

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

“GEOGRAFIYA” KAFEDRASI

«TARIXIY GEOGRAFIYA»

FANIDAN

O`QUV- USLUBIY MAJMUUA

5440500-Geografiya bakalavriat yo`nalishi

URGANCH-2010

Mundarija

Fan namunaviy dasturi	3
Fan ishchi dasturi	7
Ma'ruza mashg'uloti ishlanmalari	17
Amaliy mashg'ulot ishlanmalari	118
Test savollari	128

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

«TASDIQLANGAN»

UrDU o'quv ishlari bo'yicha
prorektor dots. S.U.Xodjaniyozov
27 avgust 2010 yil

**«Tarixiy geografiya» fanidan dastur
(tanlab o`qitiladigan fan)**

400000 – fan bilim sohasi

5440500 – geografiya bakalav yo`nalishi uchun

Tuzuvchi geografiya fanlari nomzodi Ro`zmetov D.R.

Taqrizchilar: geografiya fanlari nomzodi, Xamroev M.O.
MO va KTT uslubchisi Otaev S

Dastur Urganch Davlat Universiteti ilmiy kengashining 27.08.2010 yildagi majlisida ko`rib chiqildi (bayonnoma №1) va tasdiqlandi.

Kirish.

Fan rivojlanishi va taraqqiyoti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib uni o'rganish kontseptual bilimlar mohiyatini to'laqonli ochish imkonini beradi. Xususan, geografiya tarixi va uni o'z ichiga oluvchi tarixiy geografiya ham geografik bilimlarni o'rganishda va mohiyatini kechasi, buguni va ertasini ko'rishga imkoniyat yaratadi.

Tarixiy geografiya kursida talabalar fan taraqqiyoti, metodologik asoslari evolyutsiyasi, tarixiy davrlarda makonning o'rganila borilishi hamda tarixiy bosqichlarda tabiiy, ijtimoiy – iqtisodiy hayotning turlana borishi haqidagi bilimlarga ega bo'lishadi.

Ushbu kurs tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlar, falsafa, tarix, umumiy er bilimlari va boshqa er haqidagi bilimlar bilan uzviy bog'liqdir. Kursda antik davrdan to hozirgi kungacha bo'lgan davrda fan, fanning nazariy masalalari, geografik makonning tabiiy va ijtimoiy turlanishi masalalari ochib beriladi.

Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi.

Er. avv. IV ming yilliklarda Sharqning dastlabki davlatlarida (Misr, Mesopotamiya, Bobil, Shimoliy Hindiston, Xitoy) Fan va geografik bilimlarning shakllanishi. Antik davrda Finikiya va Yunonistonda geografik bilimlarning rivojlanishi, mamlakatshunoslik va kartografik bilimlarning taraqqiyoti. Quldorlik Rimi geografiyasi, mamalakatshunoslik. O'rta asrlar Sharqi geografiyasi. O'rta asrlar Evropasi geografiyasi. Antik davrda geografik kashfiyotlar, tabiiy sharoit, ijtimoiy – iqtisodiy hayot.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XV asr – XVII asr o'rtalari)

Buyuk geografik kashfiyotlar arafasida ijtimoiy- iqtisodiy taraqqiyot, er haqidagi fanlar doirasida egallangan bilimlar. Buyuk geografik kashfiyotlar davriga zamin tayyorlagan asosiy voqea va omillar. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yo'lini kashf etilishi. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va "Janubiy materikni" izlanishi. Evropadan Osiyoga Shimoli-g'arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo'llarni izlanishi. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g'oyalar, ijtimoiy iqtisodiy hayotning rivojlanishi.

XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar.

Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar. Rossiyaning qit'a qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar. XVII - XVIII asrlar jahon geografiyasining umumiy nazariy masalalari. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi. Rus kameral statistikasi, geografiyasi

kartografiyasi va mamlakatshunosligi. Statistika va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.

XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari.

Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. K.Ritterning geografik qarashlari. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi. Rus geografiyasining umumiy masalalari. Rus kartografiyasi rivojlanishining xos xususiyatlari. Rus tabiiy geografiyasining xos yo'nalishlari. Kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.

XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar

Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Sibirdagi geografik kashfiyotlar. O'rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Arktikadagi geografik kashfiyotlar. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.

XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari.

Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar. Xorijiy geografik landshaft kontseptsiyalari. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya. Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya. Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.

XX asr geografiyasining asosiy nazariy masalalari.

Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari. Xorologizmning bir ko'rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. Xorijiy regional fan. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari.

Sobiq sho'ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi. Urushgacha bo'lgan davrda sho'ro tabiiy geografiyasining rivojlanishi. Sho'ro tabiiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi. Sobiq sho'ro tabiiy geografiyasi ilmiy maktablari. Urushgacha bo'lgan davrda sho'ro iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi. Sho'ro iqtisodiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi.

O'zbekistonda geografiyaning rivojlanishi

XX asrda O'zbekistonda geografiya maktablarining yuzaga kelishi. O'rta Osiyoning geografik tekshirilishida FA ning institutlari va O'rta Osiyo Davlat

universiteti (hozirgi O`zMU), O`zbekistonda geografiya jamiyatining faoliyati. O`zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya maktablarining shakllanishi. Mustaqil O`zbekiston geografiya maktabi. O`zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi. Milliy iqtisodiy rivojlanish strategiyasi

Amaliy ishlar

Geografiya va geografik makoninng rivojlanish bosqichlari tahlil etiladi. Geografik kashfiyotlar tarixi, fan nazariy masalalari taraqqiyoti tahlil etiladi. Tarixiy davrlarda tabiiy sharoit, ijtimoiy – iqtisodiy muhitning turli omillar ta'sirida rivojlanish xususiyatlari o`rganiladi. Geografik kashfiyotlar kartalari tayyorlanadi, fanning metodologik asosini tashkil etuvchi asosiy nazariy masalalar o`rganiladi.

Adabiyotlar:

Asosiy:

1. Магидович И.П. Магидович Я.П. Очерки по истории географических открытий М., 1982. 1985 (том. 1-2-3-4-5).
2. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. М., 1976.
3. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. М., 1980.
4. Исаченко А.Г. Развитие географических идей. М.. 1971
5. Антошко Я.Ф. История географического изучения земли. М.1953.

Qo`shimcha:

1. O`zbekistonning yangi tarixi. I-III jild. –Т., Sharq. 2000.
2. Яцунский В. К. Историческая география. История её возникновения и развития в XIV-XVIII вв.-М., 1958.
3. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиёлик географ сайёҳлар. — Т., 1981
4. Азатьян А.А. Выдающиеся исследования природы Средней Азии (вторая половина XIX в)-Т 1964-ч.1.
5. Мирзалиев Т. Картография.-Т., 1982.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

«TASDIQLANGAN»

UrDU o'quv ishlari bo'yicha
prorektor dots. S.U.Xodjaniyozov
27 август 2010 yil

«Tarixiy geografiya»

ISHCHI O'QUV DASTURI

Ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi kodi va nomi)-5440500 Geografiya

Semestr	4
Ishchi o'quv rejasida ajratilgan soat	74
Auditoriya soati	36
Ma'ruza	18
Amaliy mashg'ulotlari soati	18
Mustaqil ishlar soati	11
Kurs ishi	-

Urganch-2010 yil

Ishchi dastur Urganch Davlat Universiteti ilmiy uslubiy kengashi tamonidan tasdiqlangan o'quv dasturi asosida ishlab chiqildi

Tuzuvchi: g.f.n. Ro'zmetov D.

Taqrizchi: g.f.n. Xamroev M.

Ishchi o'quv dasturi Geografiya kafedrası 2010 yil 23 avgustdagi majlisida ko'rib chiqildi (Bayonnoma №1) va fakultet ilmiy kengashiga ko'rib chiqish uchun tavsiya qilindi.

Ishchi o'quv dasturi Tabiatshunoslik fakulteti Ilmiy kengashining 2010 yil 24 avgustdagi majlisida ko'rib chiqildi (Bayonnoma №1) va universitet ilmiy kengashiga tasdiqlash uchun tavsiya qilindi.

Ishchi o'quv dasturi universitet Ilmiy kengashining 2010 yil 27 avgustdagi majlisida ko'rib chiqildi (Bayonnoma №1) va tasdiqlandi.

1. Kirish.

Fanning maqsadi va vazifalari. Tarixiy voqealarni geografiyaning maxsus bo'limlari (tabiiy, aholi, iqtisodiy, siyosiy) orqali tarixiy geografiya o'rganadi. Ushbu kursda tarixiy geografiya va tarixiy kartografiyaning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti hamda O'zbekistonning qadimgi davrdan toki hozirgacha bo'lgan tarixiy geografiyasi maxsus va qo'shimcha adabiyotlar orqali bosqichma - bosqich o'rganiladi. Shuni nazarda tutib, tarix fakul'tetlari o'quv rejasiga mazkur fan kiritilgan.

Talabalar O'zbekistonning qadimgi davrdan toki hozirgacha bo'lgan tarixiy geografiyasi bosqichma - bosqich o'rganish bilan birga, kursning muhim qismlarini bilib olishlari lozim.

2.Asosiy qism

2.1. Fanning ma'ruzalar kursi

№	Ma'ruzalar mavzusi	Ajratil- gan soat
1.	Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi. Er. avv. IV ming yilliklarda Sharqning dastlabki davlatlarida (Misr, Mesopotamiya, Bobil, Shimoliy Hindiston, Xitoy) Fan va geografik bilimlarning shakllanishi. Antik davrda Finikiya va Yunonistonda geografik bilimlarning rivojlanishi, mamlakatshunoslik va kartografik bilimlarning taraqqiyoti. Quldorlik Rimi geografiyasi, mamalakatshunoslik. O'rta asrlar Sharqi geografiyasi. O'rta asrlarYevropasi geografiyasi. Antik davrda geografik kashfiyotlar, tabiiy sharoit, ijtimoiy – iqtisodiy hayot.	2
2.	Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o'rtalari). Buyuk geografik kashfiyotlar arafasida ijtmoiy-iqtisodiy taraqqiyot, er haqidagi fanlar doirasida egallangan bilimlar. Buyuk geografik kashfiyotlar davriga zamin tayyorlagan asosiy voqea va omillar. Portugallar tomonidanYevropadan Hindistonga dengiz yo'lini kashf etilishi.Yevropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va “Janubiy materikni” izlanishi.Yevropadan Osiyoga Shimoli-g'arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo'llarni izlanishi. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g'oyalar, ijtimoiy iqtisodiy hayotningrivojlanishi.	2
3.	XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar. Rossiyaning qit'a qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar. XVII - XVIII asrlar jahon geografiyasining umumiy nazariy masalalari. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi. Rus kameral statistikasi, geografiyasi kartografiyasi va mamlkatshunosligi. Statistika va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.	2
4.	XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. K.Ritterning geografik qarashlari.	2

	I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontsepsiyasi. Rus geografiyasining umumiy masalalari. Rus kartografiyasi rivojlanishining xususiyatlari. Rus tabiiy geografiyasining xos yo`nalishlari. Kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.	
5.	XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. RossiyaYevropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Sibirdagi geografik kashfiyotlar. O`rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Arktikadagi geografik kashfiyotlar. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.	2
6.	XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari. Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar. Xorijiy geografik landshaft kontsepsiyalari. Xorijiy geografiyada xorologik kontsepsiya. Xorijiy geografiyada shtandart kontsepsiya. Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.	2
7.	XX asr geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari. Xorologizmning bir ko`rinishi sifatida noyoblik kontsepsiyasi. Ijtimoiy-siyosiy kontsepsiyalar. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. Xorijiy regional fan. Zamonaviy radikal (so`l) geografiya. Xorijiy landshaft kontsepsiyalari.	2
8.	Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi.</b> Urushgacha bo`lgan davrda sho`ro tabiiy geografiyasining rivojlanishi. Sho`ro tabiiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi. Sobiq sho`ro tabiiy geografiyasi ilmiy maktablari. Urushgacha bo`lgan davrda sho`ro iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi. Sho`ro iqtisodiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi.	2
9.	O`zbekistonda geografiyaning rivojlanishi.</b> XX asrda O`zbekistonda geografiya maktablarining yuzaga kelishi. O`rta Osiyoning geografik tekshirilishida FA ning institutlari va O`rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O`zMU), O`zbekistonda geografiya jamiyatining faoliyati. O`zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya maktablarining shakllanishi. Mustaqil O`zbekiston geografiya maktabi. O`zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi. Milliy iqtisodiy rivojlanish strategiyasi	2
	Jami	18

2.2 Amaliy mashg'ulotlar ro'yxati

№	Amaliy mashg'ulot mavzulari ro'yxati	Ajratilgan soat
1.	Antik davr va o`rta asrlar geografiyasi	2
2.	Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o`rtalari)	2
3.	XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar	2
4.	XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasining asosiy	2

	nazariy masalalari.	
5.	XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar	2
6.	XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	2
7.	XX asr geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	2
8.	Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi	2
9.	O`zbekistonda geografiyaning rivojlanishi	2
	Jami	18

2.3 Mustaqil ish mavzulari.

№	Mustaqil ish mavzusi	Ajratilgan soat	Mustaqil ish turi
1.	Antik davrda iqtisodiy – ijtimoiy hayot	2	Yozma tavsifnoma
2.	Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning iqtisodiy – ijtimoiy oqibatlari	2	Yozma tavsifnoma
3.	O`rta Osiyo hududida geografiya fanining rivojlanishi	2	Yozma uy ishi
4.	XIX va XX birinchi yarmi geografik kashfiyotlari, sanoat inqilobi	2	Darsga tayyorgarlik
5.	XX asr ikkinchi yarmida geografiya fanining frontal rivojlanishi	2	Darsga tayyorgarlik
6.	O`zbekistonda zamonaviy geografik tadqiqotlar	1	Referat
	Jami	11	

3. Amaliy ish topshiriqlari

№	Mavzular	Ajratilgan soat	Topshiriqlar	Bajarilish tartibi
1.	Antik davr va o`rta asrlar geografiyasi	2	Antik davr va o`rta asrlar geografiyasi	1. Antik va o`rta asrlarda geografik kashfiyotlar 2. Antik va o`rta asrlar davri geografik kashfiyotlari kartasini yaratish 3. Antik va o`rta asrlarda geografik va kartografik bilimlarning rivojlanishi
2.	Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o`rtalari)	2	Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o`rtalari)	1. Buyuk geografik kashfiyotlar 2. Buyuk geografik kashfiyotlar картасини тайёрлаш 3. Buyuk geografik kashfiyotlarning oqibatlari
3.	XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar	2	XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar	1.Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. 2.Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar.

				3.Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar. 4.XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asr geografik kashfiyotlarni kartasini tayyorlash
4.	XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari.	2	XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	1. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o`ziga xos xususiyatlari. K.Ritter 2. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi. 3. Rus geografiyasining umumiy masalalari. Kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish. 4. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.
5.	XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar	2	XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar	1. Rossiyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar 2. O`rta va Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar 3. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar 4. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar 5. Arktika va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar
6.	XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	2	XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	1. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar 2. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya 3. Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya
7.	XX asr geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	2	XX asr geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari	1. Xorologizmning bir ko`rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi. 2. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. Xorijiy regional fan. Zamonaviy radikal (so`l) geografiya. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari.
8.	Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi	2	Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi	1. Urushgacha bo`lgan davr sho`ro geografiyasining rivojlanishi. 2. Urush va urushdan keyingi davrda Sho`ro geografiyasining

				rivojlanishi. 3. Sobiq sho`ro geografiyasi ilmiy maktablari.
9.	O`zbekistonda geografiyaning rivojlanishi	2	O`zbekistonda geografiyaning rivojlanishi	1. Respublikada geografiya maktablarining shakllanishi. 2. Milliy tabiiy geografiya maktabi 3. Milliy iqtisodiy geografiya maktablari
		18		

4. Nazorat savollari.

1. Antik davr va o`rta asrlar geografiyasi.
2. Antik davrda Finikiya va Yunonistonda geografik bilimlarning rivojlanishi, mamlakatshunoslik va kartografik bilimlarning taraqqiyoti.
3. Quldorlik Rimi geografiyasi, mamalakatshunoslik.
4. O`rta asrlar Sharqi geografiyasi. O`rta asrlar Yevropasi geografiyasi.
5. Antik davrda geografik kashfiyotlar, tabiiy sharoit, ijtimoiy – iqtisodiy hayot.
6. Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XV asr – XVII asr o`rtalari)
7. Buyuk geografik kashfiyotlar arafasida ijtimoiy- iqtisodiy taraqqiyot, er haqidagi fanlar doirasida egallangan bilimlar.
8. Buyuk geografik kashfiyotlar davriga zamin tayyorlagan asosiy voqea va omillar.
9. Portugallar tomonidan Yevropadan Hindistonga dengiz yo`lini kashf etilishi.
10. Yevropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi.
11. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va “Janubiy materikni” izlanishi.
12. Evropadan Osiyoga Shimoli-g`arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo`llarni izlanishi.
13. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi.
14. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g`oyalar, ijtimoiy iqtisodiy hayotning rivojlanishi.
15. XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar.
16. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.
17. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar.
18. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar.
19. Rossiyaning qit'a qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
20. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar.
21. XVII - XVIII asrlar jahon geografiyasining umumiy nazariy masalalari.
22. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi.
23. Rus kameral statistikasi, geografiyasi kartografiyasi va mamlakatshunosligi. Statistika va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.
24. XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari.
25. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi.
26. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi.
27. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o`ziga xos xususiyatlari.
28. K.Ritterning geografik qarashlari.
29. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontsepsiyasi.
30. Rus geografiyasining umumiy masalalari.
31. Rus kartografiyasi rivojlanishining xos xususiyatlari.

32. Rus tabiiy geografiyasining xos yo`nalishlari.
33. Kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish.
34. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.
35. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar
36. RossiyaYevropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
37. Sibirdagi geografik kashfiyotlar.
38. O`rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar.
39. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar.
40. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar.
41. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
42. Arktikadagi geografik kashfiyotlar. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.
43. XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari.
44. Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.
45. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar.
46. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar.
47. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar.
48. Xorijiy geografik landshaft kontseptsionalari.
49. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya.
50. Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya.
51. Jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.
52. XX asr geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari.
53. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari.
54. Xorologizmning bir ko`rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi.
55. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar.
56. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar.
57. Xorijiy regional fan.
58. Zamonaviy radikal (so`l) geografiya.
59. Xorijiy landshaft kontseptsionalari.
60. Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi.
61. Urushgacha bo`lgan davrda sho`ro tabiiy geografiyasining rivojlanishi.
62. Sho`ro tabiiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi.
63. Sobiq sho`ro tabiiy geografiyasi ilmiy maktablari.
64. Urushgacha bo`lgan davrda sho`ro iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.
65. Sho`ro iqtisodiy geografiyasining urush va urushdan keyingi davrda rivojlanishi.
66. O`zbekistonda geografiyaning rivojlanishi
67. XX asrda O`zbekistonda geografiya maktablarining yuzaga kelishi.
68. FA ekspeditsiyalarida O`rta Osiyoning geografik tekshirilishi
69. O`zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya maktablarining shakllanishi.
70. Mustaqil O`zbekiston geografiya maktabi.
71. O`zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi.

5. Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash mezonlari.

«Tarixiy geografiya» fani bakalavriat bosqichi geografiya ta'lim yo`nalishlarining o`quv rejasi bo'yicha 4-semestrda o`tilishi rejalashtirilgan.

Fan bo'yicha maksimal ball-47, saralash balli-25,9.

Baholash turlari va shakllari.

«Tarixiy geografiya» fani bakalavriat bosqichi geografiya ta'lim yo'nalishlarining o'quv rejasi bo'yicha ikkinchi kurs talabalariga mo'ljallangan. Mazkur fan bo'yicha talabalarining o'zlashtirishini baholash 4 semestr davomida muntazam ravishda olib boriladi hamda quyidagi nazorat turlari orqali amalga oshiriladi:

II semestrda Joriy baholash-(JB) umumiy ballning 40% ,18,8 ballni tashkil qiladi;

Oraliq baholash-(ON) umumiy ballning 30% 14,1 ballni tashkil qiladi;

Yakuniy baholash-(YaB) umumiy ballning 30% 14,1 ballni tashkil qiladi.

Fan bo'yicha nazorat shakli va ularning maksimal va saralash ballari, nazorat turlari, o'tkaziladigan sana quyidagi jadvalda berilgan.

1-jadval

№	Nazorat turi	Maks ball	Saralash ball	Nazorat shakli	O'tkazilish vaqti
1.	JN 1	3,8	2,1	Yozma, og'zaki	Semestrning 3-haftasida
2.	JN 2	3,8	2,1	Yozma, og'zaki	Semestrning 6-haftasida
3.	JN 3	3,8	2,1	Yozma, og'zaki	Semestrning 9-haftasida
4.	JN 4	3,8	2,1	Yozma, og'zaki	Semestrning 14-haftasida
5.	JN 5	3,8	2,1	Yozma, og'zaki	Semestrning 17-haftasida
6.	ON	14,1	7,8	Yozma	Semestrning 12-haftasida
7.	YaN	14,1	7,8	Yozma va test	Semestrning 18-haftasida

«Tarixiy geografiya» fani bo'yicha talabalar bilimini baholashda quyidagi namunaviy mezonlarni inobatga olish tavsiya etiladi:

2-jadval

Foiz	Ball	Baho	Talabaning bilim darajasini ifodalovchi holatlar
86-100	40,4-47,0	A'lo	-o'tilgan mavzular bo'yicha to'lik va yetarli darajada nazarat hamda amaliy bilimlarga ega ekanligini namoyish eta olish;
71-85	33,4-40,3	Yaxshi	-muhim topshiriq va masalalar bo'yicha to'g'ri xulosa va qarorlar qabul qilishi;
55-70	25,9-33,3	qoniqarli	-muammolarni hal etishga ijodiy yondasha olishi;
0-54	0-25,8	qoniqarsiz	-mustaqil fikrlashi va mushohada yuritishi;

Adabiyotlar:

Asosiy:

6. O'zbekistonning yangi tarixi. I-III jild. –T., Sharq. 2000.
7. Антошко Я.Ф. История географического изучения земли. М.1953.
8. Исаченко А.Г. Развитие географических идей. М.. 1971
9. Магидович И.П. Магидович Я.П. Очерки по истории географических открытий М., 1982. 1985 (том. 1-2-3-4-5).
10. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. М., 1976.

Qo'shimcha:

6. Азатьян А.А. Выдающиеся исследования природы Средней Азии (вторая половина XIX в.)-Т 1964-ч.1.
7. Мирзалиев Т. Картография.-Т., 1982.
8. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем. М., 1980.
9. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиёлик географ сайёҳлар. — Т., 1981
10. Яценский В. К. Историческая география. История её возникновения и развития в XIV-XVIII вв.-М., 1958.

1 - Mavzu: Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi

Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	1.1. Geografik bilimlarning rivojlanishi. 1.2. Quldorlik Rimi geografiyasi. 1.3. O'rta asrlar Sharqi geografiyasi. 1.4. O'rta asrlar Evropasi geografiyasi
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi : Talabalarda Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi haqida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy maslalar bo'yicha tushunchalarni shakllantirish.	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarda fanining tadqiqot ob'ekti, predmeti, metodlari va tarmoqlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar, asosiy ma'lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta'lim usullari:	Ma'ruza, «aqliy hujum», bahs munozara
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta'lim vositalari	Kompyuter prezentatsiya
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O'quv xujjatlarini to'ldirish va talabalar davomatini tekshirish (5 min). 1.2 O'quv mashg'ulotiga kirish (10min)	1.1. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya haqida kirish ma'lumotlari beriladi	Tinglashadi. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar. Fani bo'yicha dastlabki tushunchalar konspektlashtiriladi va savol – javob orqali mustahkamlanadi.
2 bosqich Asosiy 55 min	2.1. Ma'ruza boshlanadi. Geografik bilimlarning rivojlanishi, ma'ruza qilinadi 2.2. Quldorlik Rimi geografiyasi bo'yicha savol o'rta tashlanadi 2.3 O'rta asrlar Sharqi geografiyasi haqida ma'ruza etiladi 2.4. O'rta asrlar Evropasi geografiyasi, bahs munozara	Konspekt yozishadi, tinglashadi, Reja bo'yicha doskada klaster tuzishadi. Mavzu bo'yicha savollar beradilar.
3 bosqich. YAkuniy natijalar 10 min.	3.1 Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Fanning tadqiqot ob'ekti, va predmeti yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o'quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg'ulotga tayyorlanish	O'rganilgan mavzu bo'yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

ANTI-K DAVR VA O'RTA ASRLAR GEOGRAFIYASI

Reja:

- 1.1. Geografik bilimlarning rivojlanishi.
- 1.2. Quldorlik Rimi geografiyasi.
- 1.3. O'rta asrlar Sharqi geografiyasi.
- 1.4. O'rta asrlar Evropasi geografiyasi

1.1. Geografik bilimlarning rivojlanishi. Geografiya barcha ilm-fan tarmoqlari singari Sharqdagi dastlabki davlatlarda (Misr, Mesopotamiya, Bobil, Shimoliy Hindiston, Xitoy) er. avv. IV ming yilliklardan shakllana boshlagan. Antik geografiya o'zining eng yuqori cho'qqisiga O'rtayer dengizi mamlakatlari Finikiya, Yunoniston va Rim davlatlarida erishgan.

O'rtayer dengizi havzasida vujudga kelgan ilk tsivilizatsiyalar jahon ilm – faning qadimiy o'choqlaridan sanalishadi. Qadimgi Misr, Bobil, Finikiya davlatlari jahon ilmiy merosining shakllanishida katta o'rin tutishadi. Istilochilik yurishlari, savdo – sotiq, siyosiy va madaniy aloqalarning intensivlashishi barobarida yangi hududlar o'rganila borilgan, tevarak atrof haqidagi geografik bilimlar rivojlana bordi.

Eramizdan avvalgi (er. avv.) X asrda O'rtayer dengizi sharqiy qirg'oqida Finikiya davlati qaror topadi. Finikiyaliklarning Bibl, Sidon, Tir shaharlarida kemasozlik taraqqiy etgan va ular uzoq dengiz safarlariga chiqishgan. Finikiyaliklar O'rta dengiz havzasida Shimoliy Afrika sohillarida, Bolqon, Appenin, Pireneya yarim orollari qirg'oq qismlarini mustamlakalashtirishgan, shaharlar barpo etishgan. Ular sayyohatlarida Atlantika okeaniga chiqib Ispaniya, Galliya va Britaniya sohillariga, keyinchalik Baltika dengizi havzasigacha suzib borishgan. Sal keyinroq Misr firavni Nexo iltimosiga binoan finikiyaliklar Qizil dengizdan boshlab Afrika aylana uch yillik sayyohat qilishadi. Finikiyaliklar keyinchalik xalq sifatida yo'q bo'lib ketishgan bo'lsada, buyerda, Qadimgi Bobil, Misr tsivilizatsiyalari to'qnashuvi qirrasida boshqa fanlar qatoridayer bilimi va geografiya ham rivojlangan. Yunonlar yozuv, falsafa, tabiiy va aniq fanlarni finikiyaliklardan o'zlashtirishgan. Masalan, mashhur Milet maktabi asoschilaridan biri Fales aslida finikiyalik bo'lgan. Sidonlik olim Mox atom haqidagi nazariyani yaratganligi haqida malumotlar mavjud.

Er. avv. VII asr oxiri – VI o'rtalarida O'rtayer dengizi havzasida Yunoniston shahar davlatlari – polislari kuchayib hukmronlikni o'z qo'liga olishadi. Tovar - pul munosabatlarini tez rivojlana borishi yunon-shahar polislari qudratini oshirdi va tez orada ular butun O'rtayer dengizi va Qora dengiz qirg'oqlarini egallab o'z mustamlaka shaharlarini barpo etishdi. Ularning ko'pchiligi (Neapol, Sevastopol, Marsel, Messina va xok.) hozirda ham mavjud.

Iqtisodiy va harbiy qudratni oshishi barobarida yunon fani va sanati ham rivojlana bordi. Qadimgi yunon materialist va idealist olimlarining umumiy yagona falsafa doirasida kurashishi oqibatida ilk tabiiy fanlar shu jumladanyer yuzasini o'rganuvchi geografiya fani tarkib topa boshladi. O'sha davrda ilk tabiiy falsafa maktabi tashkil topgan Milet shahri ilm-fan markaziga aylanadi. Milet maktabi olimlari Fales, Anaksimandr va Anaksimenlar olamning tuzilishi yagona moddiy asosga ega deb hisoblaganlar. Shu maktabning davomchisi Geraklit doimiy harakat va qarama-qarshiliklar kurashi talimotiga asos soladi. Amaliy bilimlar jumladan astronomik kuzatishlarning kamligi bois Er va undagi hayotning rivojlanishi

haqida turli taxminiy ayrim hollarda g'ayriilmiy qarashlarni ham rivojlanishiga ham sabab bo'lgan. Masalan, Anaksimandr dunyolarg cheksiz, osmon sferasi markazida baraban shaklida Erning hech narsaga tayanmay osilib turibdi degan g'oyalarni o'rta tashlagan. Uning fikricha qadimgi quruqlik suv bilan qoplangan, keyin uning bir qismi qurib tog' va tekisliklar ochilib qolgan. Hayvonlar suvda paydo bo'lib, quruqlikka chiqqan odam baliqqa o'xshagan mavjudotlardan paydo bo'lgan.

Dengizda suzish va savdoning rivojlanishi dengiz qirg'oqlarini va quruqlik yo'llari tavsifini bilishni shart qilib qo'ydi va uning asosida mamlakatshunoslik vujudga keldi. Yunon geografiyasidagi mamlakatshunoslik yo'nalishini logograflar rivojlantirishgan. Ularning orasida ko'zga tashlanarlisi Gekatey bo'lib, uning asarlarida iqlimning (mintaqalarning) flora va faunasi, odamlarni urf-odatlarini tasvirlashga ilmiy qiziqish ortgan. Anaksimandr tomonidan, aholi yashaydigan joy –“oykumena” ning birinchi qadimgi kartasi tuzilgan. Gekatey tomonidan tuzilgan kartada quruqlik orol sifatida tasvirlanib uning markazini Yunoniston egallaydi. Ammo bu davrlarda hali kartografiya fani shakllanmagan, kartalar illyustrativ shakldagi tasvirlardan iborat bo'lgan.

Tabiiy falsafiy fanlarning rivojlanishida dunyoning kelib chiqishi atomlar haqidagi dahoviy g'oyani o'rta tashlagan Demokritning talimoti katta o'rin tutadi. O'z asarlarida u umumiyshunoslik bilan birga mamlakatshunoslikka ham katta etibor qaratadi.

Eng yirik grek faylasufi Aristotel (miloddan oldingi IV asr) Erning sharsimonligini isbot qilgan, «Meteorologiya» kitobini yozgan va ko'pchilik tabiiy hodisalarni, chunonchi, vulkanizm, yer osti suvlarining paydo bo'lishi, daryolarning vujudga kelishini tushuntirib berishga urinib ko'rgan. Aristotel fikriga ko'ra, Er Olamning qo'zg'almas markazidir va, hatto Filolay (miloddan oldingi V asr) Erning markaziy olov atrofida aylanishi haqida gapirgan, Dristrax (miloddan oldingi III asr) esa Erning Quyosh atrofida va o'z o'qi atrofida aylanishi haqida ishonch bilan yozgan bo'lsa ham, Aristotelning fikrini Kopernikka qadar hech kim rad eta olmagan.

Qadimda geografiyaningyer bilimi yo'nalishi Eratosfen (miloddan oldingi III asr) asarlarida eng yuqori darajagayetdi. U Erning kattaligini o'lchagan. Buning uchun u Iskandariya (Aleksandriya) bilan Siena (Asvon) geografik kengligini aniqladi, bu kengliklarning gradus hisobida farqini topdi va bular orasidayer; yuzasidagi masofani o'sha vaqtdagi uzunlik o'lchovi birligida, stadiylarda aniqladi. Bosqichlar hisobidagi masofani graduslar soniga taqsimlab, 1° yoyning uzunligini va butun aylana uzunligini topdi. Erning aylanasi unda 250000 stadiy chiqqan (Misr stadiysi 158 m, greklar stadiysi 189,7 m, Eratosfen qaysi biridan foydalangani malum emas). Bu natija garchi Er o'lchamlarini aslida katta qilib ko'rsatsada, ajoyib yutuq edi.

Eratosfen «Geografika» nomli birinchi kitobni yozgan. Bizgacha bu kitobning ayrim parchalariginayetib kelgan, lekin bunday parchalar soni ancha ko'p. Bu kitobning mazmuni hozirgi vaqtdagi geografiyaning, aniqrog'i, umumyyer bilimining mazmuniga yaqinlashib keladi. Kitobning birinchi bo'limida

geografiyaning tarixi bayon qilinadi; ikkinchi bo'limida Erning shakli va kattaligi, okeanlar, quruqlik chegaralari, iqlimlar tasvirlanadi; uchinchi bo'limida quruqlikning qitalarga bo'linishi, sfragidlar (tabiat zonalarining dastlabki tasvirlari) berilgan hamda ayrim mamlakatlar tasvirlangan.

Qadimgi greklarning Skifiya, Yaqin Sharq va Yuqori Misr bilan aloqalarni o'rnatish olam haqidagi tasavvurlarini sezilarli osishiga olib keldi va tarix bilan yaqin bog'langan mamlakatshunoslikni rivojlanishiga olib keldi. Eng ko'zga ko'rinarli mamlakatshunos "tarix otasi" Gerodot bo'lib, u o'zining "To'qqiz kitobda tarix" asarida o'sha vaqtda yunonlarga malum bo'lgan dunyo mamlakatlarni tasvirladi. Unda geografik materiallar (relef, gidrogeografiya, iqlim, o'simliklar va hayvonlar, shaharlar, turli xalqlar urf-odatlarini) katta o'rinni egallagan.

1.2. Quldorlik Rimi geografiyasi.

Er. avv. II asr o'rtalarida O'rtayer dengizi havzasida, siyosiy hukmronlik, o'zining eng qudratli davrida o'z tarkibiga: Janubiy-G'arbiy va Janubiy-Sharqiy Evropa, Kichik Osiyo Qora dengiz bo'yi, Sharqiy O'rtayer dengizi, Shimoliy Afrika va Misryerlari kirgan – Rim imperiyasi qo'liga o'tadi. Fan va madaniyat markazi, o'zining siyosiy mustaqilligini yo'qotgan Yunonistondan Rimga o'tadi. Rim jamiyati yunon falsafasini quyi va ekliktik shakllarini qabul qiladi va bu umumiy falsafa va tabiiy fanlar masalalariga ozgina etibor qaratilishida namoyon bo'ladi. Fanning faqat savdo-sotiqni tashkil etish, harbiy va mamuriy boshqaruv yo'nalishidagi qismlari rivojlanadi. Geografiyada empirizm va amaliyotchilik (praktitsizm) kuchayadi, nisbatan mamlakatshunoslik rivojlana boshlaydi.

Yil hisoblashlar er. avv. eramiz chegarasida geografiya rivojlanishiga, kelib chiqishi grek bo'lgan rim olimi Strabon katta hissa qo'shadi. U asli ko'proq tarixchi bo'lib, 43 – kitobdagi "Tarix" va 17 kitobda "Geografiya" asarlarini yozib qoldirgan. Ammo uning tarixga doir asarlari yo'qolib ketgan, "Geografiya" esa to'lig'icha bizgayetib kelgan. U o'sha vaqtda malum bo'lgan Evropa, Shimoliy Afrika, Yaqin va O'rta Sharq, Hindiston mamlakatlarini tasvirlagan va bundan tashqari geografiyaning ayrim umumiy masalalarini bayon qiladi. U mamlakatshunoslikda dunyoni bir butun tabiatni inson xo'jaligi bilan tasvirlash yo'li tutadi. U jamiyatdagi voqea va hodisalarni iqlim tasirida rivojlanadi degan nazariyani qattiq tanqid qiladi, geografik o'rin va tabiiy sharoitning ahamiyati va bir-birini to'ldirishini takidlaydi, rayonlashtirishda ilmiy-nazariy qarashni hududlarni hohishga qarab bo'linmasligini, balki bo'g'inlarga ajratishni o'rta tashlaydi. Uning asarlarida umumiy tabiiy geografiyaning ko'pgina masalalari yoritilgan. Jumladan, Erning morfologiyasiga doir umuman aytganda Strabon geografiyasi tasviriy mamlakatshunoslik bo'lib, unda kelajakdagi xorologik kontsepsiya xususiyatlari mavjud (Isachenko 1971, 66 b).

II asr o'rtalarida Aleksandriya kutubxonasida ijod qilgan Klavdiy Ptolomeyning ilmiy faoliyati antik davr geografiyasining cho'qqisi hisoblanadi. Unga 13 kitobdagi "Astronomiyaning buyuk tuzilishi" va 8 kitobdagi "Geografiyaga doir qo'llanma" kabi shoh asarlar tegishlidir. "Geografiyaga doir qo'llanma" informatsion xarakterga ega bo'lib 8 mingga yaqin geografik obektlar:

aholi punktlari, tog'lar, daryolar, qabilalar, ularning yashash joyi va xokazolar haqida malumotlar berilgan. Asar chiqqanidan so'ng tez orada unitildi va zamondoshlariga hech qanday tasir qila olmadi. Ammo XV asrda Buyuk Geografik kashfiyotlar davrida asar yangidan kashf etildi va XVIII asr boshlarida Evropada asarning 50 ga yaqin nashri mavjud edi.

Ptolomey ishlarida antik davrning astronomiya va kartografiyasi berilgan. U gradus to'rini ishlatdi, obektlarning geografik koordinatalarini berdi, ayrim kartografik proektsiyalarni ishlab chiqdi. Eratosfendan keyin Ptolomey geografiyasini fanning mustaqil, matematika va astronomiya bilan yaqin bog'langan fan deb hisoblaydi. Geografiya doirasida, u fanni ikkita yo'nalishga: Erni butunligicha o'rganadigan – “xorografiya”ga ajratadi.

Ptolomey asarlarida to'plangan boy faktik materiallar Buyuk Geografik kashfiyotlar davrigacha o'zining qimmatini yo'qotmadi va hatto sayohatlar yo'nalishiga malum darajada tasir ko'rsatdi. Ptolomey qita nazriyasining tarafdori bo'lib, Er yuzasining katta qismini quruqlik egallaydi deb hisoblagan. Hind okeanini berk dengiz sifatida, Afrikani janubiy gigant materikning shimoliy qismi deb tasavvur qilgan. Uning taxminiga ko'ra Atlantika okeanini Evropadan g'arbga tomon kesib o'tilsa Sharqiy Osiyogayetib boriladi. Shu tariqa antik davr geografiyasi taraqqiyotini bir-biri bilan kuchsiz bog'langan ikkita mustaqil yo'nalishga bo'lingan;

1) matematik geografiyaga – uning doirasida Erning umumiy o'lchamlari hisoblangan, kartografik proektsiyalar ishlab chiqilgan va karta tuzish maqsadida geografik koordinatalar aniqlangan;

2) tasviriy mamlakatshunoslik – tarix bilan yaqin bog'langan holda, yerning tashqi ko'rinishi, xalqlar va mamlakatlar haqidagi geografik malumotlarni sistemalashtirgan.

1.3. O'rta asrlar Sharqi geografiyasi.

Antik dunyoning halokati G'arbiy Evropada feodal tuzumga o'tilishi, xo'jalik va madaniyatning vaqtinchalik tushkunlikka uchrashiga shaharlar huvillab, hunarmandchilik va savdo-sotiq keskin qisqarishiga va ko'pgina bilimlar batamom va qisman yo'qotildi. Buning oqibatida geografiyada ham regress yuz berdi, geografik tasavvurlar ham bibliya va “cherkov otalari” manbalariga orientirlandi. Geografiyaga fantastik diniy fikrlar kira bordi. VI asrda Vizantiyalik kosmograf Kozma Indikoplov “Xristianlarning dunyo topografiyasi” kitobida olamni billur devorli, tubida yassi to'g'ri burchakli quruqlik uning markazida esa Quddus shahri joylashgan, parallelpiped shaklida deb tasvirlaydi. Erni to'rtta dengiz (Rim, Qizil, Fors va Kaspiy) qo'ltiqlari bo'lgan okean o'rab turadi. Bunday tasavvur uzoq vaqt saqlanib XIV asrgacha hattoki XV asrlarda dunyo kartalarini tuzishda ishlatdi.

Feodalizm tuzumi faqat jamiyat rivojlanishida inqirozga olib keldi deb qaramaslik kerak. Vaqtinchalik “varvarlashish” faqat G'arbiy Evropani qamrab oldi. Sharq mamlakatlari, hamon xo'jaligi, madaniyat va fani rivojlanganligi bilan ajralib turdi. VIII asr o'rtalarida arablarning harbiy yurishlari natijasida tarkibiga; Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy-G'arbiy Hindiston, O'rta Osiyo, Kavkazorti, Shimoliy Afrika va Pireney yarim orolini olgan arab xalifaligi tashkil topdi.

Arablarining savdo aloqalari bundan ham katta hududni qamrab olgan edi. Geografiyaga keng ko'lamli umum baza yaratildi. Arab tiliga antik davr geografiya asarlari tarjima qilinadi. Antik davr tabiiy falsafiy kontseptsionalari jumladan olam vayer shari haqidagi tasavvurlari rivojlanishda davom qildi. IX asrda halifalik markazi Bag'dod shahriga ko'chirildi va bu shahar arab sharqining siyosiy, madaniy va ilm-fan markaziga aylandi. Xalifa Mamun (813-833) davrida Bag'dodda "Bayt-ul-hikma" – "Donishmandlar uyi" butun dunyoga "Mamun akademiyasi" nomi bilan mashhur dargoh tashkil etildi. Unda o'sha davrning eng mashhur olimlari qatorida Xorazmlik alloma Muhammad al Xorazmiy (780-847) ham ijod qilgan. Al-Xorazmiy matematika, astronomiya, geografiya va ko'plab boshqa fanlarga juda katta hissa qo'shgan. U geografiyaga doir mashhur "Surat-ul-arz" asarini yozib qoldirgan. Asarda asosan geografik obektlarning koordinatalari berilgan bo'lib, jadval ko'rinishidadir. Ular kartalarga ilova qilingan. Antik davr geograf olimlari asarlaridan farqli ravishda (tog'lar, daryolar) berilgan. Ammo asar bizning davrgacha to'laligichayetib kelmagan.

Sistematik ravishda kartalar tuzish uchun astronomik kuzatishlar olib borilgan. Xuddi antik davr geograflari singari, arab mamlakatshunoslik ishlari geografiya va tarix chegarasida olib borilgan. Ularning nazariy asoslari geografik determanizmga suyangan. Masalan XIV asr tarixchisi Ibn-Xoldun tabiatdagi hodisa va jarayonlarni jamiyat rivojlanishiga doimo kuchli tasir ko'rsatadigan omil deb hisoblagan.

Arab tili geografiyasining asosiy xizmati shundaki, "olamni tezda kengayishidadir". X asrning mashhur sayohatchisi Bag'dodlik al-Masudiy, Old va O'rta Osiyo, Kavkaz, Sharqiy Evropa, Shimoliy va Sharqiy Afrika, Yava va Xitoy tabiati, tarixi va xalqlari haqida batafsil asar yozdi. XI asrda Xorazmlik entsiklopedist olim Abu Rayhon Beruniy ilm-fanning juda ko'p tarmoqlarida 150 ga yaqin asar yozdi. Bularning ichida mamlakatshunoslik, astronomiya, kartografiya, mineralogiya, o'lkashunoslikka doir o'nlab asarlar mavjud (Osor-ul-Boqiya, Qonuni-Masudiy, Hindiston, Kartografiya, Mineralogiya, Saydana va xok.) U O'rta Osiyo Eron, Hindiston, Xitoy, Afrika, Evropa tabiati xalqlari urf-odatlarini va xo'jaligiga doir asarlar yozib qoldirgan.

XIII asrning birinchi choragida antik davr Vizantiya, Evropa va Arab avtorlarining geografik bilimlarini Yoqut ko'p tomli asarida jamlagan. Musulmonlar o'rta asrning eng mashhur sayohatchisi Tanjerlik Ibn-Batutta Sahroi-Kabirni g'arbiy qismidan 2 marta kesib o'tib, O'rta Niger va Quyi Nil bo'ylab suzgan, Afrikaning sharqiy qirg'oqlarini Zanzibargacha tekshirgan, Grenada bo'lgan, Volga bo'ylab Bulg'orgacha, Old va O'rta Osiyo, Hindiston, Hindixitoy va Xitoyda bo'lgan.

Mamlakatshunoslik ishlari bilan birga kartografiya ishlari ham rivojlandi, kartalarda gradus to'rlari yo'q bo'lib, obektlar janubga orienterlanib, ularning geometrik shakllari berilgan.

1.4. O'rta asrlar Evropasi geografiyasi

XII asrga kelib G'arbiy Evropada feodal tuzum iqtisodiy rivojlanishi bir oz ko'tarildi. Hunarmandchilik va savdo-sotiq jonlandi. Yaqin Sharq mamlakatlari

bilan dengiz savdosida Shimoliy Italiya shaharlarining (Venetsiya, Geniya) qudrati oshdi. Hunarmandchilikda ularga raqib sifatida Flandriya shaharlari maydonga chiqdi. XIV asrda Baltika va Shimoliy dengiz havzasidagi savdo shaharlari Ganza ittifoqi birlashdilar. Evropaliklarning Sharq mamlakatlariga qiziqishlari XI –XIII asrlarda Sharqiy Oʻrtayer dengizi boʻyida vaqtinchalik katolik davlatlarni vujudga keltirgan salb yurishlari oqibatida yanada oshdi.

Qudratli Musulmon dunyosi bilan kurash, Evropa dunyoviy va diniy feodallarini Osiyoning davlatlari orasida ittifoqchilar qidirishga majbur qildi. XIII asr oʻrtalarida bunday qudratli ittifoqchi tariqasida oʻz tarkibiga: Xitoy, Turkiston, Eron, Mesopotamiya, Zakavkaze va Sharqiyevropa kirgan – Moʻgʻul imperiyasi sanalardi. Rim papasi monax Karpini ular oldiga diniy missiya joʻnatadi.

Kiev, Azovoldi, Kaspiy boʻyi dashtlari, Xorazm bilan Balxash janubidan oʻtib Moʻgʻullar imperiyasi poytaxti Qoraqumgayetib boradi. Frantsuz qiroli monax Rubruk missiyasini Mongoliya poytaxtiga joʻnatadi. Ammo dunyoni diniy sxolastika nazari bilan qaragan bu missiyalar Evropaliklarning geografik dunyoqarashiga hech qanday tasir oʻtkazmadi.

Evropalik savdogarlarning sayohatlari Osiyo mamlakatlari haqida qimmatli geografik malumotlarni berdi. XIII asrda 15 yil Xitoy imperatori xizmatida boʻlib qaytgan venetsiyalik savdogar Marko Poloning kitobi Evropada shuxrat qozondi. Undan tashqari Marko Polo Hindiston, Tseylon, Janubiy Vetnam, Birma, Malaya arxipelagi, Arabiston va Afrikaga ham borgan.

Evropaliklar tomonidan Shimoliy Atlantikada koʻzga tashlanarli geografik kashfiyotlar qilishdi. IX asrdayoq normannlar Islandiyani, X asr oxirlarida esa Grenlandiyani kashf qilib, Amerikaning shimoli-sharqiy qirgʻoqlariga sayohat qilganlar. XII asrga kelib novgorodliklar Shimoliy Evropaning Kola yarim orolidan tortib Pechora daryosigacha boʻlganyerlarini oʻzlashtiradilar. Rus pomorlari Barents dengizi boʻylarini oʻzlashtiradilar va XV asrda Birmant (Shpitsbergen) orollariga suzib bordilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Geografik bilimlarning rivojlanishiga sabab boʻlgan omillarni tariflang.
2. Quldorlik Rimi geografiyasi vakillaridan kimlarni bilasiz?
3. Oʻrta asrlar Sharqi geografiyasi yirik namoyandalari ishlarini tariflang.
4. Oʻrta asrlarda Evropada geografiya faning rivojlanishining asosiy xususiyatlari nimada?

2 - Mavzu: Buyuk geografik kashfiyotlar davri.

Maʼruza mashgʻuloti taʼlim texnologiyasining modeli

Oʻquv vaqti: 80 minut	Talaba soni
Oʻquv mashgʻulotining tuzilishi Maʼruza rejasi	2.1. Kirish. 2.2. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yoʻlini kashf etilishi. 2.3. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi. 2.4. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati

	va “Janubiy materikni” izlanishi. 2.5. Evropadan Osiyoga Shimoli-Gʻarbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yoʻllarni izlanishi. 2.6. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi. 2.7. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik gʻoyalarni rivojlanishi.
<i>Oʻquv mashgʻulotining maqsadi: Talabalarda Buyuk geografik kashfiyotlar davri toʻgʻrisida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: Yangi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy maslalar boʻyicha tushunchalarni shakllantirish.	Oʻquv faoliyatining natijalari: Talabalar Ishlab chiqrish kuchlarini joylashtirish va hududiy tashkil etishning asosiy omillari haqida tasavvurga ega boʻladilar, asosiy maʼlumotlarni konspektlashtiradilar.
Taʼlim usullari:	Maʼruza, «aqliy hujum», “bahs - munozara”
Oʻquv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Taʼlim vositalari	Kompyuter prezentatsiya, slaydlar, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

Oʻquv mashgʻulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Oʻqituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 Oʻquv xujjatlarini toʻldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	1.1. Oʻquv mashgʻulotning boshida kirish oʻtilgan maʼlumotlar soʻraladi	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, maʼruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	1.1. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yoʻlini kashf etilishi haqida маъруза qilinadi. 1.2. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi tahlil etiladi 1.3. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va “Janubiy materikni” izlanishi boʻyicha savol oʻrtaga tashlanadi 1.4. Evropadan Osiyoga Shimoli - Gʻarbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yoʻllarni izlanishi toʻgʻrisida maʼlumot beriladi 1.5. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishiga baho beriladi 1.6. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik gʻoyalarni rivojlanishi haqida maʼruza qilinadi	Konspekt yozishadi, tinglashadi, “Baliq skeleti” texnologiyasi asosida oʻqituvchi topshirigʻini bajaradilar. Mavzu boʻyicha savollar beradilar.
3 bosqich. YAkuniy	3.1 Mavzu boʻyicha xulosa qilish. Ishlab chiqrish kuchlarini joylashtirish va hududiy	Oʻrganilgan mavzu boʻyicha olgan

natijalar 5 min.	tashkil etishning asosiy omillari yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o'quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg'ulotga tayyorlanish	ma'lumotlarni umumlashtiriladi, talabalar to'ldirgan jadval asosiy jadval bilan solishtiriladi va yakun chiqariladi.
------------------	---	--

BUYuK GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR DAVRI (XV asr – XVII asr o'rtalari)

Reja:

- 2.1. Kirish.
- 2.2. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yo'lini kashf etilishi.
- 2.3. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi.
- 2.4. Magellanning birinchi dunyo aylanasi sayohati va "Janubiy materikni" izlanishi.
- 2.5. Evropadan Osiyoga Shimoli-G'arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo'llarni izlanishi.
- 2.6. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi.
- 2.7. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g'oyalarni rivojlanishi.

2.1. XV asrda G'arbiy Evropada feodalistik munosabatlarni barqarorlashishiga va kapitalistik munosabatlarni rivojlanishiga sharoit yaratildi. Sanoat ishlab chiqarishida birinchi kapitalistik manafakturalar paydo bo'ladi. Metallurgiyadagi texnik inqilob, porox ishlab chiqarish, o'qotar qurollarni ishlatilishiga olib keladi, bu esa Evropa armiyalarini oldinga olib chiqadi. Ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi asosi bo'lgan kitob bosmasi yo'lga qo'yiladi. Elkanli kema-karavellalarni ixtiro etilishi, kompas va dengiz kartalarining ishlatilishi dengizda uzoq sayohat qilish imkonini yaratdi.

Evropaning yetakchi davlatlari Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri savdo aloqalarini o'rnatishdan manfaatdor edilar. Bu mamlakatlar G'arbiyevropaga ziravorlar, ipak mato va qimmatbaho toshlar olib kelinardi. Quruqlikdagi vositachilik savdosi oqibatida Evropada passiv savdo ayirboshlash balansi va qimmatbaho metallar kamomadini keltirib chiqarardi. Ammo XV asr o'rtalarida Turklar tomonidan sharqiy O'rtaer dengiz bo'yini istilo etilishi bunday savdoni yo'qqa chiqardi.

Shunga bog'liq holda Shimoliy Italiyaning savdo respublikalari Geniya va Venetsiyaning ahamiyati tushib ketadi va ispaniya va Portugaliyaning roli oshadi. Mavrlarga (arablarga) qarshi olib borilgan uzoq davom etgan mustaqillik kurashi natijasida ushbu Pireniya davlatlarida, dengiz bo'yi shaharlari burjuaziyasi va harbiy dvoryanlarga tayangan kuchli qirol hokimiyati o'rnatildi. Portugaliya o'z yerini mavrlardan tozalashni erta tugatdi va avvaldan malum yo'nalishda, janubga qarab Afrika qirg'oqlarini egallashga kirishdi. Rekonkista Ispaniyada sal kechroq tugallandi va u yerda Osiyoga olib boradigan nomalum g'arbiy yo'lni izlashga tushildi.

Bunga Erning sharsimonligi haqidagi antik davr tasavvurlarini uyg'onishi sabab bo'ldi. XV asrning 70-yillarida, Toskanellining dunyo kartasi keng tarqaldi. Unda Evropaning g'arbida, hozirgi Amerika uzunligida Osiyoning sharqiy qirg'oqlari tasvirlangan edi. Bu g'oya XV asr oxirida Er sharining dastlabki

globuslaridan biri bo'lgan Bexaymning globusida ham berilgan edi. Quyida buyuk geografik kashfiyotlarning qisqacha tavsifini keltirib o'tamiz

2.2. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yo'lini kashf etilishi. Portugallarning dengiz sayohatlarini tashkil etishda XV asrning birinchi yarmida yashagan shahzoda Genrix (Enrike) dengiz sayyohining xizmati juda kattadir. U observatoriya va dengizchilar maktabiga asos soldi, geografik kartalarni tuzish va to'plash bilan shug'ullandi. 1420 yilda Portugallar Madeyra orolini ikkinchi marta kashf etib unga o'rnashtirdilar, 20 yildan so'ng esa Azor orollarini intensiv o'zlashtirishni boshladilar. XV asr o'rtalarida Portugaliyalik dengizchilar Afrikaning g'arbiy chekka nuqtasi "Yashil burunga" yetib bordilar. Bu kashfiyot juda katta ahamiyatga ega edi, chunki Portugallar buyerda birinchi marta aholi yashaydigan va o'simlikka boy joylarni uchratdilar. Portugaliya Gvineya qo'ltig'ida tayanch nuqtalarni barpo qiladi. Qul savdosi, oltin qum, fil suyagi, ziravorlar olib ketish keng ko'lamda rivojlanadi.

1488 yilda Bartolomeu Diash ekspeditsiyasi Afrikaning janubiy nuqtasi – Yaxshi Umid burnini kashf etdi. Ammo portugallar Hindistonga ochilgan "Yaxshi umid" yo'lini o'zlashtirishga oshiqmadilar. Bu yo'l uzoq va xatarli edi: Lissabondan Afrikaning janubigacha 10 ming km ga yaqin, undan Hindistongacha esa taxminan bir necha ming km bor edi. Keyingi ekspeditsiyalarni uyushtirish uchun muhim bir sabab bo'lishi kerak edi. Ispanlarning Kolumb boshchiligidagi ekspeditsiyasi Hindistonga g'arbiy yo'lni "ochganligi" haqidagi xabarni tarqalishi yuqoridagi sabab bo'ldi.

1498 yilda portugallarning Vasko da Gama boshchiligidagi ekspeditsiyasi Afrikaning sharqiy qirg'oqlarini tekshirib, Evropadan-Hindistonga dengiz yo'lini ochdi. XVI asr boshiga kelib portugallar Hind okeani qirg'og'idagi muhim tayanch nuqtalar: Mozambik, Ormuz, Toa, Tseylon (Shri-Lanka), Malakkaning janubiy chekkasi ziravorlari yetishtiriladigan asosiy rayon – Malukka orolini bosib oldilar. XVI asr o'rtalarida Xitoy Janubiy qirg'oqiga – Makaoga o'rnashtirdilar. O'sha davrda Evropaliklar orasida Portugallar ham Hindistonni ochuvchilardan emas edilar, 1471-1474 yillarda tverlik savdogar Afanasiy Nikitin "uch dengiz osha" Hindistonga borgan edi.

2.3. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi. Amerikani birinchi ochuvchi italiyalik Xristofor Kolumb bo'ldi. Uning biografiyasi hozirgi kungacha to'liq malum emas. U Genuya savdo uyi namoyandasi sifatida ko'p vaqt Portugaliyada yashagan, o'z so'zlariga qaraganda Angliyada va Gvineya qo'ltiqlarida bo'lgan tajribali dengizchi, shturman va dengiz kartalari tuzuvchi sifatida tanilgan. Kolumb o'zining Hindistonga olib boruvchi harbiy dengiz yo'li proektni eng avvalo Portugaliya qiroli Juanga taqdim qilgan, ammo rad javobini olgan. Shundan so'ng Kolumb Ispaniyaga ko'chib o'tadi va yuqoridagi proektni ispan qirollariga taklif qiladi. Etti yillik sarson-sargardonlikdan so'ng nihoyat uch kema "Santa Mariya", "Pinta" va "Ninya" da 90 kishilik kichik ekspeditsiya tashkil qilinadi. 1492 yilda ekspeditsiya Bagam orollarini kashf qildi. Kolumb bu orollarni Osiyoning sharqiy qirg'oqlari deb o'yladi. Keyingi uch ekspeditsiyalarda Kolumb Kichik Antil orollari, Orinokoning

mansabi va Markaziy Amerikaning qirg'oqlarini kashf qildi. Ammo u umrining oxirigacha "buyuk xoqon (Xitoyga) yurtiga" yetib bordim deb o'yladi.

Deyarli ispanlar bilan bir vaqtda Amerikani portugallar ham kashf qildilar. 1500 yilda Kabralning ekspeditsiyasi Hindistonga ketayotib, to'satdan Janubiy Amerika Braziliyaning shimoli-sharqiy qirg'oqlariga duch keldi. Yangi dunyoning nomi italyan Amerigo Vespuchchining tekshirishlari bilan bog'liq. Portugallar xizmatida bo'lib u Braziliyaning qirg'oqlarini o'rganib, buyer Osiyo emas, balki Evropaliklarga nomalum, yangi qita ekanligini isbotlab berdi. Dastlab "Amerika" nomi "egizak" qitaning faqat janubiga tegishli bo'lib, hatto XVI – XVII asrdagi kartalarda ham Shimoliy Amerika Osiyoning bir qismi qilib ko'rsatilgan.

Yangi Dunyoning ochilishi, Ispaniyadan ko'p sonli boylik izlovchilar: mayda dvoryanlar, missioner-monaxlar va xokazo ko'chuvchilar oqimini olib keldi. Ispaniya katolik dunyoning markazlaridan biri sanalardi. Mahalliy hindular kelgindilarga hech qanday qarshilik ko'rsata olmadilar, chunki ular hali ibtidoiy jamoa tuzumida yashardilar. Faqat Meksika tog'liklarida atsteklarning, O'rta Andda esa inklarning davlatlari bor edi. Ammo ularning siyosiy ahvollari yaxshi emas edi. Bular quldorlik davlatlari bo'lib, ichki qarama-qarshiliklar va qo'shni qabilalar nafratiga duchor edilar. Bu esa Amerikani bir avlod almashinishi mobayni – qandaydir 50 yil ichida mustamlaka qilinishiga olib keldi.

1513 yilda ispan konkistadori Balbao Panama bo'ynini kesib o'tib Evropaliklardan birinchi bo'lib, Tinch okean – "Janubiy dengizni" kashf etdi. 1519-1521 yillarda Kortesning armiyasi atsteklar davlatini istilo qildi. Keyingi yurishlarda hozirgi Kaliforniya, Gonduras va Floridaningyerlari qo'shib olindi. 1531-1535 yillarda ispan konkistadorlari og'a-ini Pizarrolar inklar davlatini bosib oldilar. Qolgan otryadlar zamonaviy Venesuela, Kolumbiya, Ekvador, Chili va Parana daryosi havzasini ishg'ol qildilar.

2.4. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va "Janubiy materikni" izlanishi. Amerikaning kashf qilinishi va o'zlashtirilishi Evropadan Sharqiy va Janbu-Sharqiy Osiyoga olib boradigan g'arbiy dengiz yo'lining izlanishni, faqat bir oz orqaroqqa surdi. 1519-1522 yillarda Magellan boshchiligidagi 300 kishilik ekspeditsiya birinchi dunyo aylana sayohatiga chiqdi. Ekspeditsiya Janubiy Amerika qirg'oqlarini tekshirib, faqat uning janubiy qismida keyinchalik Magellan bo'g'ozi deb atalgan, o'tish qiyin bo'lgan bo'g'ozni topdi. Ispanlar Tinch okeanini shimoli-g'arbiy yo'nalishda kesib o'tib, Marianna va Filippin orollarini kashf etdilar. Oxirgisida mahalliy aholi bilan bo'lgan janglarda Magellan halok bo'ldi. Malaya arxipelagi labirinti orqali suzishdan so'ng, 18 kishi birgina kemada Hind okeani orqali Afrikani aylanib vataniga qaytdi. Magellan ekspeditsiyasining ilmiy ahamiyati juda katta edi, Erning sharsimonligi, suvlikning ko'pligi va butun dunyo okeani mavjudligi isbotlandi.

XVI asr o'rtalarida shimoliy tomonlari bir tomondan Olovli Er, ikkinchi tomondan Yangi Gvineya sanalgan, ulkan faraziy "Janubiy materik"ni (Terra australis incognita) qidirib topish masalasini ko'ndalang qilib qo'yadi. Amerikada tog'-kon sanoati va plantatsiya xo'jaligini rivojlanishi "chidamsiz" hindularni qora tanli qullar bilan almashlashni talab qiladi. Yana Osiyo orollari va Janubiy

Amerikadagi ispanyerlari o'rtasida doimiy aloqani o'rnatish Tinch okeanining ekvator yoni hududlarini sinchiklab tekshirishni talab qilardi. 1567 yilda ispan Mendanining ekspeditsiyasi Solomon orollarini asr oxirida esa Polineziyadagi Markiz orollarini kashf qildi.

XVII asr boshida Kiroosning ekspeditsiyasi "Janubiy materik"ning shimoliy chekkalari deb o'ylangan, katta, atol arxipelag Tuamotuni va tog'li Yangi Gebrid orollarini kashf qildi. Keyinchalik ushbu ekspeditsiya Torres boshchiligidagi bu orollarni o'rganishni tugallaydi va Yangi Gvineya bilan janubdagi nomalumyer (hoz.Avstraliya) o'rtasidagi bo'g'ozni kashf qiladi. XVI asr o'rtalaridan boshlab ispanlarning Vest-Indiyaga olib boradigan Atlantika suvlarida qaroqchilar o'rnatib oldilar. Ingliz qaroqchisi Dreyk 1577-1580 yillarda g'arbiy qirg'oqdagi ispan mulklarini talash maqsadida suzayotganida Olovli Er va Antarktida o'rtasidagi bo'g'ozni (Dreyk bo'g'oz) kashf qildi va dunyo aylana sayohat qildi.

XVI asr o'rtalarida pireney mamlakatlari, harbiy-dengiz qudratlaridan ayrildilar, bu Evropaning yosh katolik davlatlari ekspansiyasiga yo'l ochdi. Gollandiya Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalar o'rnatdi. XVII asr boshida Niderlandiya Ost-Indiya kompaniyasi vujudga keldi va u portugallarni shu rayondan siqib chiqardi. Yangi Gollandiyaning (Avstraliya), G'arbiy qirg'oqlarini tekshirishga qiziqish ortadi, uni "Janubiy materik"ning shimoliy qismi deb o'ylashardi. 1642-1644 yillarda gollandlarning A.Tasman boshchiligidagi ekspeditsiya Avstraliya atrofi bo'ylab suzdi va yo'l-yo'lakay Tonga va Fidji orollarini kashf qildi. Biroq Tasman Tasmaniya va Yangi Gviniya orollari – Avstraliya materigini bir qismi, Yangi Zelandiyani esa "Janubiy materik"ning shimoliy qismi deb sanadi.

2.5. Evropadan Osiyoga Shimoli-G'arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo'llarni izlanishi.

XV – XVI asrlardagi geografik kashfiyotlar va mustamlaka yurishlari jahon xo'jaligi rivojida ko'p tomonlama uzoq tasir qiluvchi oqibatlarini keltirib chiqardi. Birinchi etapda ularning natijasida, ulkan mustamlaka imperiyalariga asos solgan pireniya davlatlarining qudrati oshishiga olib keldi. Yangi Dunyoning o'zlashtirilishi jahon savdosi yo'nalishida keskin o'zgarishlar yasadi va Evropaning Atlantika bo'yi mamlakatlarining rivojlanishiga olib keldi. Evropaga qimmatbaho metallarning tinimsiz oqib kelishi, buning ortidan "baholarning inqilobi" Niderlandiya, Buyuk Britaniya va Frantsiya davlatlarining savdo-sanoat jihatdan rivojlanishiga olib keldi. Bu mamlakatlar Sharq va Janubi-Sharq va Janubiy Osiyo mamlakatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqlar o'rnatishdan juda manfaatdor edilar. Afrika va Amerika atrofidagi janubiy yo'llar pireney davlatlari tomonidan monopoliya qilinganligi sababli Evropadan Osiyoga olib boradigan Shimoliy Amerika qirg'oqlari bo'ylab o'tadigan Shimoli-G'arbiy va Evrosiyo qirg'oqlari bo'ylab o'tadigan Shimoliy-Sharqiy yo'llarni izlash uchun qattiq urinishlar qildilar.

XV asrning eng oxirida Djon Kabot boshchiligidagi ingliz ekspeditsiyasi Hindistonga g'arbiy dengiz yo'lini qidirib Nyufaundlend qirg'oqlarini ochdi. XVI asr boshida uning o'g'li Sebastyan Kabot Labradorning sharqiy qirg'oqlarini

tekshirdi va hatto Gudzon bo'g'ozi va qo'ltig'iga ham kirdi (Magidovich I.P., Magidovich V.I 1983. 65b). 20-yillarning o'rtalarida frantsuzlar xizmatidagi italyan Verratsano Shimoliy Amerikaning Floridadan to Yangi Shotlandiyagacha bo'lgan sharqiy qirg'oqlarini tekshirdi, 30- va 40-yillarda esa frantsuz Karte Muqaddas Lavrentiya daryosi bo'ylab qita ichkarisiga kirib bordi. Kanadani frantsuzlar tomonidan mustamlaka etilishi boshlanadi.

Ammo XVI asrning o'rtalariga kelib Shimoli-G'arbiy dengiz yo'li ochilmadi va Atlantika bo'yi Evropa davlatlarining Evrosiyoning shimoliy qirg'oqlari bo'ylab ochilishi mumkin bo'lgan dengiz yo'li qiziqтира boshladi. Savdogar va tadbirkorlarning London jamiyati Uilloubi boshchiligidagi Shimoli-Sharqqa ekspeditsiya jo'natadi. Ammo bu ekspeditsiya oldinga qo'yilgan masalaniyecha olmadi. Kemalardan biri Shim. Dvina daryosi mansabigayetib bordi. Xariston Chenslar chanada Moskvagayetib bordi va Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri savdo aloqalarini tuzdi. Keyingi ekspeditsiyalar omadsizlikka uchradi, ular faqat rus tomonlariga avvaldan malum bo'lgan Kara-Dengizining janubi-g'arbiy qismga kirib bora oldilar.

XVI asrning so'ngi choragida inglizlarning Shimoli – G'arbiy dengiz yo'lini topishga bo'lgan urinishlari qaytadan boshlandi. Froblierning ekspeditsiyasi Grenlandiyani janubdan aylanib o'tib Bafinyerining tor bir Osiyoga o'tadigan kutundan bo'g'oz deb qabul qilingan, qo'ltiqlardan biriga tushib qoldi. Evropaliklar birinchi marta uchratayotgan mahalliy aholi eskimoslarning mongoloid irqiga o'xshashligi Osiyo materigini yaqinligini isbotlovchi dalil bo'ldi. "Bo'g'oz"ning qirg'og'idagi boy "oltin ruda" koni topildi. Ammo keyingi ekspeditsiyalar omadsizlikka uchradi "bo'g'oz" qo'ltiq bo'lib, "oltin ruda"dan oltin topilmadi. Devis Shimoli-G'arbga uch marotaba suzdi. Buning natijasi o'laroq Grenlandiya va Baffin Eri o'rtasidagi Devis bo'g'ozi va dengiz hayvonlari ovlanadigan boy joylar kashf qilindi.

XVI asrning eng oxirida Shimoli-Sharqiy dengiz yo'lini topish bilan gollandlar shug'ullandilar. Barents ekspeditsiyasi oldiga Katay va Sin podsholigiga, Norvegiya, Moskva va Tatariya shimolidan o'tuvchi qulay dengiz yo'lini ochish vazifasi qo'yilgan edi. Ekspeditsiya Shpitsbergenning shimoli-sharqiy ,Novaya Zemlya orolining g'arbiy qirg'oqlarini tekshirdi, ammo Yamaya yarim orolidan sharqroqqa o'tolmadi. XVII asrning birinchi choragida Barents dengizi havzasi bir nechta golland ekspeditsiyalari suzdi, ammo ular Kara darvozasi va Yugorskiy Shardan sharqqa o'tolmadilar, XVII asrning 2-choragida esa gollandlar Shimoli-Sharqiy dengiz yo'lini qidirishni to'xtatdilar. Bundan tashqari Barents havzasidagi kashfiyotlar nisbiy xarakterga ega bo'lib, chunki buyarlarga rus pomorlari ko'p marotaba kelgan edi.

XVII asrning boshida shimoliy Atlantikada angliyalik kapitan Gudzon yirik geografik kashfiyotlar qildi. Uning ekspeditsiyasi oldiga Yaponiyaga Shimoliy geografik qutb rayoni orqaliyetib borish vazifasi qo'yilgan edi. Gudzon Grenlandiyaning sharqiy qirg'oqlari bo'ylab, keyin Shpitsbergen qirg'oqlaribo'ylab Markaziy Arktikaga kirib bormoqchi bo'ldi, ammo hammayerda o'tib bo'lmaydigan muz qoplamiga duch keldi. Shimoliy-G'arbiy

dengiz yo'lini izlab chiqqan oxirgi ekspeditsiyasida Gudzon, Gaffin Eri va Labrador yarim oroli o'rtasidagi bo'g'oz va "G'arbiy dengiz" – katta sayoz Gudzon qo'ltig'ini kashf etdi. Baylot-Baffinlarning ekspeditsiyasi Gudzon qo'ltig'idan Tinch okeanga chiqish yo'llarini qidirish yo'llarini qidirish behuda ketdi, Devis qo'ltig'i orqali Shimoli-G'arbiy yo'lni qidirish jarayonida esa katta Baffin qo'ltig'i qirg'oqlari tekshirildi. Yuqoridagi ekspeditsiyalarda Shimoli-G'arbiy dengiz topilmagan bo'lsa ham ularda to'plangan malumotlar Shimoliy Amerikani ichki rayonlarini o'zlashtirishda ishlatildi.

2.6. Rus sayyohlari va Sibirning mustamlaka qilinishi.

Rusyer ochuvchilari ham Buyuk geografik kashfiyotlar davrining aktiv ishtiroqchilari sanaladi, ularning chekiga butun Sibirni Uraldan to Tinch okeangacha bo'lganyerlarni o'zlashtirish "turgan". XVI asr oxiriga kelib, Uralning sharqidagi viloyatlar, Ob va Irtishning chap qirg'og'idagi asosiy suv yo'llari o'zlashtirildi. Rossiya, dunyo bozorida asosiy suv yo'llari o'zlashtirildi. Rossiya, dunyo bozorida asosiy mo'ynayetkazib beruvchisi sifatida taniladi va bu uni sharqiy yo'nalishda ekspeditsiyasini davom qildirish o'rnini belgilab berdi.

1582 yilda kichik bir otryad (600k) bilan Ermak Sibir xonligini Rossiyaga qo'shib oladi. Asr oxiriga kelib, Quyi Irtish Ob daryosi havzasining Quyi va O'rta oqimlarining bir qismi Rossiya hududiga qo'shib olindi. XVII asr boshida G'arbiy – Sibir tekisligining taxminiy o'lchamlari va Enisey havzasidagi suv yo'llari aniqlandi. Sharqiy Sibirga Eniseyning ikki irmog'i: Quyi tunguska va Angara bo'ylab kirib borildi. 20-yillarning birinchi yarimda Pyandaning kichik otryadi Quyi Tunguska bo'ylab yuqori Lena havzasigacha kirib borib unda hozirgi Yakutsk shahri o'rniga suzib bordi va orqaga qaytayotganda yuqori Lenadan Angaraga o'tadigan qulay joyni kashf qildi. 10 yildan so'ng Perfilov va Rebrov boshchiligidagi yeniseychilar otryadi Lenada quyilish joyigacha suzib bordilar va Olenek, Yana, Indigirka daryolari quyilishyerlarini kashf qildilar. Aldan daryosida suv yo'lining ochilishi Tinch okeaniga chiqish imkonini berdi. 1639 yilda Tomsklik kazak Moskvitin boshchiligidagi 30 kishilik otryad Aldan daryosi va Djugdjar tizmasidan boshlanuvchi irmoqlari orqali Ulya daryosi vodiysiga kirib bordilar va Oxota dengizi qirg'oqlariga chiqib uni 500 km lik qismini tekshirdilar. Osiyo bilan Amerika o'rtasidagi bo'g'ozni ochilishi juda katta geografik kashfiyot bo'ldi. 1648 yilda Nijnekolimsk qalasidan Popov boshchiligidagi dengiz xo'jalik ekspeditsiyasi jo'natildi, unda Dejnyov o'lpon yig'ishga masul edi. Tijorat jihatidan ekspeditsiya o'zini oqlamagan bo'lsada, uning ilmiy ahamiyati juda katta bo'ldi.

XVII asrning o'rtalarida Rossiya Baykal bo'yi va Baykal ortiga kirib boradi, rusyer ochuvchilari Amur daryosi havzasiga kirib boradi. 1643 yilda "o'lpon yig'ish", kumush, mis va qo'rg'oshin konlarini topish maqsadida Poyarkov ekspeditsiyasi tashkil etildi. Ular Aldan vodiysidan Stanovoy tizmasi orqali Zeya vodiysiga kirib bordilar, Amur bo'ylab mansabigacha va tarixda birinchi marta Oxota dengizining janubi-g'arbiy qirg'oqlari bo'ylab suzdilar. Poyarkov Amur bo'yi xalqlari haqida malumotlar yig'di va buyerlarni Rossiyaga qo'shib olish zarurligini isbotlab berdi. Poyarkov boshlagan ishni Xabarov davom qildirdi. U

ikki marta Amurda bo'ldi. XVII asrning 2-yarmida Rossiyaga Kamchatka qo'shib olindi va Pushkin tomonidan "Kamchatka Ermaki" deb nom olgan kazak Atlasov Kamchatkani 2-marta kashf qildi.

2.7. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g'oyalarni rivojlanishi. Buyuk geografik kashfiyotlarning oqibati mahsullaridan biri shu bo'ldiki, Evropaliklarning dunyo haqidagi tasavvurlari, dunyoqarashi keskin kengaydi. Qutbiy o'lkalarni hisoblamaganda Er shari ustki qismining hammayeri geografik kashfiyotlar obektiga aylandi. Eksperimental tabiatshunoslik rivojlanishi natijasida o'rta asrlar dunyoqarashiga zarba beriladi. Matematika, mexanika va astronomiyaning salmoqli yutuqlari umumiyer bilimlari kontseptsiyasi shakllanishiga yangi asos soldi. Leonardo da Vinchi Bibliyaning Erning kelib chiqishi haqidagi traktatini ishonchsizga chiqardi, Nikolay Kopernik geliotsentrik talimotga asos soldi, Jordano Bruno olamni cheksizligi g'oyasini o'rtaga tashladi. Kepler va Galiley planetalar harakatlanishi haqidagi nazariyani yaratdilar.

Ingliz faylasufi Bekon va Frantsuz faylasuf va tabiatshunosi Dekart metafizik materializmga asos soldilar. Ushbu falsafiy oqim doirasida, empirik izlanishlar, tajriba, aniq dalillarning yig'ilishiga birinchi darajali ahamiyat berilgan. Bilim izolyatsiyalan vaqtdagi rivojlanish jarayoniga bog'liq bo'lmagan hodisalarni o'rganishdir deb tasavvur qilishgan. Bunday ilmiy dunyoqarashning asosida, tabiatni mutloq o'zgarmasligi haqidagi tasavvur yotardi. Falsafadagi bu yo'nalishni tasvirlab F.Engels shunday degan: "Zamonda rivojlanayotgan insoniyat tarixiga qarama-qarshi, tabiat tarixiga faqat makonda aylanib yurish nasib qilgan". Metofizik materializm bilan frantsuz tarixchisi Bodan qayta tiklagan geografik determinizm kontseptsiyasi bog'liqdir. Materialistik nuqtai nazardan inson va tabiat aloqasini ko'rib chiqayotgan Boden, halqlarning tevarak-atrofga bog'liqligini ko'rsatib o'tadi. Uning fikricha bir vaqtning o'zida tabiat kuchlariniyengib bo'lmaydi deb qaramaslik lozim. U tarixiy vaziyatga muhim o'rin ajratdi. Bodenning progressiv (ilg'or) g'oyalari, ilm-fan tomonidan cherkov dunyoqarashlariga qarshi kurashda foydalanildi.

Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografiya – glax... ilmi eng muhim tarmoqlaridan biriga aylanadi. Evropaning ilg'or mamlakatlarida ko'plab geografik asarlar nashr ettirilgan. Bir vaqtning o'zida geografiya hali nazariy bilimlar qatoriga kirmasdi. Rivojlanib tartibga tushayotgan ilm-fan doirasida geografiya malumotnoma faktolik xarakterga ega edi. Uning asosiy vazifasi daliliy materiallarni to'plash va sistemalashtirishdan iborat bo'lgan. Shuning uchun kartografiya va mamlakatshunoslik geografiyaning ko'proq rivojlangan yo'nalishlari bo'lgan.

Niderlandiya kartalar nashriyoti markaziga aylanadi. 1570 yilda Orteley birinchi marotaba turli xil masshtab va mazmundagi 53 ta kartalar to'plamini chiqardi, 1595 yilda esa Merkator bir-birini to'ldiradigan original (asl) kartalarning birinchi to'plami – "Atlas" ni nashr ettiradi. Ayrim mamlakatlar va yirik regionlar kartalari nashr ettirila boshlanadi. Ushbu davr kartografiyasi qoloqligi bilan ajralib turgan. Rus kartalari faktik materiallarga boyligiga qaramay, XVI- XVII hali matematik asosga ega bo'lmagan. 1570 yilda Rossiya davlatining birinchi obzor

(umumiy) kartasi “Katta tarx (karta)” tuzilgan, u haqda bizgachayetib kelgan ilova matnlar – “Katta tarx kitobi” dan bilib olish mumkin. (XVII asr boshi)

XVI asrda, mamlakatshunoslikka oid ilmlar orasida Florentsiyalik savdogar Gvichardinining “Niderlandiya tavsifi” nomli asari mashhur bo’lgan. Kitobda Niderlandiyaning tabiati, aholisi, xo’jaligi va yana 17 ta provintsiyasi ayrim-ayrim tasvirlangan. Hozirgi zamon olimlarining fikricha, bu asarni o’z zamonasining yirik iqtisodiy-geografik ishi deb qarash mumkin. Tabiiy geografiya sohasida mamlakatshunoslikka oid yaxshi asar sifatida Boutning XVII asr o’rtasida chiqqan “Irlandiyaning tabiiy tarixi” asarini aytish mumkin.

Antik davr geograflardan so’ng birinchi marta Varen tomonidan 1650 yilda nashr etilgan “Buyuk (general) geografiya” asarida geografiyaning nazariy kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Bu kitob Evropada keng tarqaldi va Pyotr I buyrug’i bilan rus tiliga tarjima qilingan. Kitob katta amaliy ahamiyatga ega bo’ld, unda kenglik va uzunlikni aniqlash, kartalar proektsiyalari, kartada masofa o’lchash, kompasdan foydalanish va hok. Amaliy ko’rsatmalar berilgan. Buning hammasi Varenning “kema yurgizish sanati” – geografiyaning bir qismidir.

Varen bo’yicha geografiyaning obekti bu –yer suvli shardir. Masalalarga qarab uning geografiyasi ikki – “umumiy yoki buyuk” (general) va “xususiy” qismga bo’linadi. “Umumiy geografiya” Erni to’lig’icha ko’rib chiqadi; ko’rinishi, cho’zilganligi, kattaligi, harakati, umumiy tabiiy xususiyatlarini aniqlaydi. “Xususiy geografiya” Erning alohida regionlarini o’rganadi, o’z navbatida “xorografiya” – katta kengliklarni tasvirlash va kichik hududlarni tasvirlovchi “topografiya” – degan qismlarga ajraladi. Umumiy geografiya Erning tabiiy xususiyatlarini o’rganadi, “Xususiy geografiya” insonni ham o’rgangan. Er va suvli shar uch qismga ajratilgan: “er” – o’simlik va hayvonlar bilan birga qattiq ustki qismi, “suv” – ustki vayer osti va “atmosfera”. Varen tekshirishlarda miqdoriy metodga, ayniqsa, amaliy matematikaga alohida ahamiyat bilan qaragan. Uning geografik kontseptsiyasida, qadimgi greklarga xos bo’lgan tarixiylik deyarli yo’q. Varenning asari empirik tabiatshunoslikning tipik ko’rinishi va metofizik materializmga asoslangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Portugallar tomonidan Evropadan Hindistonga dengiz yo’lini kashf etilishiga sabab nimada?
2. Portugallarning Afrika g’arbiy qirg’oqlaridagi kashfiyotlari va Vasko da Gamaning Hindistonga dengiz yo’lini kashf etishini tariflang.
3. Evropaliklar tomonidan Amerikani kashf etilishi va mustamlaka etilishi tariflang.
4. Magellanning birinchi dunyo aylana sayohati va “Janubiy materik” ning izlanishining sababi nimada?
5. Evropadan Osiyoga Shimoli-G’arbiy va Shimoli-Sharqiy dengiz yo’llarni izlanishining sababi nimada?
6. Rus sayyoxlari va Sibirning mustamlaka qilinishi tariflang.
7. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida geografik g’oyalarni rivojlanishi tariflang.

3-Mavzu: XII asr ikkinchi yarmi XVII asrda geografik kashfiyotlar.

Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli

O`quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O`quv mashg'ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	3.1. Rossiyaning qita qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. 3.2. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar. 3.3. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. 3.4. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar. 3.5. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar.
<i>O`quv mashg'ulotining maqsadi : Talabalarda XII asr ikkinchi yarmi XVII asrda geografik kashfiyotlar i to`g`risida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy maslalar bo`yicha tushunchalarni shakllantirish.	O`quv faoliyatining natijalari: Talabalar hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ishlab chiqarish majmualari haqida tasavvurga ega bo`ladilar, asosiy ma'lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta'lim usullari:	Ma'ruza, «aqliy hujum», klaster
O`quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta'lim vositalari	Slaydlar, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O`quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish va davomatni tekshirish 5m. 1.2 Kirish 5m.	1.2. O`tilgan mavzudan kelib chiqqan holda tadqiqot usulari ta'riflanadi	Tinglashadi aniqlashtirishadi, oldigi mavzuni eslaydilar, savollar beradilar
2 bosqich Asosiy 60 min	2.1. Rossiyaning qita qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar haqida ma'ruza. 2.2. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar tahlil etiladi 2.3. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar klasteri tuziladi 2.4. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar haqida ma'ruza va b 2.5.Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar, ma'ruza, muammoli savollar beriladi.	Konspekt yozishadi, tinglashadi, sxemasini chizib oladilar. Atamalarni konspektlashtirib, jadvallar chizib boradilar
3 bosqich. Yakuniy natijalar	3.1 Mavzu bo`yicha	O`rganilgan mavzu

10 min.	umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o'quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg'ulotga tayyorlanish	bo'yicha ma'lumotlarni umumlashtiriladi.	olgan
---------	--	--	-------

XII ASR IKKINCHI YARMI XVII ASRDA GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR.

Reja:

- 3.1. Rossiyaning qita qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
- 3.2. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar.
- 3.3. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.
- 3.4. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar.
- 3.5. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar.

Manufaktura ishlab chiqarish va transportning texnik chegaralanganligi va xalqaro mehnat taqsimotining tanlama xarakteri xududiy kashfiyotlar masshtabini keskin o'sishiga sharoit yaratolmadi. Evropa mamlakatlari ilgari bosib olingan yerlarni qayta taqsimlashga kirishdilar. Qitaning ichki rayonlarini mustamlaka etish uchun iqtisodiy zarurat yo'q edi. Yangi, ahamiyatli geografik kashfiyotlar Rossiyaning hududlarida qilindi, davlat oldiga yangiyerlarni ochish va o'zlashtirish faol ishtirok etish vazifasini qo'ydi. Muhim hududiy kashfiyotlar, Amerikaning (ayniqsa Shimoliy) ichki hududlarida qilindi. Evropaliklarning mustamlakachilik ehtiyojlari bunga sabab bo'ldi. Ingliz-frantsuz raqobati ostida Tinch okeani havzasida qator orollar kashf qilindi va mustamlaka qilindi.

3.1. Rossiyaning qita qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.

Rossiyada geografiyaga qiziqish ortishi uning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bilan izohlanadi. Feodal-krepostnik munosabatlar hukmronligiga qaram, Pyotr islohotlari savdo-sanoat burjuaziyasini tez suratlarda o'sishiga, butun Rossiya bozorini shakllanishiga, hududiy mehnat taqsimotining chuqurlashuviga va mamlakatning jahon bozoriga faol chiqishiga olib keldi. Mamlakat qoloqligini tugatishda Rossiya fanini muhim rol o'ynadi. 1724 yilda Rossiya Fanlar Akademiyasiga asos solindi, u mamlakatni geografik o'rganishga katta hissa qo'shdi. Rossiya geografiyasi shakllanishining dastlabki etapi, ikkita milliy guruh: rus xizmatidagi xorijliklar (Glilin, Georgi, Pallas, Messerschmidt, German) va rus geograflari (Lomonosov, Tatischev, Kirilov, Krashinnikov, Lepexin, Richkov, Zuev) tomonidan belgilanadi. Ularning jonbozliklari tufayli Rossiya geografiyasi XIII asrda dunyo miqyosiga ko'tarildi.

Rossiya geografiyasining muhim vazifasi tariqasida Sibirni o'rganish masalasi turardi. 20-yillarda hukumat topshirig'i bo'yicha M...rshmidt Tobolsk-Barabin dashti-Kuznetsk Olatovi-Enisey-Quyi Tunguska - yuqori Lena-Baykalorti-marshruti bo'ylab sayohat qiladi. Uning "Sibirning tasviri" nomli asari mamlakatni bu katta regionini rejali asosda o'rganilishini boshlab berdi. 30-yillarda Sibirni o'rganish bilan akademiya otryadi shug'ullandi. Gmelin-katta: Tobolsk – Qulunda dashti – Oltoyning shimoli-g'arbiy qismi – Salair kryaji – Krasnoyarsk – Irkutsk – Baykalorti – marshruti bo'ylab sayohat qiladi. SP. Krashennikov Kamchatkada

haqiqiy geografik kashfiyotlar qiladi. U Kamchatkani o'n marotaba kesib o'tadi. Marshrutlarining umumiy uzunligi 3,5 ming km ni tashkil etadi. Tadqiqotlarning mahsuli sifatida "Kamchatkayeri tavsifi" asari XVIII asrdagi mamlakatshunoslikka oid eng yaxshi monografilardan biri yaratildi.

XVIII asr boshida Kavkaz va Turkistonda ruslarning tasiri orta boshladi va buning oqibatida bu hududlarni geografik o'rganishga urinishlar bo'ladi. Pyotr I topshirig'i bilan rus xizmatidagi Kabardin knyazi Bekovich Cherkasskiy Kaspiy dengizi kartasini tuzish bilanshug'ullanadi va uning shimoliy va sharqiy qirg'oqlarini tekshiradi. So'rovlar asosida Bekovich-Cherkasskiy, Amudaryo nisbatan yaqindagina Kaspiy dengiziga quygan va uning oqimi Xivaliklarning to'g'on qurishi oqibatida o'zgargan degan xulosaga keladi. Bunday noto'g'ri tasavvur oqibatida Amudaryo Hindistonga olib boradigan transport yo'li deb qaraladi. Xivaga Bekovich-Cherkasskiy boshchiligida yirik harbiy ekspeditsiya (6mingdan oshiq odam) uyushtiriladi, biroq u hammasini halokati bilan yakunlandi. Kaspiy dengizi g'arbiy va janubiy qirg'oqlari tavsifi Verden va Saymonovlar boshchiligidagi ekspeditsiya tomonidan amalga oshirildi.

60-70 yillarda jahon fani uchun Rossiyadagi haqiqiy geografik kashfiyotlar akademiya ekspeditsiyalari natijasida yuz berdi. Pallas Volgabo'yi-Kaspiy oldi, Janubiy Ural, Oltoy va Baykal ortini, Georgi-Baykalni, Falk-Volgabo'yi, Ural va G'arbiy Sibirni, Lepexin-Rossiya Evropa qismi shimolini, Gildenshtedt-Volga va Dnepr yuqori qismi va Ukraina dashti, Kavkazni, Gmelin Don va Kavkaz viloyatlarini o'rgandi. Aholi va xo'jalik ham tabiat elementlari bilan bir qatorda tadqiqot obektlariga aylandi.

3.2. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar.

Pyotr Rosiyasi Arxangelskdan Shimoliy Muz okeani orqali Sharqiy Osiyo mamlakatlariga olib boradigan qisqa dengiz yo'lini o'zlashtirishga qiziqish katta edi. Shuning uchun davlat hokimiyati va ilm-fanning kuchlari Osiyo va Amerika orasidagi dengiz bo'g'ozini ochishga qaratildi. 1725-1730 yillarda shu maqsadda Bering va Chirikov boshchiligida nisbatan kichikroq Birinchi Kamchatka ekspeditsiyasi uyushtirildi, u Osiyoning shimoli-sharqiy qirg'oqlarini tekshirishni tugallab, ikkinchi marta (Dejnyov va Popovdan keyin) Osiyo va Amerika o'rtasidagi bo'g'ozni kashf etdi. 1733-1743 yillarda Bering va Chirikovlar boshchiligida mashhur Ikkinchi Kamchatka ekspeditsiyasi uyushtirildi, u Alyaska qo'ltig'i rayonida Amerika qirg'oqlarini Alyaska yarim oroli, Aleut va Komandor orollarini kashf etdi. Shpanberg otryadi Kamchatkadan Yaponiyaga olib boradigan dengiz yo'lini o'zlashtirdi. Kurill orollari to'pi, Oxota dengizi g'arbiy qirg'oqlarini, Saxalinning shimoli-sharqiy qirg'oqlari va Yaponiya shimoliy qismini kartaga tushirdi. Hamma bu geografik kashfiyotlar 1745 yilda akademiya tomonidan tuzilgan "Rossiya general kartasi" da o'z aksini topdi.

Qaytadan ochilgan Amerikayerlarini Rossiyaga qo'shib olish uchun Krenitsin va Levashovlarning maxfiy ekspeditsiyasi uyushtirildi, u Aleut orollarini kartaga tushirishni yakunladi va Alyaska yarim orolini tekshirishni boshlab berdi. XVIII asr oxirida Billinge va Sarichevlarning maxfiy geografik va astronomik

ekspeditsiyasi Aleut orollari, Chukotka qirg'oqlari, qarama-qarshi Amerika qirg'oqlari va Oxota dengizi g'arbiy qirg'oqlarini tekshirdi. Biroq buyerlarning Rossiyaga haqiqiy qo'shib olinishi rus mo'yna sanoatchilari, ayniqsa ular orasida ajralib turgan Shelixov va Baranovlar faoliyatlari oqibatida amalga oshdi. Ular tomonidan tashkil etilgan Rus-Amerika kompaniyasi Rossiya Amerikasini tekshirish va mustamlakalashtirish siyosatini olib bordi.

Shimoliy Muz okeani qirg'oqlarini kartaga tushirish va Sibir qirg'oqlari bo'ylab suzish sharoitida 30-40 yillarda 4 otryad tekshirish ishlari olib bordi. Birinchi otryad Arxangelskdan Ob mansabigacha bo'lgan qirg'oqlarni, ikkinchi Ob mansabidan Enisey mansabigacha tekshirish ishlarini olib bordi. Uchinchi otryad oldida Lena mansabidan g'arbdagi qirg'oqlarni tekshirish vazifasi qo'yilgan edi. Qirg'oq liniyasi nomalum bo'lgan Taymo'ning shimoliy qirg'oqlari eng qiyin uchastka bo'lib chiqdi. Uchinchi otryad katta yo'qotishlarga uchradi. TSingadan otryad boshlig'i V.V.Pronchihev va Taymo'ning sharqiy qirg'oqlariga nomi qo'yilgan, uning xotini Mariya Pronchiheva vafot etdi. Ekspeditsiya shturmani S.I.Chelyuskin Evrosiyoning eng shimoliy keyinchalik uning nomi bilan atalgan nuqtasini kashf etdi. To'rtinchi-Lena-Kamchatka otryadi oldiga Lenadan sharqda Tinch okeanigacha bo'g'ozgacha bo'lgan qirg'oqni tekshirish vazifasi qo'yildi, biroq bu vazifa sharqda Kolma mansabigacha bajarildi.

Shimoliy muz okeani qirg'oqlarini arktikada suzish sharoitida tekshirish ishlari, orolli hududlarni o'rganishga qiziqish olib keldi. Novosibir orollarini kashf etish va xo'jalik maqsadda o'zlashtirish yuz berdi, ularni kartalashtirish ishlari 70-yillarda amalga oshiriladi. Novaya Zemlyani tadqiq etish amalga oshiriladi. 1763 yilda, M.V.Lomonosov Shimoliy Evropadan Tinch okeanga markaziy Arktika orqali dengiz yo'lini ochish g'oyasi bilan chiqdi. Bu rejani amalga oshirish uchun Chichagov boshchiligida maxfiy hukumat ekspeditsiyasi uyushtiriladi, u oldinga qo'yilgan vazifani hal etmagan bo'lsada, G'arbiy Shpitsbergenda qishlab qoldi.

3.3. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.

XVIII asr birinchi yarmida Tinch okeani shimolida, Rossiya sharqiy qirg'oqlari o'zlashtirish va aholilashtirish Alyaskani mustamlakalashtirish jarayonida asosiy geografik kashfiyotlar qilindi. Shu davrda Tinch okeani janubida ayrim kashfiyotlar qilindi. Ingliz qaroqchisi Dampir asr boshida Avstraliyaning shimoli-g'arbiy qirg'oqlarini Yangi Gveniyani tekshirdi va Yangi Britaniya orollarini kashf etdi. 20-yillar boshida Niderlandiyaning Vest-Indiya kompaniyasi "Janubiy materikni" qidirish maqsadida Roggeven boshchiligida ekspeditsiya uyushtiradi, u Tinch okeanining janubi-sharqida Pasxi orolini kashf etadi.

60-yillarda dengizlarda hukmronlik uchun ingliz-frantsuz kurashi keskin tus oladi, buning oqibatida Okeaniyada katta geografik kashfiyotlar qilindi. Bayron buyuk sharning bobosi boshchiligidagi ingliz ekspeditsiyasi Folklend orollarini kashf etdi. Olovli Er orollari qirg'oqlarini tekshirdi, Tuamotu, Marshall, Mariana arxipelaglari va Filippin orollari oralab o'tdi. Uollis – Karteretning ingliz ekspeditsiyasi birinchi marta amaliyotda orollarning koordinatalarini aniq belgilash metodini o'zlashtirdi. 60-yillarning ikkinchi yarmida, yirik geografik kashfiyotlar, Bugenvil boshchilik qilgan, birinchi frantsuz dunyo aylana sayohatini amalga

oshirgan ekspeditsiya tomonidan qilindi. Uning faoliyati natijasida Taiti, Samoa va Solomon orollari kashf qilinib, bu Okeaniyada frantsuz ekspansiyasiga asos soldi.

XVIII asr geografik kashfiyotlariga ingliz kapitani Kuk o'zining katta hissasini qo'shdi. 1768-1771 yillarda u Britan Admiralteystvosi topshirig'i bilan birinchi dunyo aylana sayohatini qildi, uning rasmiy vazifasi Taiti orolida astronomik kuzatishlar olib borish edi. Bu sayohat davomida Jamiyat orollarining bir qanchasi kashf etildi. Yangi Zelandiya qirg'oq liniyasi va Avstraliyaning sharqiy qirg'oqlari tekshirildi.

Bu sayohat bilan Tinch okeanining mo'tadil kengliklarida yangi materikning ochilishini ehtimolini "yopdi". Kukning 1772-1775 yillardagi ikkinchi dunyo aylana sayohatlari antarktika oblastini aylanib chiqdi, bir necha marta janubiy qutb doirasini kesib o'tdi va Antarktida qirg'oqiga faqat 200 km qolgandaytib borolmadi. Antarktika yuqori kengliklarida quruqlikning borligini tan olib, Kuk uning kashf etilishining amalda to'g'riligicha shubhasini bildirdi. 1776-1780 yillarda Kuk uchinchi dunyo aylana sayohatini qildi, sayohat davomida Bering bo'g'ozini, Alyaska qirg'oqlari tekshirildi, Gavayi orollari markaziy guruhini kashf qildi va u yerda polineziyaliklar bilan to'qnashuvda halok bo'ldi.

80-yillarning ikkinchi yarmida Okeaniya orollari, Sharqiy Osiyo va Shimoliy Amerika qirg'oqlarini mo'tadil kengliklarda tekshirish ishlari bilan Laperuz boshchiligidagi Frantsuz hukumati ekspeditsiyasi shug'ullandi. Ekspeditsiyaning Tatar bo'g'ozidan o'tishga bo'lgan urinish omadsiz bo'ldi, Saxalin va Xokkaydo oralig'idagi Laperuz bo'g'ozini kashf etdi va saxalin yarim orol degan noto'g'ri xulosaga keldi. Okeaniya orollarini o'rganish vaqtida Laperuz ekspeditsiyasi halokatga uchradi, ammo materiallarining bir qismi Petropavlovsk-Kamchatkadan ishtirokchilardan biri orqali Parijga jo'natildi. XVIII asrning eng oxirida birinchi Amerika dunyo aylana sayohati qilindi, uning natijasida Kolumbiya daryosi havzasiga rasman kirib borildi. O'z navbatida inglizlarning Vankuver ekspeditsiyasi Kanadaning g'arbiy qirg'oqlarini tekshirdi.

3.4. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar.

XVIII asrda Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar, asosan, ingliz va frantsuz mustamlakachilik manfaatlari tufayli yuz berdi. Uzoq g'arbiy hududlar to'g'risidagi geografik malumotlar missionerlar va mo'yna sotib oluvchilar orqali olinardi. Ular ichida frants-hindu aralashuvidan kelib chiqqan "o'rmon darbadarlari" ayniqsa ajralib turadi. 70-yillarda Jole va Markett Missisipi oqimining katta qismini tekshirdilar, 80-yillar boshida esa La-Sal Missisipi bo'ylab quyilish joyigacha tushdi. Bu daryoning havzasi (... Lavrentiya daryosi havzasi bilan birgalikda) frantsuz mulki deb elon qilindi.

Ingliz mustamlakachilari o'z navbatida sharqiy qirg'oqni va Appalachi tog'larini o'zlashtirganlar. XVIII asrning 60-yillaridayoq mo'yna sotib olish uchun ingliz Gudzon qo'ltig'i kompaniyasi tashkil etilgan edi, XVIII asrning 70-yillarida esa shotland savdogarlari Monrealda Shimoli-G'arbiy mo'yna kompaniyasiga aso solgan edilar. Ularning mo'yna bozorlari uchun raqobati ostida Kanadaning markaziy va g'arbiy rayonlarida tez suratlarda geografik kashfiyotlar qilindi. Shimoli-G'arbiy mo'yna kompaniyasi xizmatchisi Makenzi 80-yillar oxirida Katta

Qullar ko'lidan oqib chiquvchi va Shimoliy Muz okeaniga quyiladigan, keyinchalik uning nomi qo'yilgan katta daryoni kashf etdi. 90-yillarning birinchi yarmida (topografiya va geografiyani maxsus o'rganganidan so'ng) Makenzi Atabaska ko'li havzasidan, Qoyali tog'lar orqali Tinch okeani qirg'oqlariga chiqdi.

Janubiy Amerikada dastlabki ko'zga tashlanarli geografik kashfiyotlar San-Paululik bandeyrantlarning Braziliya Yassi tog'ligi va Amazonka havzasiga yurishlari bilan bog'liq. Bunday yurishlar hindu qabilalarini bo'ysundirish, foydali qazilmalarni ayniqsa oltinni qayta ishlashga qaratilgan. XVIII asrning 30 va 40-yillarida Parij Fanlar akademiyasi meridian yoyini o'lchash uchun, ekvatorial And rayoniga ekspeditsiya uyushtirdi, uning ishtirokchilari Amazonka bo'ylab suzdi. XVIII asr oxirida La-Plata daryosi havzasida ispan zobiti Asaro har tomonlama tekshiruvlar qildi.

3.5. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar.

XVII- XVIII asrlar davomida Afrika qirg'oqlarini tekshirish ishlari davom ettirildi, bunda uning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar kam sonli va epizodik xarakterga ega edi. Qitaning yagona xristianlik mamlakati Efiopiyayevropaliklar kuzatish obektiga aylandi. XVII asr oxiridayoq portugal va boshqa sayyohlar materiallariga tayanib uning kartasi tuzilgan edi. Efiopiya va Misr o'rtasida Nil orqali aloqa o'rnatildi. Ko'k Nil boshlanish joyi kashf etildi. G'arbiy Afrikada Senegal va Gambiya havzalari o'rganildi. Missionerlar, qul savdogarlari, fil suyagi sotib oluvchilari va oltin izlovchilarining turli-tuman malumotlarining umumlashtirish natijasida XVII asrdayoq Zambezi havzasi ichki rayonlari kartasi paydo bo'ldi, biroq portugallarning bu daryo havzasiga tarixiy isbotlangan sayohati XVIII asr oxiriga tegishlidir. Janubiy Afrika Gollandiyadan ko'chib kelganlarning kashfiyotlari va mustamlaka obektiga aylandi.

Markaziy Osiyo va Xitoy XVII asrdayoq rus diplomatlari, missionerlari va sayohatchilarining tekshiruv obektiga aylandi. 1675-1677 yillarda Milesku-Spaforiy tekshiruvlari katta elchilik boshida Pekinga bordi va yurgan marshrutini batafsil tavsifini tuzdi. Xitoy, Tibet va Hindiston haqidagi ko'pgina malumotlari Evropa fani ..zuitlardan oldi. XVII asr oxirida nemis vrachi va tabiatshunosi Kempfer Janubiy Osiyoning ko'pgina mamlakatlari va Yaponiyada bo'ldi. XVIII asrning boshida Frantsuz botanigi Old Osiyo mamlakatlarini o'rgandi va Aroratda o'simliklar balandlik mintaqasini kashf etdi. Asrning ikkinchi yarmida ...ibur Daniya hukumat ekspeditsiya boshida Yaqin Sharq mamlakatlari: Misr, Arabiston, Yaman, Maskat, Eronning janubiy qirg'oqlari, Iroq, Suriya, Falastinni o'rganadi. XVIII asr 60-yillarida Hindistonda sistematik topografik ishlar boshlandi.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Rossiyaning qita qismidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.**
- 2. Rossiyaning Arktika va Tinch okeani sohillaridagi geografik kashfiyotlar.**
- 3. Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.**
- 4. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar.**
- 5. Xorijiy Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar.**

**4 - Mavzu: XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining
asosiy nazariy masalalari
Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli**

O`quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O`quv mashg`ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	4.1. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi. 4.2. Rus geografiyasi rivojlanishining asosiy xususiyatlari. 4.3. Rossiya kartografik tadqiqotlar. 4.4. Rus mamlakatshunosligining shakllanishi. 4.5. Rus kameral statistikasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi. 4.6. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish. 4.7. Rus va dunyo geografiyasining umumiy nazariy masalalari 4.8. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi. 4.9. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi. 4.10. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. 4.11. A.Gumboldtning geografik g'oyalar rivojlanishiga qo'shgan hissi. 4.12. K.Ritterning geografik qarashlari. 4.13. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontsepsiyasi.
<i>O`quv mashg`ulotining maqsadi : Talabalarda XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari xususida tushuncha hosil qilish</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo'yicha tushunchalarni shakllantirish.	O`quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo'ladilar, asosiy ma'lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta'lim usullari:	Ma'ruza, aqliy hujum, hamkorlikdagi dars

O`quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta`lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O`quv mashg`ulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	2.1.Rus geografiyasi rivojlanishining asosiy xususiyatlari tavsiflanadi. 2.2.Rossiyada kartografik tadqiqotlar. Rus mamlakatshunosligining shakllanishi, mummoli savollar o`rtaga tashlanadi. 2.3.Rus kameral statistikasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish muammolariga doir savol tashlanadi va talabalar bilan hamkorlikda ushbu muammolar echimi izlanadi. 2.4.Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi tahlili bo`yicha talabalar mustaqil qarashlari umumlashtiriladi 2.5.Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o`ziga xos xususiyatlari bo`yicha savollar o`rtaga tashlanadi 2.6.A.Gumboldt, K.Ritterning geografik qarashlari. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsialari tahlili	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu bo`yicha savollar beradilar.
3 bosqich. YAkuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o`quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg`ulotga tayyorlanish	O`rganilgan mavzu bo`yicha olgan ma`lumotlarni umumlashtiriladi.

XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari

Reja:

- 4.1. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi.
- 4.2. Rus geografiyasi rivojlanishining asosiy xususiyatlari.
- 4.3. Rossiyada kartografik tadqiqotlar.
- 4.4. Rus mamlakatshunosligining shakllanishi.
- 4.5. Rus kameral statistikasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.
- 4.6. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.

- 4.7. Rus va dunyo geografiyasining umumiy nazariy masalalari**
- 4.8. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi.**
- 4.9. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi.**
- 4.10. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari.**
- 4.11. A.Gumboldtning geografik g'oyalar rivojlanishiga qo'shgan hissasi.**
- 4.12. K.Ritterning geografik qarashlari.**
- 4.13. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontsepsiyasi.**

4.1. Ilmiy tekshirishlarning umumiy darajasi. Varen davridan boshlab, geografiya nazariyasining rivojlanishi, dunyo fani rivojlanishining umumiy tendentsiyalari, falsafaning holati, tabiatshunoslik va jamiyatshunoslik bilan bog'liq. XVIII asr oxirida Kant qarshi idealistik falsafasining qattiq tasiriga tushdi. Bu shu bilan bog'liqki, Kant faqat faylasuf emas, balkim yirik tabiatshunoslik va geograf edi. 1755 yilda 30 yoshdan sal oshganida quyosh sistemasining kelib chiqish haqidagi materialistik gipotezani yaratdi va bu tabiatshunoslikdagi metafizik qarashlarni buzilishiga olib keldi. Kant 40 yildan oshiqroq vaqt davomida Kyonigberg universitetida geografiyadan maruzalar o'qigan.

O'zining falsafiy qarashlaridan kelib chiqib Kant vaqt va faza (bo'shliq) hissiy qabul etishning aprior formasidir deb hisoblagan. Uning ishlarida xorologik kontsepsiyaning asoslari bir tartibga kiritilgan bo'lib, uning doirasida geografiya faqat bo'shliqni (fazani) to'ldiruvchi tarix predmetini tashkil etuvchi, rivojlanish jarayonlarini tekshirishdan ajralib qoladi. Bir vaqtning o'zida Kant avvalgi maslakdoshlariga nisbatan bu masalada bir qadam olg'a tashladi, u geografik sharoitning ishlab chiqarish faoliyatiga tasiri masalasini o'rta tashladi.

Ko'rilayotgan davrda dunyo ilm-fanida geografik determinizm – tabiiy sharoitning malum darajada jamiyat rivojlanishiga tasir etadi degan kontsepsiya keng tarqaldi. Bu ijtimoiy kontsepsiyaning keng tarqalishiga katta hissa qo'shgan frantsuz faylasufi Monteske “Qonuniyatlar ruhi haqida” asarida odamlarning fel-atvori, ijtimoiy tuzum, boshqarilish shakllari, iqlimga, tuproqlarga va mamlakatlarning hajmiga bog'liq deb hisoblaydi. Bu nazariya o'z vaqtida yirik frantsuz marifatparvarlari tomonidan salbiy baholandi. Ammo ilm-fan rivojlanishining bu bosqichida geografik determinizm idealizmga qarshi kurashda g'oyaviy asosga aylanganligi tufayli, progressiv ahamiyat kab etdi. Geografiya doirasida geografik determinizm mamlakatshunoslik ishlarining nazariy asosi bo'ldi. XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrning birinchi yarmida tabiatni o'rganishda “elementar empirik tabiatshunoslik” ajralib tkrkan Er va Samoviy jismlar mexanikasi eng ko'p rivojlandi. Fizika, ximiya, biologiya va geologiya materiallar to'plami va ularni dastlabki sistemalashtirish bosqichida edi. Masalan, shved olimi Karl Linney “Tabiat tizimi” nomli asarida, o'sha vaqtda malum bo'lgan o'simlik va hayvonlar turlari klassifikatsiyasiga asos soldi. Bunda 10 mingta tariflangan turlardan 1,5 mingtasini o'zi kashf etdi. Geologiyada 2 ta asosiy: neptunik va plutonik – yo'nalish o'rtasida kurash borardi. Bugungilari

jamiki geologik jarayonlarda suv, ikkinchi esa –yer osti olovi asosiy rol o'ynaydi deb hisoblardi.

Umumiy daliliy materiallarining yo'qligi fanga diniy idealistik va mexanik fikrlarni kirib kelishiga sabab bo'lgan. Ko'pgina olimlar Dunyoning suv bosganligi vayetti kundagi yaratilishi haqidagi Bibliya afsonasini qabul qilib va talimotini rivojlantirganlar. Ilg'or olimlarning qarashlari to'liq dalillarga asoslanmagan edi ularda kulgili va fantastik qarashlar bor edi. Ilmiy gipotezalarning ahamiyati, unga yangicha yondoshish yo'llarini topish bilan belgilangan.

Ammo XVIII asr oxiriga kelib tadqiqotlarda turli xil asboblar orqali tekshirilishining ko'rayishi yuqoridagi fikrlarni asta-sekin tarqalishiga olib kelgan.

XVII asrda jamiyatshunoslik sohasida, empirik tabiatshunoslikda o'ziga xos analog, davlat boshqaruvida miqdoriy malumotlarni qayta ishlash taqazosi bilan "siyosiy arifmetika" vujudga keldi. Uning bazasida ko'rchilik fanlar guruhi, jumladan "siyosiy iqtisod" ham shakllanadi. Unga ishlab chiqarishning mavhum tarixiy bo'lmagan qonunlarini yuzaga ko'tarishga nazariy asosida tabiatva jamiyatbilimlarini qo'shishga harakat qilgan, ingliz olimi Petti asos soldi. XVIII asrda sinfiy burjua siyosiy iqtisodi ingliz olimi Smitning kapitaliz xususiyatlarini tekshirishlarida rivojlanadi.

Geografiyaga XVII-XVIII asrlarda tasviriy o'z tasirini o'tkazdi. Axenval tariflashiga uning asosiy vazifasi mamlakatning "ko'zga tashlanarli tomonlari": hududi, aholi, tabiiy obektlari, davlat tuzumi, dini, talim sohasi, xo'jalikning turli sohalari, shaharlar va xokazolardan iborat.

4.2. Rus geografiyasi rivojlanishining asosiy xususiyatlari. XVII-XVIII asrlarda rus geografiyasi rivojlanishining spetsifikatsiyasi mamlakatning o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy sharoitidan kelib chiqadi. Agar G'arbiy Evropada geografiya eng avvalo dengiz kema yo'llari va dengiz orti savdosi talablarini taminlasa, Rossiyada geografiya oldida, maydoni bo'yicha dunyodagi eng katta mamlakat hududini xo'jalik tomondan ilmiy o'zlashtirish va aholilashtirish masalasi turardi.

XVIII asrda mamlakatning yangi hududlarini o'zlashtirish jarayoni ayniqsa intensiv bo'ldi. Baltika, Qora dengiz va Tinch okeanida yangi dengiz yurtlari paydo bo'ldi. Krepostnoy dehqonlar va hunarmandlar mehnati bilan Ural, Oltoy va Baykalorti tog'-kon sanoatining yangi markazlari kurashdi. XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiya qora va rangdor metallar ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'ringa chiqdi, bug'doy mo'yna va qimmatbaho metallar ishlab chiqaruvchi yirik mamlakatga aylandi.

Hududiy mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, dastlabki hali yaxshi ifodalanmagan, iqtisodiy rayonlarni shakllanishiga olib keldi. Hukumat miqyosida, yangi shaharlar va zavodlar qurilishlari kelajakdagi ...andortlar poydevori-ishlab chiqarish kuchlari modellari ko'rsatmalari ishlab chiqildi. Masalan 1697 yilda Pyotr I buyrug'ida Uraldagi metallurgiya zavodi qurishda joy tanlash uchun, joylashtirish sharoitlari batafsil ko'rsatilib o'tadi. Hududlarni o'zlashtirish va aholilashtirishning hamma, ko'p tomonlama tajribasi, geografiya bilan qo'shilib ketadi. Yangidan tashkil etilgan Rossiya Fanlar Akademiyasi oldida mamlakatni kartografik tekshirish vazifasi turdi. Shu maqsadda Fanlar Akademiyasi qoshida

1739 yilda Geografiya departamenti qaytadan tashkil etildi. Ilmiy va amaliy muhim masallarni birgalikdagi mahsuli misoli qilib nafaqat Ural havzasini tekshirgan, balki uyerni aholilashtirgan, qala va zavodlar qurishda ishtirok etgan Orenburg ekspeditsiyasini keltirish mumkin. Geografiya faniyerlarni o'zlashtirish, o'rganish uchun olib borgan ulkan ishlar natijasida tabiatdan foydalanish, xo'jalik va aholini joylashtirish masalalarida katta bazaviy malumotlar to'pladi.

Ko'rilayotgan davrda rus fanining eng xarakterli tomonlaridan biri dastlabki (ibtidoiy) rus geografiya maktabni shakllandi. Uning tashkilotchilaridan biri M.V. Lomonosovdir (1711-1765yil). Kelib chiqishi pomorlardan bo'lgan M.V. Lomonosov, ko'pgina fanlarni jumladan geografiyaning biri hisoblangan bir necha entsiklopedist olimlar qatoriga kiradi. Fanlar akademiyasi Geografiya departamentiga boshchilik qilgan M.V.Lomonosov mamlakatni geografik va kartografik jihatdan o'rganishga o'zining katta hissasini qo'shgan. Uning g'oyalari zamonasidan birmuncha ilgarilab ketgan edi. Dialektik yo'nalishning elementlarini o'zida mujassam etgan va zamonaviy geomorfologiyani asosiga aylangan. "Er qatlamlari haqida" nomli asari tabiat hodisalarini o'rganishda hukmronlik qilayotgan metofizika fanida ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanib turadi. XIX arga kelibgina M.V. Lomonosovning – iqtisodiy geografiyani rivojlantirish haqidagi "ilgarilab" ketgan g'oyasi amalga oshirildi. O'sha davrning yirik rus professional geograflari sirasiga S.P. Krashennikov, P.I. Ro'chkov, I.I.Lepexinlar kiradi. Rus geografiya maktabining xarakterli tomoni shundaki, tabiat o'zaro aloqalari, aholi va xo'jalik, geografiya, voqea va hodisalarga tarixiy yondoshuvlarda kompleks yondoshuvidadir.

Qaralayotgan davr rus geografiyasi rivojlanishiga xos xususiyatlari, uning tabiiy va iqtisodiy geografik tadqiqotlarga ajralishidadir. Bu jarayon asosida nafaqat tabiat va jamiyatda voqea va hodisalarini o'rganishda metodologiya va metodika o'rtasidagi farqlarni yanada ko'proq tushinish, balkim geografiyani oliy o'quv yurtlarida o'qitishning ayrim aspektlari yotardi.

Rossiya universitetlarida geografiya, odatda tilshunoslik va tarix-filologiya fakultetlarida o'qitilardi. 1835 yilda geografiyaning tabiiy va iqtisodiy geografiyaga differentsiatsiyasi (ajralishi) tashkiliy jihatdan tugadi. Iqtisodiy geografiya hali statistikadan unchalik yaxshi ajralmay turib-siyosiy iqtisod tasiriga tabiiy geografiya esa fizika tasiriga tushib qoladi. Tabiat hodisalarini haddan tashqari yorqin talqin etish bunga sabab bo'lgan. Peterburg universiteti professori, o'z vaqtida tabiiy geografiyaga oid eng yaxshi qo'llanmalardan birini yaratgan E.X.Lents shunday degan: "Asosiy vazifamiz shundaki, biz kuzatayotgan hodisa va voqealarni qaysi fizik qonuniyatlar asosida yuz berishi va berganligini aniqlashdir" (Isachenko, 1971, 209b).

Bunda asosiy etibor notirik tabiatni o'rganishga qaratilgan, organik dunyo esa qisqacha ko'rib o'tilgan. O'sha davrda tabiiy geografiyaning fizika fanlari majmuiga kirishi judayam tasodifiy bo'lmay, tabiiy geografiyaning fan sifatida shakllanishida ijobiy rol o'ynadi. XIX asr 1- yarmida fizika tabiatshunoslikning eng rivojlangan qismi bo'lib, tabiiy geografiya ham uning ayrim tadqiqot metodlarini o'zlashtira oldi. Biroq ko'proq notirik tabiatni tadqiq etish bilan

chegaralanib qolish shunga olib keldiki, geografiyaga muhim bo'lgan ayrim tadqiqotlar undan tashqarida, biologiya va tuproqshunoslikning chegaralarida olib borildi.

Geografiyaning differentsiyasi oqibatida unga qarama-qarshi, bo'sh qarashlar, geografiya haqida u huddi turli ilmiy distsiplinalarning "xorologik parcha" si sifatidagi tasavvurlar kelib chiqdi. Rus geografiya jamiyati tabiiy geografiya bo'limining raisi A.D.Ozerskiy geografiyani mustaqil fan deb emas, balki Erning ustki va ichki tuzilishi haqidagi malumotlarning entsiklopedik hisoboti deb hisoblangan. (Isachenko, 1971, 210b).

XIX asr o'rtalaridayoq mashhur rus geografi P.P.Semyonov – Tyan-Shanskiy geografiyaning haqiqiy mohiyatini yoqlab chiqdi. U geografiya ortida – so'zning keng manosida – 4 mustaqil fandan iborat sistemani: matematik geografiya, tabiiy geografiya, etnografiya va statistika turadi deb tushungan. Yana bir marta eslatib o'tish lozimki statistika deganda iqtisodiy geografiyani ham tushunganlar, modomiki "iqtisodiy geografiya" terminining o'zi asr oxirida keng tarqala boshladi, etnografiya esa uzoq vaqt, geografiya va tarix tutashgan joyda rivojlanib keldi. Mamlakatshunoslik ishlarining ananaviy qismi hisoblangan. P.P.Semyonov Tyan-Shanskiy yana geografiyani tor manoda nisbatan ko'proqyer shari yuzasini o'rganuvchi fan deb qaragan.

4.3. Rossiyada kartografik tadqiqotlar. XVII-XVIII asrlarda kartografiya geografiyaning eng rivojlangan yo'nalishlaridan biri bo'lgan, bu o'sha vaqtdagi geografiya fani metafizik tadqiqotlar, malumotlar mazmunlari bilan belgilangan. Matematika, mexanika, optika va astronomiyaning yutuqlari geodeziyaning birmuncha rivojlanishiga sharoit yaratdi. O.Peshel bekordan-bekorga bu davrni geografiyada o'lchashlar erasi deb atamagan. Bir vaqtning o'zida geodezik ishlar dastlab sof ilmiy maqsadlarni ko'zlagan va umuman topografiya syomkalar bilan bog'liq bo'lmagan, topografik syomkalar hatto XVIII asrning birinchi yarmida primitiv metodlar bilan, Erning yassiligini hisobga olmay va geodezik asossiz olib borilgan. Faqat asrning o'rtalarida frantsuz kartografi TS.Kassini triangulyatsiya asosida aniq kartalar tuzishga kirishdi. Frantsuz karta nashr etish markaziga aylandi, uyerda G.Deliya qator karta va dunyo atlaslarini nashr ettirdi.

Rus kartografiyasi XVII asrning ikkinchi yarmida amaliy xarakterga ega bo'lib, serqirraligi, kartalar mazmuni aloligi (originalligi) bilan ajralib turgan, ammo kartalar matematik asosga ega bo'lmaganligi tufayli jahon darajasidan orqada edi. Matematik asosga ega bo'lgan birinchi rus kartasini yaratishga urinish, XVII asr oxirida sibirlik kartograf Remedov tomonidan bo'lgan. U yaratgan "Tobolsk shahriyeri chizmasi" liniyali masshtabga ega bo'lgan, yani nuqtalar orasidagi masofa chaqirim (vyorst) larda ko'rsatilgan. 1701 yilda Pyotr Ifarmoni bilan "Sibirning chizmasi kitobi", yani birinchi, bir umumiy va 22 regional kartadan iborat Sibir atlasini ham u tomonidan yaratilgan.

XVIII asrning 20-yillari boshi Rossiyada I.K. Kirilov rahbarligida astronomik, topografik va kartografik ishlar keng ko'lamda avj oldi. Kirilov Rossiyaning 360 kartadan iborat atlasini yaratmoqchi edi, ammo 30 ga yaqin karta ishlab chiqildi.

Keyinchalik toposyomkalar sifatida yaxshilanishiga katta hissasini qo'shgan V.I.Tatishev geodezik ishlarga boshchilik qildi.

1739 yilda Rossiya Fanlar Akademiyasi tarkibida, I.Delil boshchilik etgan maxsus Geografiya departamenti tashkil etildi. 1745 yilda u tomonidan Rossiyaning bitta katta (general) umumiy va 19 hududiy (regional), matematik asosga va umumiy shartli belgilarga ega bo'lgan birinchi akademik atlas yaratildi.. Bu ishlar natijasida rus kartografiyasi jahon ilmiy izlanishlar darajasiga ko'tarildi. Akademik L.S.Berg shunday deb yozgan: (1929.25-26b) "Akademiya bajargan mehnatning barcha ahamiyati agar biz eslasak ayon bo'ladiki, XVIII asr o'rtalarida faqat Frantsiyagina ruslarnikiga o'xshash atlasga ega bo'lgan."

1758 yilda Fanlar Akademiyasi Geografiya departamentiga M.V.Lomonosov boshchilik qiladi va o'zining eng birinchi vazifalaridan biri 60-70 maxsus kartadan iborat yangi Rossiya atlasini yaratish deb hisoblagan. Tayyorgarlik ishlari o'tkazildi, ammo reja, geodezik syomkalarni vaqtinchalik to'xtalishi bilan amalga oshmadi. Vaxushti yaratgan Gruziyaning atlas hududiy kartografiyaning muvaffaqiyatli rivojlanishining yorqin misolidir. Atlas mamlakatning kichik masshtabli umumiy kartasi va ayrim qismlarining yirik masshtabli to'liq majmua kartalaridan iborat.

XVIII asr oxirida kartografik proektsiyalar ilmiy nazariyalarini ishlab chiqish va Erni geodezik tekshirishlarda yaxshi natijalarga erishildi, triangulyatsiya (tayanch nuqtalar holatini aniqlash) va koordinatalarni to'g'ri aniqlash asosida topografik syomkalar rivojlandi. Rossiya Fanlar Akademiyasining Geografik departamenti faqat 1769-1776 yillar davomida guberniyalarning 60 dan ortiq ayrim va Rossiyaning bir nechta umumiy kartasi va atlaslarini ishlab chiqdi.

XIX asr 1-yarmida geografik o'lchovlar va topografik syomkalar texnikasi muskammallashuvi yuz berdi. Rossiya va Hindistonda yirik triangulyatsion ishlar olib borildi. 1841 yilda Bessel gradus o'lchovlar asosidayer sferoidining asosiy elementlarini aniqladi. Buning hammasi kartografik ishlarning tez suratlarda rivojlanishining moddiy bazasi bo'ldi. Harbiy harakatlar taktikasida jiddiy o'zgarishlar keltirib chiqargan Napoleon urushlari, topografik kartalar ahamiyatini oshirdi, ularda relief nishabi, o'simlik va gruntlarning o'tishga yaroqlilik nuqtai nazardan o'ziga xos tomonlari ko'rsatila boshlandi. Shuning uchun asr o'rtalaridayoq Rossiyaning g'arbiy guberniyalarining batafsil uch chaqirimli kartalari tuzildi. Bir vaqtning o'zida kartografik bilimlar notengligi kuchayadi. Bir tomonda ilg'or kapitalistik mamlakatlar – boshqa tomonda qoloq va mustamlaka hududlar. Kartografik materiallarning asosiy qismi, keyingilarida primitiv xarakterini saqlab qoladi.

XIX asr 1-yarmi Rus kartografiyasi eng avvalo, A.I.Butakov va N.V. Xano'kovlarning mashhur ishlarida aks etgan. A.I.Butakov nomi bilan Orolni kartalashtirish ishlari bog'liq bo'lib, bu avtorni butun dunyoga tanitdi. N.V. Xano'kov va kartograf A.P.Bolotovlar, Rus geografiya jamiyati tomonidan yangi malumotlar asosida O'rta Osiyoni shimoli-g'arbiy qismini kartaga tushirish vazifasini oldilar. O'rta Osiyo, Qozog'iston va Quyi Volgabo'yi bo'ylab geografik materiallar yig'ish va qayta ishlash 12 yil davom etdi. 1855 yilda bunday karta frantsuz tilida Parij geografiya jamiyati tomonidan nashr qilindi.

30-yillar oxiridan dastlabki rus iqtisodiy kartalarini tuzish va nashr etish ishlari boshlandi. Rus kapitalizmining rivojlanishi ularga ommaviy malumotnoma, ilmiy va o'quv maqsadlardagi, talabni keltirib chiqardi. 1842 yilda Rossiya moliya vazirlig Rossiya Evropa qismining uch millionli masshtabdagi dastlabki katta umum iqtisodiy kartasini chiqardi. Unda fabrikalar, zavodlar, hunarmandchilik turlari, asosiy yarmarkalar, asosiy suv va quruqlik yo'llari ko'rsatilgan edi. XIX asr o'rtasida qishloq xo'jaligi departamenti tarkibi alo darajada bo'lgan "Rossiya Evropasi xo'jalik statistik atlas" nashr etdi, unda birinchi marta umumlashtirilgan holda qishloq xo'jaligi muhim tarmoqlarining joylashuvi ko'rsatilgan edi. Bu davrga yana N.A.Milyutin tomonidan tuzilgan "Rossiya Evropasi statistik atlas" ham tegishlidir. Bu atlas majmua holda bo'lib 35 kartadan, shu jumladan sanoat, qishloq xo'jaligi va yarmarka savdosi kartalaridan tashkil topgan.

4.4. Rus mamlakatshunosligining shakllanishi. XVIII asrda geografiyaning mantiqiy dalillarga suyanishi, yaqin fanlardan biroz differentsiyalanuvchanligi va bir vaqtning o'zida tabiat xodisalari va jamiyatning malum bir xudud chegarasida o'zaro alokalrini kompleks analiz etishiga urinish Mamlakatshunoslik yo'nalishni shakllanishiga sharoit yaratadi. Geografik determinizm uning nazariy asosi bo'lib maydonga chiqdi. XVIII asr boshida Dmitriy Kontemir "Moldaviya tavsifi" nomli asarida uning iqlimi, daryolari, foydali qazilmalari, aholisi va xo'jaligini yoritgan ammo asar yarim asr kechikib nashr etildi. Vaxushti XVIII asrning o'rtasiga tegishli "Gruziya podsholigi tavsifi" entsiklopedik asarida Gruziya tarixi va mamuriy birliklarig batafsil tavsif yozadi. Bu ikkala asar rus mamlakatshunosligi shakllanishiga sezilarli tasir etdi, chunki moldavan Kantemir ham, gruzin Vaxushti ham siyosiy sabalrga ko'ra Rossiyada yashardilar.

Ko'p yillik dala sharoitidagi tekshirishlarning mahsuli va 1755 yilda nashr etilgan S.P.Krashenninikovning "Kamchatkayeri tavsifi" nomli asari jahon mamlakatshunoslik adabiyoti durdonalaridan sanaladi. Asar yoritilgan ishlar tarkibiga ko'ra o'z zamonasidan juda ilgarilab ketgan. Masalan, asrning birinchi tomida Kamchatka, Oxota dengizi qirg'oqlari, Kuril va Aleut orollari va Alyaska tabiati haqida malumotlar berilgan. Kamchatkaning batafsil tavsifi: daryolari, tog'lari, vulkanlari, tuproqlarining tegishli xususiyatlari, iqlimi, foydali qazilmalari, o'simlik va hayvonot dunyosi berilgan. Ikkinchi tom Kamchatka etnografiyasiga bag'ishlangan, uning xalqlari: kamchadal, koryak va aynlarga tarif berilgan. Asarning bu qismi hozir ham ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan, chunki rus mustamlakachiligi tasirida, keyinchalik Kamchatka xalqlari madaniyatida keskin o'zgarishlar sodir bo'lgan. Uchinchi tomda kamchadal, koryak va ayn tillari lug'ati berilgan. To'rtini tomda arxiv materiallari tahlili asosida Kamchatkaning istilo qilinishi tarixi berilgan.

Rus geografiyasi tarixida P.I.Ro'chkovning "Orenburg topografiyasi" sezilarli iz qoldirgan. Asarning birinchi qismida – ulkan Orenburg o'lkasi tabiiy sharoiti, aholisi, savdosi va xo'jaligiga, ikkinchi qismida – provintsiyalariga tavsif berilgan. Yuqorida ko'rsatilgan asarida XVIII asrda rus geografiyasi spetsifikatsiyasini (o'ziga xos xususiyatlarini) belgilab bergan bo'lsada, A.G.Isachenko (1971. 140b) fikriga ko'ra ular hali birlamchilari edi.

Tabiiy geografiyaning umumiy metodologik rivojlanganligi, tabiat hodisalarini o'rganishda haddan tashqari fizikaviy yondashuvi oqibatida uning ayrim xususiy yo'nalishlari kuchsiz konsolidatsiyalashuviga olib keldi. Shu bilan bog'liq holda eng muhim kontseptsiyalar, XIX asr o'rtalarida yaqin ilmiy distsiplinalar, ayniqsa biologiya va tuproqshunoslik chegarasida vujudga keldi.

Rus tabiiy geografiyasining keyingi rivojiga ekologik yo'nalishning shakllanishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Uning asoschisi keng ilmiy profildagi olim, biologiya, geologiya, paleontologiya va Moskva yoni geografiya rivojlanishida sezilarli iz qoldirgan K.F.Rule (1814-1858) bo'ldi. U "fanni yanada chuqurroq rivojlantirish, organizmlar va ular yashash muhitini detallarigacha o'rganish" fikrini himoya qiladi. K.F.Rule to'g'ri umumfalsafiy tezisdan kelib chiqib, tabiatning barcha hodisalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va to'xtovsiz rivojlanishda deb hisoblaydi. Shuning uchun o'simlik va hayvonlar hayotini ularni o'rab turgan notirik va tirik muhit bilan o'zaro aloqalarida tadqiq qilish mumkin. Faqat mana shu asosda turlarni zamon va kenglikda almashinuvi qonuniyatlarini ochib berish mumkin. K.F.Rule meteorologik sharoitning biologik jarayonlarga tasiri haqidagi rus xalq tasavvurlari qimmatini aytib, sistematik fenologik kuzatishlarni tashkil etish zaruriyati haqida so'z yuritadi. Shu tariqa "ekologiya" terminining o'zi keng ilmiy ishlatuvda o'tgan asrning 60-yillarida nemis biologi E.Gekkel ishlarida vujudga kelgan bo'lsada, rus ekologik maktabining shakllanishi K.F.Rulega taqaladi. Uning shogirdi – Moskva universiteti professori N.N.Kaufman Moskva naturalistlari ichida birinchi bo'lib tasviriy floristik ishlardan chetga chiqdi va botanik-geografik tadqiqotlar davrini boshlab berdi.

K.F.Rulening eng mashhur shogirdlaridan biri N.A.Severtsov bo'lgan. Yu.G.Saushkin so'zlariga ko'ra (1976y, 106b) "O'tgan asr olimlaridan hech qaysisi, geografik va biologik g'oyalarni Severtsovdek bog'lay olmagan..." 1855 yilda u "Voronej guberniyasi hayvonlari, qushlar hayotidagi davriy hodisalar" nomli asarini nashr ettirdi, unda hayvonlar yashash joyiga bog'liq holda tabiiy rayonlarga ajratadi. Rossiya Evropa qismi va G'arbiy Sibirni N.A.Severtsov uchta tabiat zonasiga; tundra, o'rmon va dashtga ajratadi. 1840 yilda E.A.Eversman "Orenburg o'lkasi tabiiy tarixi"ni nashr ettirdi, unda organik dunyo va tabiiy muhit omillari orasidagi aloqadorlik ochib berilgan. Qoratuproqning kelib chiqishi dashtlar o'rmonsizligi sabablari masalasi qo'yilgan. Bunda Orenburg o'lkasi tabiiy sharoiti tavsifi uch "tabiiy mintaqa" bo'ylab: Ural tog'-o'rmon mintaqasi, dasht va chalacho'l (quruq dasht) amalga oshiriladi.

Rus tabiiy geografiyasining keyingi rivojlanishiga – mashhur botanik-sistematik, o'simlikshunos, rus o'simliklar genetikasi-geografiyasi asoschisi akademik F.I.Ruprext (1814-1870) katta hissa qo'shdi. U tarixiy-geologik masalalarniyechishda botanik tadqiqotlarni qo'lladi. "Qoratuproq haqida geobotanik tadqiqotlar" nomli asarida F.I.Ruprext qora tuproqlar kelib chiqishi muammosini ko'rib chiqadi. Uni o'tmishdoshlari, qoratuproq bu – yoki dengiz quyqasi yoki torf va o'simliklar chirishi mahsuli deb qaraganlar. F.I.Ruprext birinchi marta, qora tuproq quruq yo'l bilan, dasht o'simliklarining chirishi tasirida hosil bo'lgan deb xulosa chiqardi. Bu asarida F.I.Ruprext qator umumxulosalar

chiqardi. Keyinchalik bu rus genetik tuproqshunosligi asosi qilindi. Bu eng avvalo tuproq xususiyati to'lig'icha o'simlik qoplami xarakteriga bog'langan, tuproq va o'simlikning relief bilan qisman dengiz sathidan balandligi aloqa mavjud degan xulosa taalluqlidir. F.I.Rumprext qoratuproq mintaqasi dasht o'simlik oblasti bilan uning shimoliy chegaralari u yoq bu yoqi ham – o'rmon zonasi janubiy chegarasi mos keladi degan xulosaga keladi. U qoratuproqlarning o'rmon o'simliklari tasirida degradatsiyalanishi g'oyasini (predvosxitiya) ilgari surdi. O'rmon va dashtlar o'rtasida keng oraliq mintaq – “chaladasht” bor degan fikrni bildirdi.

XIX asr birinchi yarmining mashhur geografi, zamonasining keng qamrovli olimlaridan biri, zamonaviy embriologiyaning asoschisi, evolyutsionist Ch.Darvinning izdoshi, yirik okeanolog va ixtiolog, akademik K.M. Ber (1792-1876y) bo'lgan. 50-yillar boshida u Baltikada, Volga quyi qismida va Kaspiyda tadqiqotlar olib boradi. Uning ishlari natijasi baliqchilik xo'jaligining ratsional asoslari, baliq boyliklarini xo'jasizlarcha ovlashdan muhofaza tadbirlari taklifi bo'ldi. U tomonidan meredional yo'nalishda oqadigan rus daryolari qirg'oqlarining assimetriyasi sabablari ochib berildi.

4.5. Rus kameral statistikasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi.

Jamiyat fanlari doirasida, mamlakatshunoslikning o'ziga xos analogi sifatida tasviriy davlatshunoslik yoki vazifasi dunyo mamlakatlari bo'yicha turli xil malumotlarni sistemalashtiruvchi kameral statistika maydonga chiqdi. Asta-sekin kameral statistika doirasida, hududiy mehnat taqsimoti va ularning tabiat kuchlari bilan o'zaro aloqalari muammolarini o'rganuvchi iqtisodiy geografiya fani tug'iladi va rivojlanadi.

Rossiyada kameral statistikaning asoschisi I.K.Kirilov bo'lgan. Senat arxivi va geodezistlar malumotlari asosida u “Butun rus davlatining gullagan holati” ni yozib, unda mamlakat guberniyalari bo'yicha turli xil statistik malumotlar (boshqarma, aholi, savdo, transport, xalq maorifi, shaharlar va xok.) sistemalashtirilgan.

Rus iqtisodiy geografiyasi shakllanishiga, V.N.Tatihev o'zining katta hissasini qo'shgan. U Rossiyada to'la huquqli geografiyani bunyod etish uchun (faktik materiallarni) daliliy malumotlarniyetishmasligiga tushunibyetdi va mamlakatda anketali tekshirishlar o'tkazish programmasini ilgari surdi. O'z tajribasiga tayanib, bunday programmani 30-yillarning o'rtalarida tuzib chiqdi. Anketa 198 savoldan iborat bo'lib, bu mamlakat guberniyalarini kompleks kameral-statistik tekshirish programmasi edi. Ayniqsa, hududiy mehnat taqsimoti va turli joylarni u yoki bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi haqidagi savollar iqtisodiy geografiya uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Afsuski, V.N.Tatishev anketasi Fanlar Akademiyasi tomonidan maqullanmadi va ularni faqat Sibirning guberniyalariga jo'natdi. Olingan javoblar asosida u Sibirning qisqacha tavsifini tuzdi. V.N.Tatishev o'zida ko'plab qimmatli geografik malumotlarni jamlagan, birinchi rus entsiklopediyasi “Leksikon”ning – avtoridir.

Mamlakatni anketalar orqali geografik tekshirish ishlari M.V.Lomonosov tomonidan davom qildirilgan. 1760 yilda qaytadan to'g'rilangan Rossiya atlasini

tuzish uchun M.V.Lomonosov asosan hududiy mehnat taqsimoti muammolariga tegishli bo'lgan, 30 savoldan iborat anketani tuzdi.

Ammo anketaga javoblari 10-yil davomida olindi bu esa M.V.Lomonosovga mamlakatlarning geografik xarakterikasini tuzishga imkon bermadi. Umrining qolgan 2 yilida M.V. Lomonosov "Rossiya maxsulotlarining iqtisodiy leksikoni" asari ustida ishladi, biroq uni tugalashga muvaffaq bo'lolmadi. Asr oxirida M.D. Chulkov "Rossiya tijoratining tarixiy tavsifi" nomli fundamental asarini yozdi. Bu 21 kitobdan iborat haqiqiy savdo entsiklopediyasida, tovarlarning turlari va savdo punktlari haqida batafsil malumotlar berilgan.

XVIII asrning oxirgi 20-30 yilid ananaviy kameral-statistik ruhdagi tekshirishlar bilan birgalikda dastlabki iqtisodiy geografik tadqiqotlar va geografiyadan o'quv qo'llanmalar vujudga keldi. Oxirgilari orasida 1776 yilda nashr etilgan X.A. Chebotarevning universitetlar uchun qo'llanmasini ko'rsatib o'tish lozim. Rossiyaning o'rganish unda 5 ta: o'rta, shimoliy, sharqiy, g'arbiy va janubiy "bo'g'inga" ajratilgan guberniyalar bo'yicha boradi. 10 yil o'tgandan keyin S.I.Plesheev "Rossiya imperiyasi tasviri" asarini nashr ettirdi, unda Rossiya tabiati xalqlari va xo'jaligi, shakllanayotgan ixtisoslashuviga xarakteristika berilgan va mamlakatning 3: shimoliy, o'rta va janubiy "mintaqa"lari tahlili keltirilgan. S.I.Plesheevning asari rus geografik adabiyotining yorqin namunasi bo'lib, qator Evropa tillariga tarjima qilingan. Geografik fikrlarning yetukligi XVIII asr oxirida dastlabki tematik asarlarning paydo bo'lishi bilan belgilanadi.

XIX asr birinchi yarmida Rossiyada kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi, xo'jalikni hududiy tashkil etishning mohiyatidagi o'zgarishlar, mamlakat iqtisodiy rayonlar konturini shakllanishi iqtisodiy geografiyaning tez suratlarda rivojlanishiga olib keldi. Asr boshida iqtisodiy geografiya tasviriy davlatshunoslik doirasida, yaxshi yoki kamroq shakllangan oqim sifatida mavjud edi, shuning uchun siyosiy geografiya va statistikaning umumiy nazariyalari rivojlanishi malum miqdorda tasir ko'rsatardi.

Rus statistikasi sohasidagi eng yirik dastlabki nazariyotchilardan biri statistika bo'yicha birinchi darslikning muallifi, statistik jurnalning asoschisi K.F.German (1767-1833) bo'lgan. Statistika u Axenvalning tasviriy davlatshunoslik ruhida aniqlaydi. "Bularning hammasi malum manoda davlatga aloqador narsalar masalan, sanoatning barcha tarmoqlari, butun fan va sanat, bir davlatda yashovchi odamlarning barcha mulki, barcha qonun va to'plamlar, bularning hammasi statistikaning predmetidir" (Vatanimiz iqtisodiy-geograflari 1957y.125b). K.F.German o'zidan qishloq xo'jaligi, sanoat va ularning ayrim tarmoqlari rivojlanishiga doir ko'p sonli asarlar qoldirdi. U mamlakatni iqtisodiy rayonlashtirishning dastlabkilaridan birini berdi. "Turli iqlimlarda aholilashtirish yutuqlari tasviri"ni berish uchun K.F.German Rossiya hududida sakkiz "guberniyalar guruhini" ajratdi.

Iqtisodiy rayonlashtirish iqtisodiy geografiyaning metodologik asosi sifatida eng avvalo K.I.Arsenevning (1789-1865) asarlarida rivoj topdi. U statistika nafaqat daliliy materiallarni berish, balki yana "aqlli", yani dalillarga siyosiy baho bera olishi kerak deb hisoblagan. 1818-1819 yillarda nashr etilgan asosiy "Rossiya

davlati statistikasi” ikki qismdagi asarida K.I.Arsenevning mamlakatni iqtisodiy rayonlashtirish masalasiga katta etibor qaratadi. Tabiiy sharoit, aholi xo’jalikni kompleks hisobga olish asosida u o’n iqtisodiy rayon yoki kenglikka ajratadi.

Iqtisodiy rayonlashtirish muammosiga, 30 yildan keyin “Rossiyaning statistik ocherklari” asarida qaytadi, unda rayonlar bo’yicha xo’jalik ixtisoslashuvini asosida o’n iqtisodiy hududlar chegarasi aniqlanadi: 1) Shimoliy – butun Evropa shimoli va Finlandiya; 2) Baltika – zamonaviy Estoniya va Latviya; 3) Pasttekislik – sobiq “Polsha podsholigi”, Litva va Belorussiya; 4) Alaun – zamonaviy ShImoli-G’arb va Markaziy rayonning chekka g’arbiy qismi; 5) Karpat – o’rmon va o’rmon-dasht Ukraina; 6) Markaziy – zamonaviy Markaziy rayon; 7) Dasht – Rossiya Evropa qismi keng dasht zonasining g’arbda Bessarabiyadan sharqda Quyi va O’rta Volga bo’yigacha cho’zilgan qismi; 8) Kavkaz – zamonaviy Kavkazorti, Shimoliy Kavkazning tog’li rayonlari; 9) Ural – zamonaviy Ural Tatariya bilan va O’rta Volgabo’yining bir qismi; 10) Sibir – Rossiyaning butun Osiyo qismi.

Mamlakatni bu iqtisodiy rayonlashtirish sxemasi to’lig’icha o’sha vaqtdagi haqiqiy hududiy mehnat taqsimotini aks ettiradi. K.I.Arsenevning rayonlashtirishi mamlakat qismlari “fizionomiyasi”ni, ularning ham kamchiliklari, ham kelajagini belgilash imkonini berdi. N.N.Baranskiy fikriga ko’ra Rossiyaning tarmoqlararo statistik tasvirlash pozitsiyasidan rayon iqtisodiy pozitsiyasiga o’tkazdi. Bu iqtisodiy geografiyani mustaqil fan sifatida shakllanishida yordam berdi.

XIX asr birinchi yarmida regional iqtisodiy-geografik tadqiqotlari dasturi bilan D.P.Juravskiy (1810-1865y) chiqdi. Uning dasturi quyidagi masalalarni: iqlim, joy, aholi, xalq, xalq turmishi, xalq mehnati va ishlab chiqarishi, soliqlar, yig’imlar, kambag’allik, fel-atvor, talim, davlat boshqaruvi va davlat xo’jaligini o’z ichiga oladi. Bu dastur malum darajada u tomonidan uch tomli “Kiev guberniyasining statistik tavsifi” nomli asarida amalga oshiriladi. Bu asar Rus geografiya jamiyati baholashiga ko’ra “Nafaqat keyingi davrdagi bizning statistik adabiyotlarning yaxshisi, balki butun dunyo statistikasida eng yaxshi statistik asardir” (Vatanimiz iqtisodiy-geograflari 1957y.150b).

Guberniyalardagi statistik-tadqiqotlarning keng tarqalishi harbiy geografiya va g’arbiy statistikaning vujudga kelishi bilan bog’liq. D.A.Milyutin 1845yildan 1856 yilgacha Harbiy akademiya, harbiy geografiya kafedrasida professori bo’la turib, printsiptial – yangi harbiy geografiya kursini yaratdi, uning doirasida nafaqat tabiiy sharoit va yana “davlatning harbiy sohadagi kuchi va qudratini” aks ettiruvchi statistik malumotlar ham tadqiq etiladi. U Rossiya guberniyalarini harbiy-statistik tasvirlashga asos soldi, ularning doirasida 1845 yildan 1856 yilgacha 17 tom chiqdi. Shu tariqa XIX asr o’rtalarida iqtisodiy geografiya oldida mamlakatni guberniyalar va iqtisodiy rayonlar bazasida hududiy tadqiq etish masalasi turardi.

4.6. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish. Rossiyada kapitalizmning rivojlanishi aholini, moddiy ishlarni ishlab chiqaruvchi, istemolchi, soliq to’lovchi kabi muammolarga qiziqishini oshirdi. Bundan tashkari Rossiyada xalqlarni va aholi muammosini qiziqish uning ko’p millatligi bilan ham aniqlanadi. Buning oqibatida aholi masalalari nafaqat

tasviriy statistikasining va iqtisodiy geografiyaning, demokratiya va etnografiyaning tadqiqot obektiga aylandi. Bu yo'nalishlarning xarakterli tomoni, saodati ularning bir-biridan oz farq qilishida edi.

XIX asr birinchi yarmining aholishunosi cerqirra olim P.I. Kyoplen (1793-1814) sanaladi. U bundan tashqari tarix, arxiologiya va filologiya bilan ham shug'ullangan. Ko'p yillar davomida P.I. Kyoplen fanlar akademiyasi liniyasida va shaxsan o'zi, mahalliy adminstratsiyalardan VIII riviziyaga ko'ra "turli xalqlar" joylari malumotlarini aholi ko'rsatkichini sonini yig'di. Bu katta materialni umumlashtirish natijasida "Evropa Rossiyasi etnografik atlas" qo'lyozmasini yaratdi. Shu atlas asosida 1851 yilda Rossiya geografiya jamiyati buyurtmasiga ko'ra mamlakatni eng ko'p aholilashgan qismining etnik tarkibi haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurni bergan Evropa Rossiyasi etnografik kartasi tuzildi.

40-50 yillarda P.I. Kyoplen IX reviziya malumotlari asosida Rossiya aholisi haqidagi statistik malumotlarni qayta ishlash bilan shug'ullandi. Bajarilgan ishda guberniyalar va uездlar bo'yicha aholi soni, jinsiy va ijtimoiy tarkibi, aholi zichligiga ko'ra statistik malumotlar majmualashtirildi. P.I. Kyoplen aholi joylari malumotlarini tuzishga asos soldi. Fuqaro va cherkov mahkamalarini malumotlari asosida Tula guberniyasi aholi joylari ro'yxatini nashr ettirdi, u keyingi ko'p sonli ishlarga namuna bo'lib xizmat qildi.

Shaharlarning zich turini shakllanishi, hududiy urbanistik tuzilishdagi ayrim o'zgarishlar oqibatida xo'jalikni hududiy tashkil etishda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi bu o'z-o'zidan shaharlar mavzusiga qiziqishni oshirdi. 1832 yilda K.I. Arsenev "Rossiya imperiyasi shaharlarining gidrografik-statistik tavsifi" nomli fundamental asarini nashr ettirdi. Yu.G. Saushkin so'zlariga ko'ra (1976, 92b) jahon amaliyotida birinchi shaharlar tarixiy geografiyasidir. K.I. Arsenev Rossiya shaharlarining, ularning suv yo'llaridagi geografik joylashuvini hisobga olgan holda, tarixiy ikki yuz yillik tahlilini berdi.

V.P. Androsov sal oldinroq "Moskva haqidagi statistik yozma" ni nashr ettirdi. Moskva haqidagi oldingi asarlar malumotnoma xarakterga ega bo'lib, birinchi marta qadimiy rus poytaxti geografiyasini ochib berdi.

N.A. Milyutinining ko'p tomli "Rossiya imperiyasi shahar poseleniyalari" asarida o'sha vaqtda mavjud bo'lgan Rossiyaning barcha shaharlariga tarif berilgan. Har bir shaharning tashkil bo'lgan vaqti va administrativ o'zgarishlari, tarixi, tarxi va gerbi, qurilishga doir materiallari, kiritim va chiqimi, sanoat va savdosi, aholi tarkibi, shaharyerlari ko'rsatilgan. Yuqoridagi barcha asrlari yakuniy natijasida shaharlarning tasviriy geografiyasiga yaxshi asos solindi.

4.7. Rus va dunyo geografiyasining umumiy nazariy masalalari. XVIII asrning eng oxirigacha bizning fanimizda geografiya predmeti va mazmuni haqida aniq bir tasavvurlar bo'lmagan. Ko'pincha geografiyani kartografiya bilan farqlay olmaganlar buni Fanlar Akademiyasi kartografiya bo'limini – Geografiya departamenti deb atashganidan ham ko'rish mumkin. Geografiya haqida yanada kengroq tarqalgan tasavvurlar, tasviriy davlatshunoslik yoki tasviriy malumotnoma ruhida edi. Masalan, 1743 yilda Peterburgda nashr etilgan "Geografiyadan qo'llanma" da bu fan "imperiya, qirolliklar, knyazliklar, grafliklar, rovintsiyalar,

shaharlar, dengizlar, ko'llar, daryolar, tog'lar vayer sharining boshqa ko'zga tashlanarli joylari haqidagi fan" deb ko'rsatilgan.

Byushing bo'yicha "geografiya, biz to'ldirib turganyer shari tabiati aholisi haqidagi xabar beruvchidir". Geografiya nazariyalarining rivojlanmaganligi oqibatida geografiya yo'nalishlarini konsolidatsiyasi geografiyani bir butunligicha shubha uyg'otdi. Masalan G.V.Kraft (1739 yilda nashr etilgan) "Matematik va tabiiy geografiyadan qisqacha qo'llanma" nomli asarida matematik geografiyani - astronomiyaga, siyosiy geografiyani - tarixga, tabiiy geografiyani - fizikaga qo'shib ko'rsatadi. Bunday metafizik qarashlar doirasida mamlakatshunoslikning taqdiri ham oson bo'lmadi, ko'pincha unga tarixni yordamchi qismi deb qarashardi. Umuman olganda unday yondoshuvlar shubhasiz Varenning geografiya nazariyasi kontsepsiyasidan chekinish edi.

Rus geografiyasi shakllanishida (o'z qarashlari bilan) bu fanning mustaqilligi va haqiqiyligini himoya qilgan V.N.Tatishev va M.V.Lomonosovning qarashlari katta rol o'ynadi. "Rossiya tarixi" asarining boblaridan birida V.N.Tatishev geografiyaning nazariy asosini yaratadi. Uning fikricha geografiya - buyerni tasvirlashdir. O'rganilayotgan obektlarga qarab; yerni shaklini o'rganuvchi, koordinatalarni aniqlash, kartografik proektsiyalarning tuzilishini o'rganuvchi - matematik geografiya, xo'jalik taqozasidan kelib chiqqan holda tabiiy sharoitni o'rganuvchi - tabiiy geografiya; aholi punktlari va siyosiy tuzumni o'rganuvchi, xo'jalik yuritish aholini mashg'ulligi turlarini o'rganuvchi - siyosiy geografiya kabi bo'limlarga ajratadi. Tekshirishlarning masshtabiga ko'ra V.N.Tatishev fikri bo'yicha geografiya butunyer sharini tasvirlovchi - "universal yoki general geografiyaga" ayrimmamlakatlarni, "maxsus yoki xususiy geografiyaga" mamlakat qismlariga, masalan guberniyalar, shaharlar va xok. o'rganuvchi "topografiya" ga ajratilgan. V.N.Tatishev geografik tadqiqotlarning vaqtiga qarab fanni "qadimiy geografiya", "o'rta geografiya" va "zamonaviy geografiya" larga ajratadi.

M.V.Lomonosov geografiyani tabiat va insonlar iqtisodiy faoliyatini o'rganuvchi mustaqil fan deb sanagan. 60-yillarning boshlarida u geografiyaning yangi tarmog'i - iqtisodiy geografiyaga asos soldi va tabiat kuchlari bilan yaqin aloqada bo'lgan xo'jalik, uning rivojlanishi, iqtisodiy geografik tarifi kabi muammolarni o'rta tashladi. "Iqtisodiy geografiya" termini XIX asrning oxiridagina ilmda qo'llanila boshlangan bo'lsa ham, iqtisodiy-geografik tadqiqotlar haqidagi tasavvurlar undan 100 yil oldin tug'ilgan edi.

4.8. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning umumiy darajasi. XIX asr birinchi yarmida geografik g'oyalar rivojlanishining xarakterli tomoni shundaki, metafizik qarashlar barham topadi. Ilmiy tadqiqotlar metodologiyasiga jarayonlarning rivojlanishini voqea va hodisalar bog'liqligi haqidagi talim-dialektika elementlari kirib boradi.

Ilm-fan nazariyalarining qayta qurilishida Gegel falsafasi idelistik va dialektik yondoshuvlarning murakkab tuzilmasi asosiy rol o'ynadi. Kantdan farqli o'laroq Gegel geografiya bilan maxsus shug'ullanmagan, faqat ayrim geografik masalalarni falsafiy kontsepsiyalar doirasida ko'rib chiqqan. Gegel falsafasi asosiy ziddiyati, dialektik yondoshuvlar; predmet, hodisa va jarayonlarning to'xtovsiz

rivojlanishida deb ko'rilayotgan bir vaqtda va idealistik metafizik majmualar kategoriyalari birgalikda aniqlanadi. Shuning uchun harakat, rivojlanish, ruh doirasida, inson faoliyatining turli-tuman ko'rinishida tan olinadi. Ulardan farq qilgan holda, materiya va tabiat inert, passiv, o'zi rivojlanishga qodir emasdir. Ijtimoiy plandan Gegel hozirgacha irqchilikning falsafiy asosi bo'lgan, "tarixiy" va "notarixiy" xalqlar kontseptsiyasini rivojlantiradi, ilgari suradi. U "tarixiy" xalqlarning malum tabiiy sharoitga va malum hududlarga moslashganligi haqida so'z yuritadi. Uning kontseptsiyalari doirasida geografiya, tabiatni huddi insoniyat jamiyatining tarixiy rivojlanshi asosi deb o'rganuvchi fan sifatida, bunda tabiatni o'rganish kenglikni (bo'shliqni, fazoni) tasvirlash shaklidir.

Metafizik qarashlar hukmronligiga qaramay Gegel falsafasi dunyo fani, taraqqiyotiga ijobiy tasir ko'rsatdi, jumladan geografiyaga ham, eng avvalo dialektikaning asosiy printsiplari orqali hodisalarga ularning vujudga kelishi, rivojlanishi va tugashi nuqtai nazardan yondoshuv; har bir predmetga xos qarama-qarshiliklar rivojlanishi sababiyatini aniqlash; qarama-qarshiliklar masalasini faqat asta-sekin, miqdoriy o'zgarishlar yo'libilangina emas, yangi sifat kasb etish yo'li bilanyechish. Dialektikaning bu printsiplari tabiatni, turli elementlarni sababiyat-oqibati birligi sifatidagi, deterministik tushintirishdi olg'a siljish bo'ldi.

Gegel atrof-muhitni, jamiyat hayotiga bevosita xarakterdagi tasirini ko'rsatib, tabiat ahamiyatini bo'rttirib yoki kamaytirib ko'rsatmaslik kerak deb hisoblagan. Shunga qaramay V.A.Anuchin (1960, 59b) fikriga ko'ra Gegel, geografik muhitning jamiyat hayotidagi roli masalasini to'g'ri ko'rsata olmagan, ammo uning geografiya rivojlanishiga salbiy tasir ko'rsatdi deb hisoblamaslik kerak.

Qaralayotgan davr jahon fanida avvalgidek vulgar geografizm-kontseptsiyasi-geografik determinizm keng tarqalgan edi. Masalan, nemis tarixchisi, faylasuf va shoir Gerder "odamlarning turli tumanligi, huddi boshqa jonzorlar kabi, hududlarning turlliligi sabablidir" deb yozadi. (Anuchin 1960, 66b). O'zidan oldingi maslakdoshlari Gippokrat, Boden va Monteske kabi Gerder, xalqlar xarakteri ko'proq iqlimga bog'liq, tabiiy chegaralar, ayniqsa tog'lar insoniyat tarixida katta ahamiyat kasb etadi deb hisoblagan. Shuning uchun Gerderda, Erdagi barcha hodisalar o'z qonuniyatlari sabablariga ega degan to'g'ri g'oyalari, xudo va idealistik qarashlar qo'shilib ketadi.

Umumiy geografiyaning rivojlanishiga XIX asrda birinchi marta ishlab chiqarish va xalq, aholining o'zaro aloqalarini o'rgangan, Tomas Maltusning sotsiologik kontseptsiyasi katta tasir ko'rsatdi. 1798 yilda, O'rta Angliya cherkovlaridan birining, o'sha vaqtda nomalum bo'lgan vikariysi (so'z tugatilmagan) Maltus bu asarida aholi o'sishining abstrakt biologik qonuni, Erda aholini haddan tashqari ko'payishi haqidagi xavf haqida mehnatkashlarning kambag'alligi ularning o'ziga bog'liqligi haqida so'z yuritadi. Maltus g'oyalari, mazmunan apologetik bo'lib, o'sha vaqtdagi dunyo fanida o'z tasirini saqlab qoldi.

Dunyo iqtisodiy geografiyasi burjua siyosiy iqtisodi tasirida rivojlandi. Eng yirik namoyandalardan biri – ingliz iqtisodchisi Rikardo tannarx va renta aloqasi qonunini kashf etdi, differentsial renta nazariyasiga asos soldi. Ammo Maltus

kontseptsiyasi ruhida o'zining nazariyasini "tuproqlar hosildorligining kamayishi qonuni" bilan bog'ladi.

4.9. Tabiatshunoslik sohasida jahon ilmiy tadqiqotlarining umumiy darajasi. XIX asr birinchi yarmi jahon ilm-fan rivojlanishining xarakterli xususiyatlari shundaki, dialektik metodologiya asta-sekin, shakllanayotgan tabiatshunoslik tarmoqlariga kirib bordi. Rivojlanishning bunday yo'nalishi qandaydir darajada o'tgan asrning buyuk olimlari ishlarida asos solingan edi. Masalan Kant o'zining geliotsentrik kontseptsiyasida, Er va planetalar vaqtda o'z tarixiga ega ekanligini isbotlab berdi. Bunda u bu aloqalarda noorganik va organik tabiat o'rtasida "o'tib bo'lmas jarlik" borligini tan oldi. M.V.Lomonosov o'zining "Er qatlamlari haqida" asaridayer yuzasini shakllanishidagi murakkab jarayonlar haqida gapiradi, biroq uning g'oyalari zamondoshlari tomonidan tushunilmadi. Erning doimiy rivojlanishi haqidagi fikr Byuffon asarlarida o'z aksini topdi, u Erning rivojlanish davrining faqat 75 ming yilgina deb hisobladi va uni 7 ta davomiy etapini ajratadi.

Daliliy materiallarning asta – sekin ko'payib borishi, XIX asr boshlarida taqqoslash metodining keng tarqalishi, o'simlik va hayvonot dunyosini ilmiy tadqiq etishda dialektik yondoshuvlarni qo'llanishiga imkoniyat yaratdi. Organik qoldiqlarni o'rganish asosida tog' jinslarining stratigrafiyasi ishlab chiqildi. Maxsus fan paleontologiya vujudga keldi. 1812 yilda qazilma qoldiqlarning turliligini tushintirish maqsadida mashhur frantsuz olimi Kyuve katastrofizm nazariyasini yaratdi. Uning fikriga ko'ra Er yuzasi ko'plab yirik halokatlarni boshidan kechirgan, bu qadimgi turlarni yo'qolib yangilarini paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Bu nazariya organik dunyoning evolyutsion yo'l bilan rivojlanishi haqidagi tasavvurlarga qarshi yo'naltirilgan bo'lib, malum darajada geologiyada plutonistlarning (yoki vulkanistlarning) neptunistlar ustidan g'alabasini bildirardi. Biroq katastrofizm g'oyasi geologik jarayonlarning realligiga mos kelmas edi.

Katastrofizm nazariyasiga ingliz geologi Layel jiddiy puturyetkazdi. 1830 yilda 1tomi chiqqan o'zining "Geologiya asoslari" nomli asarida Layelyer yuzasida, uning butun geologik tarixidagi o'zgarishlar kundalik geologik jarayonlar; shamol, dengiz, muzlik, vulkanlar faoliyati natijasi ekanligini isbotlab beradi. Bundan xulosa shuki, yerning rivojlanishi bu sekin davom etgan evolyutsion jarayondir. O'tmishdagi geologik davrlar (eralar) na sifati bilan na miqdori bilan hozirgisidan farq qiladi.

Biologiyada o'ziga xos (analogik) qarashlarni frantsuz tabiatshunosi Lamark rivojlantirdi. 1809 yilda nashr etilgan "Zoologiya falsafasi" nomli asaridayoq evolyutsion talimning asoschilaridan biri sifatida maydonga chiqdi va u butun organik dunyoning bir butunligini yoqlab chiqdi. Lamark organizmlar evolyutsiyasining infuzoriyadan tortib odamgacha bo'lgan to'liq tasavvurlarni gavdalandirdi va odamning odamsimon maymundan tarqalgani haqidagi taxminni ilgari surdi. Atrof muhitni organizmlar evolyutsiyasi tasirini takidladi. Shu bilan bir vaqtda Lamark qarashlarida malum mexanistlik bor edi. Lamark hisoblashicha u "biologiya" deb nomlagan yangi fan, o'simlikka ham, hayvonga ham xos umumiy xususiyatlarni tadqiq qilishi lozim. Faqat 30- yillarning yakunlarida

organik dunyoning yaxlitligi, embriologiya qiyosiy anatomiya va fiziologiya rivojlanishiga poydevor yaratgan Shvann va Shleydenning hujayra nazariyalarida isbotlandi.

4.10. Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. “Qiyosiy tabiiy geografiya” tabiatni o'rganishdagi metofizik yondoshuvlarni batamom yo'qolishida eng oxirgi rolni o'ynamadi. Sanoat inqilobi, jamiyat rivojlanishida, tabiiy resurslar ahamiyatini keskin o'sishiga olib keldi. Rivojlanayotgan kapitalistik xo'jalikning bu talablari davlatlar ilmiy muassasalari keng tarmoqlar shakllanishi bilan amalga oshirildi, ular sistemali topografik, geologik, meteorologik, gidrologik, okeanografik, botanik va tuproq ustida tadqiqotlar o'tkaza boshladilar. Daliliy (faktik) materiallar hajmining keskin o'sishi ularni tartibga solishni va sistemalashtirishni taqozo qildi. Mana shu asosda, tabiiy geografiyaning ayrim ixtisoslashgan yo'nalishlarida ayniqsa iqlimshunoslik, biogeografiya, tuproqshunoslik va geomorfologiyada dastlabki shakllanishlar yuz berdi.

Ularning ichida iqlimshunoslik tadqiqotning qiyosiy metodi tufayli eng yuqori darajaga ko'tariladi. 1817 yilda A.Gumboldt asosida shimoliy yarim sharning 57 nuqtasi ko'rsatkichlari aks topgan, dunyoning izoterma kartasini yaratadi. Bu ko'rsatkichlar tahlili asosida A.Gumboldt Erning issiqlik sharoiti o'zgarishlarining ayrim muhim qonuniyatlarini: kenglik zonalligi; iqlimning relefga bog'liqligi; materiklarga'arbiy va sharqiy qismlari iqlimi turlliligi; dengi va qita iqlimi haqidagi tushunchalarni shakllantirdi 1837 yilda atmosfera tsirkulyatsiya umumiy nazariyasi G.V.Dove tomonidan yaratildi.

A.Gumboldtning asarlari fitogeografiyaning rivojlanishiga turli mamlakatlar florasining o'rganish turtki berdi, o'simliklarning ayrim turlarini atrof muhitga bog'liq holda tarqalishini asoslab berdi. Asr o'rtalarida Dekandol botanik geografiya umumlashtiruvchi asarni yaratdi. Shu davrda o'simliklar guruhi uchun o'simliklar formatsiyalari haqidagi dastlabki tushuncha ishlab chiqildi. 40-yillarning o'rtalarida Vagner sutemizuvchilarning tarqalishi haqidagi dastlabki hisobotni tuzdi. Quruqlikni zoogeografik rayonlashtirishga doir tajribalari nashr etilgan edi.

Tadqiqotchilar diqqatini asta-sekin tuproq qatlami, muhim qishloq xo'jaligi resursi sifatida ko'proq jalb qila boshladi, ammo tuproqshunoslikning ilmiy asoslari haqidagi tasavvurlar ayrim birlamchi tushunchalar darajasida edi. Tuproq hali o'ziga xos tabiat bo'lagi sifatida qaralmas edi. O'sha davr tuproqshunosligida ko'proq ikkita ilmiy maktab: Teerning tuproqni faqat haydaladigan qatlam sifatida qarovchi “agrologik” maktabiva tuproqni huddi u yoki bu tog' jinsining ustki qatlami deb qarovchi Fallning “agrogeologik” maktabi - nisbatan rivojlandi. Tuproq haqidagi ilmiy tushuncha hatto A.Gumboldtga ham yot edi, u tuproqni “minerallar podsholigidan” ajratmagan edi. 40-yillarda Frantsiya, Belgiya, Germaniya va Avstriyada yaratilgan tuproq kartalarida tuproq usti jinslari yoki grunt sifatida sistemalashtirilgan edi. Rossiyada tuproqlarni, yuqoridagi nazariy asosida sistematik o'rganish, 30- yillar oxirlarida keng tus oldi. Asr o'rtalarida, ushbu materiallar asosida K.S.Veselovskiy Rossiyaning Evropa qismi tuproqlar

kartasini tuzdi, unda 8 “tuproq tipi” qora tuproq, gil, qum, gilli va qumoq il (keltirma yoki cho’kma), sho’rxok, tundra, botqoq ko’rsatilgan edi.

Geomorfologiya ham o’zining shakllanishyetapidayedi. Geologiyada plutonistlar g’oyasi g’alabasi natijasida, zamonaviy geomorfologik jarayonlarni o’rganishga kam etibor ajratilgadi. Erning ustki qismi relefini tadqiq etishda 2 ta asosiy yo’nalish vujudga keldi. “Qiyosiy –orografik yo’nalish” balandlik nuqtalarini qiyosiy o’rganish asosida materiklarning orografik tuzilishining umumiy manzarasini ochib berishni maqsad qilib qo’ygan edi. Bu yo’nalish umumiy mamlakatshunoslikni bir qismi sifatida yuzaga kelib orografiyaning umumiy elementlarini: yassi tog’lar va plato tog’lar, tekisliklar va xokazoni majmualashtirish imkonini berdi. Relif elementlarining umumiy hududiy qonuniyatlarini ochib berishga urinishlar qilingan, masalan Boleon tog’ tizmalari joylashuvini “Er sharining katta doiralariga” moslashgan 15 yo’nalishga qo’shish mumkin deb hisoblaydi (Isachenko 1871. 188b). Geomorfologiyaning ikkinchi yo’nalishiyer po’sti rivojlanishi qonuniyatlarini ochib berishga va ularni relefning shakllanishiga tasirini kuzatishga uringan Plutonistlar g’oyalari tantanasi bilan bog’liq holda geomorfologik jarayonlarni o’rganish sust edi. Biroq qitalar muz bosishi haqidagi ilk taxminlar ko’tarilib chiqildi. V.M.Severgin Finlyandiya o’tmishda muz bilan qoplangan degan xulosaga kelgan, biroq bu g’oyalar ko’pchilik tomonidan qo’llab quvvatlanmadi.

4.11. A.Gumboldtning geografik g’oyalar rivojlanishiga qo’shgan hissasi.

XIX asr geografiya fani nazariyalari rivojlanishiga, mashhur nemis olimi A.Gumboldtning (1769-1859yy.) qarashlari jiddiy tasir ko’rsatdi. Hozirda Berlin Universiteti uning nomi bilan ataladi. D.N.Anuchinning so’zlariga ko’ra (1960.70b) “A.Gumboldt butun tabiatshunoslikni o’zining ruhiy qarashlari bilan qamrashga intilgan va hatto o’zlarining o’rganish doirasiga yo’nalishning, tarix, filologiya, arxeologiya, etnografiya, statistika va xok. Kabi tarmoqlarni ham qo’shgan qadimiy Aristotel tipidagi olimlarning oxirgilaridan biri edi”.

A.Gumboldtning geografik qarashlari, katta eng avvalo shaxsiy, daliliy materiallarni qamray olish mahsuli edi. A.Gumboldt mashhur sayyoh ham bo’lgan. Lotin Amerikasi bilan bir qatorda Evropani juda yaxshi bilardi, hayotining oxirida Rossiyada ham bo’lgan edi. A.Gumboldt o’zidan boy ilmiy-nazariy meros qoldirdi. Mashhur “Tabiat manzaralari” nomli asarida dunyoning turli qismlari to’liq manzarasini berdi, landshaftlarni tadqiq etish g’oyasiga juda yaxshi yondoshdi. **1878G’28** yil qishida u Berlin universitetida tabiiy geografiyadan ommaviy kursni o’qitdi. Undayer shari fizikasiga tegishli bo’lgan bilimlarning barcha oblastlari: astronomiya, matematik geografiya, meteorologiya, yer magnetizmi, vulkanizm, geologiya, yer ustki qismi morfologiyasi, o’simliklar, hayvonlar va inson geografiyasi ko’rib chiqdi. Keyinchalik u ko’p marotaba barcha bu masalalarni qayta ishlab chiqdi. 1845-1862 yillarda u umumiy tabiiy geografiyaga doir besh tomli “Koinot, dunyoni tabiiy tasvirlash tajribasi” nomli asarini nashr ettirdi.

Tabiatni o’rganishda A.Gumboldt geografik qarashlarida tabiiy ilmiy stixiyali materializm pozitsiyasida turardi, ichki kuchlar tasirida hech qanday o’zgarishlar solmagan dunyoning materiyaviy bir butunligini ko’rsatgan: “Asosiy mening

orzuim hamma vaqt, tashqi dunyo, hodisalarini ularning umumiy aloqalarida, bir butun harakatlanadigan ichki kuchlar tasirida uyg'onadigan tabiatni quchoqlashga intilishdir". U asosiy etiborini Erning geografik qobig'i tuzilishini o'rganishga qaratdi, uning murakkab, sintetik xususiyatini takidlaydi.

A.Gumboldt geografiyaning fan sifatida tuzilishi haqidagi eng ilg'or g'oyalarni aytdi. U Kantning xorologik kontseptsionalari, Kantning Fanlar klassifikatsiyasining makon va zamondan ajratilganligini tanqid qilib chiqdi. A.Gumboldt umumiy va regional geografiyaning bir butunligini yoqlab chiqdi, tabiatni, qismlarning oddiy yig'indisi kabi mexanik tushunishga qarshi chiqdi. Shuning uchun u tabiatshunoslikning bo'lak xususiy tarmoqlari rivojlanishi bilan geografiyaning yo'qolib ketmasligini oldindan aytgan edi. A.Gumboldt yozadi: "Hududlarni maxsus tasvirlash – shubhasiz umumiy geografiyaning eng kerakli qismi hisoblanadi, biroq turliyerlarning, eng serhafsala tasviri to'plami hamyer shari florasini sanab chiqqanda, o'simliklar geografiyasini tasavvur qilib bo'lmaganidek – tabiatga xos manzarani butunligicha tasavvur qilish imkonini bermaydi" (Isachenko 1971y. 190 b.). Geografiya o'zining haqiqatda mavjud bo'lgan tadqiqot obekti – Erning geografik qobig'i, vaqt va makonda uni hosil qiluvchi elementlari bilan o'rganish hisoblanadi. Shuning uchun geografiya malumotlar yig'indisi emas, balkim mustaqil o'ziga xos xususiyatlariga ega fandır.

Tabiiy, Gumboldt qarashlarida o'z zamonasining ilmiy chegaralanganligi ham aks etgan. U jamiyat xarakteridagi geografik hodisalarni tushinishda to'g'ri yondosha olmadi. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi aloqalar mohiyatini Gumboldt (zamonasining ko'p olimlari kabi) geografik determinizm doirasida baholadi. Shuning uchun Gumboldtning geografiyasi bir butunligi bu tabiiy geografiyaning bir butunligi "er shari fizikasi"dir.

Erdagi hodisalarning sababiylik aloqalarda, geografik bilishning markaziy vazifasi deb Gumboldt organik dunyoning notirik tabiatga bog'liqligi: o'simliklar dunyosi va iqlim o'rtasidagi aloqalari, iqlimni huddi havo qobig'i, quruqlik va okeanning ustki qismining birgalikdagi mahsuli sifatida o'rganish deb hisoblagan. Bunday yondoshuv Gumboldtga muhim tabiiy geografik qonuniyatlarni – tabiatning kenglik va balandlik bo'yicha mintaqalanishini ochish imkonini berdi. Shunga qaramay Gumboldtdagi tabiiy geografik sintez faqat o'simlik – iqlim munosabatlarini qamrab oladi, chunki o'sha davrda tabiatning boshqa komponentlariga, ayniqsa tuproqlarga, doir materiallaryetarli emas edi. Gumboldt qarashlarining chegaralanganligi, geografik hodisalarni tabiiy traktovkasida ham ko'proq yaqqol ko'zga tashlanadi. "Biz uchunyerdagi tabiiy hodisalarni oxirigacha o'simlik formalari rivojlanishiga qadar va o'z-o'zini belgilovchi tirik organizm harakatigacha kuzatishda ehtiyoj mavjud". Buyerda Gumboldt insonni ham "uning turli xil fizik xususiyatlarida" kiritib qo'yadi.

Tabait hodisalari o'zaro aloqalarini o'rgana turib Gumboldt ularning makondagi o'zgarishiga etibor qaratgan, shuning uchun ham, tabiiyyer tasvirlash, makonda ularning tartib bilan tarqalishini ko'rib chiqadi. Bunday yondoshuv Amerikalik geograf R.Xartshornga Gumboldt kontseptsiyasini xorologik deb baholash imkonini berdi. Biroq A.G.Isachenko fikriga ko'ra bunday fikrlashning

yolg'onligini isbotlash qiyin emas. Gumboldt tabiiy o'zaro aloqalarni o'rganishni qandaydir malum hududlar bilan chegaralamagan, balkim tadqiqot obekti sifatida butunyer sharini ko'rib chiqqan. Xorologik yondoshuv tarafdorlaridan farq qilgan holda, Gumboldt tabiiy geografik tadqiqotlarda tarixiylik metodini yoqlab chiqqan: "Tabiatni o'rganishni tabiat tarixidan ajratish mumkin emas" (Isachenko 1971y. 190b). Geografiyaga dialektik yondoshuv va tadqiqotning solishtirma geografik metodining kirib kelishi A.Gumboldt nomi bilan bog'liq. Uning geografik g'oyalari tasiri o'tgan butun XIX asr davomida kuzatiladi.

4.12. K.Ritterning geografik qarashlari. XIX asr o'rtalari ilg'or olimlaridan biri, qiyosiy (nisbiy) geografiyaning asoschilaridan biri, A.Gumboldtning zamondoshi Karl Ritter (1779-1859) bo'lgan, u 30 yil davomida Germaniyada Berlin universiteti geografiya kafedrasiga rahbarlik qilgan. Mashhur lektor, uning lektsiyalari o'z zamonasida K.Marks, Elize Reklyu, P.P.Semyonov-Tyanshanskiylar eshitgan, K.Ritter ulkan ilmiy avtoritetiga ega bo'lgan. Uning o'limidan so'ng kafedraga rahbarlik ko'p vaqt vakant holda bo'lgan, chunki Germaniyada o'sha vaqtda K.Ritter ilmiy potentsiali bilan o'zini tenglashtiradigan geograf topilmagan.

K.Ritter – juda mashhur olim bo'lib, uning merosi tarkibi juda boydir. Tabiat aloqalari va inson tarixida Er bilimi yoki tabiiy va tarixiy fanlar oblastida o'rganish va talim berishning ishonchli asosi sifatidagi umumiy qiyosiy geografiya" (qavs ochilgan joyni topish kerak) 19 tomda jamlangan bo'lib, kitoblardan biri Afrikaga qolganlari Osiyoga bag'ishlanadi. K.Ritterning asarlari orasida yana maxsus nazariy asar "Qiyosiyer bilimi haqidagi g'oyalar" ham bor.

Ritterga tabiatning bir butunligi va uning qonuniyatlari obektivligi va geografiya aloqalarning namoyon bo'lishi va sababiylik bog'liqliklar bilan shug'ullaniishi kerakligi haqidagi fikr yotmasdi. U yozgan: Er insondan mustaqildir; u ungacha ham, usiz ham, tabiat hodisalari teatridir (maydonidir); shunga binoan, undan uning shakllari va mahsullari qonuni kelib chiqishi mumkin emas. Er haqidagi fanga (bilimda, ilmda) uning o'zidan uning qonuniyatlarini qidirish lozim (Isachenko 1971y. 191b).

K.Ritter geografiyadagi tarixiy yondoshuv ahamiyatini takidlagan, biroq geografiyaning predmeti deb: "erning yuza qismida kenglikni" hisoblagan, "chunki bu kengliklaryerga o'ziga xos narsalar bilan to'ldirilgan. Tabiatning qaysi podsholigiga bu narsalar tegishli bo'lmasin va qanday shaklda ko'rinmasin" (Isachenko 1971y. 192b). Bir vaqtning o'zida Ritter Kantga ergashib geografiyani tarixga qarshi qo'yadi va tarixiy dalillarni majmualashtirish asosi bo'lib – xronologiya, geografiyani asosi esa – kenglik deb takidlandi. U geografiya empirik malumotlarga, kuzatuvga suyanishi kerak deb ko'rsatib o'tadi.

Ritterning nazariy kontseptsiyasi qarama-qarshidir. To'g'ri progressiv g'oyalari idealistik g'oyalarga qo'shilib ketgan. Ritter geografiyasi antropotsentrik xarakterga ega. U tarix bilan yaqin bog'langan, tabiiy sharoit obzori esa tarixning o'rganish sifatida berilgan. Kant va Gerderdan Ritter tabiatga, Er yuqoridan inson yashashi lozim bo'lgan joy bo'lib tanlangan degan qarashlarni qabul qildi va shuning uchun oliy simmetriya va hamohanglik ifodasini aks ettiradi.

Ritter quruqlikni geometrik shakllarda qismlarga ajratish orqali ularning insonlar taqdiri atalganligini tushinishga harakat qilgan. Uyer po'sti tuzilishining asosiy xususiyati – qitalarning okeanlar yarim shari bilan qarama-qarshilishini ko'rsatib o'tadi, "qitalar yarim shar o'rta qismining chuqurlashuvi buyuk qonuni" unga binoan markazda keng pasttekisliklar hosil bo'lishi va shunga bog'liq holda eski dunyoning "butun jahon tarixining klassik asosi" ekanligi haqida so'z yuritadi (Isachenko 1971y. 193b). Ritter Eski Dunyoning bir iqlimiy mintaqada joylashganligini va bu turli xalqaro aloqalarga imkoniyat yaratganligini ko'rsatib o'tadi. Erning aylanishiga asoslanib, Ritter insoniyat madaniyatini g'arbdan sharqqa tarqalishi kerak degan "qonun"ga asos solgan. Uning fikriga ko'ra materiklarning shakllari va ularning gorizantal xarakterda qismlarga ajralishi insoniyat tarixi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi va bu planda u Evropani alohida o'ringa qo'yadi.

K.Ritter inson jamiyati va tabiatning o'zaro aloqalarini geografik determinizm kontseptsiyasi ruhida ko'radi. Masalan, u shunday yozadi; "Har bir inson o'zi tug'ilgan va tarbiya olgan, tabiiy joyning vakilidir. Landshaftlarning mahalliy tasiri, ularda yashovchi aholi xarakteriga, ularning tana tuzilishi, miya chanog'i shakli, temperamenti, tili va ruhiy rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi" (Isachenko 1971y. 194b). Agar o'tmishda geografik terminizm diniy dogmalar bilan kurashda nazariy asos bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, Ritter uni Xudoning irodasi bilan qo'shadi. Bundan irqchilik targ'ibotiga bir qadam bor edi xolos, ammo K.Ritter bu qadamni tashlamadi.

Shunday qilib, K.Ritter (zamondoshi A.Gumboldt kabi) qiyosiy-geografik yo'nalishni rivojlantirdi, ammo keyingisidan farq qilgan holda tabiatni mohiyatini tadqiq etmadi – uning taqqoslashlari tashqi shakllarga tegishli edi. Mamlakatshunoslik ishlarida K.Ritter relefni tasvirlashga, qirg'oq liniya, gidrografik to'rni asosiy etiborni qaratdi, bunda iqlim va organik dunyoyetarlicha tadqiq qilinmadi.

K.Ritterning tarixiy xizmati shundaki – umumjamiyat geografiyasiga etiborni qaratdi. D.N.Anuchin so'ziga ko'ra "Ritter tabiiy va gumanitar fanlar chegarasida turgan, geografiyaga yangi mazmun va hayot" kiritdi. Ritter qarashlari gegelchilar maktabi mashhur g'oyalariga mos keldi va tabiiy fanlar bilan yaxshi tanish bo'lmagan tarixchilar va statistikachilar orasida ko'p sonli hamfikrlarini topdi.

4.13. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi. Sanoat inqilobi, kapitalistik munosabatlarning xo'jalikning barcha tarmoqlariga kirib borishi, g'arbiy Evropaning ilg'or mamlakatlarida hududiy mehnat taqsimotida tub o'zgarishlar yasadi. Bu iqtisodiy fanlar va iqtisodiy geografiya chegarasida vujudga kelgan, ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyasiga qiziqishni oshirdi. Birinchi bunday ish, Gumboldt va Ritter zamondoshi – Iogann Tyunenga tegishli (1783-1850y). Tyunen – Meklenburglikyer egasi, Shverin shahri yaqinida joylashgan o'ziningyeri – Tellov misolida, qishloq xo'jaligi majmuasini istemol markazigacha bo'lga masofada hududiy bog'liqligini o'rganish bilan 15 yil davomida shug'ullandi.

1825 yilda Tyunen “Izolyatsiyalangan davlat sharoitida qishloq xo’jalig va milliy iqtisodiyot. Bug’doy bahosi, tuproq unumdorligi va soliqlarning dehqonchilikka tasirini o’rganish” nomli qitobini nashr ettiradi. Tyunenning asari, o’sha vaqtdagi siyosiy iqtisod darajasi bilan uzviy bog’liq. Avtor o’zining aqliy imkoniyati bilan Rikardoning differentsial rentalar nazariyasigachayetdi, biroq hech qanday yangilik bermadi. K.Marks I.Tyunenning asarining bu tomoni haqida shunday yozadi; “Meklnburglik yunker (bunda fikrlashning nemis usulida), o’ziningyeri Tellovni umuman qishloq xo’jaligi misolida, Meklenburgdagi Shverinni butun shaharlar misolida ko’rib chiqadi va shundan kelib chiqib, kuzatishlar, taqqoslashlar, amaliy hisoblashlar va xokazolar yordamida mustaqil o’zi uchun Rikardoningyer rentasi nazariyasini yaratadi. Bu hurmatga ham loyiq va shu bilan kulgili hamdir” (K.Marks, F.Engels asarlar 32t, 447-448b).

Xo’jalikni hududiy tashkil etish tadqiqotlariga I.Tyunen o’zining katta hissasini qo’shdi. Murakkab hisoblashlar majmuasi yordamida, shahardan uzoqlashgan sari bir-birini almashtiradigan qishloq xo’jaligi majmualari matematik modelini yaratdi:1)Erni yuqori o’g’itlash asosida intensiv sut xo’jaligi va tomorqa xo’jaligi; 2) O’rmon xo’jaligi doimiy o’rmonchilik bilan; 3) Ekstensiv donchilik xo’jaligi; 4) Yaylov chorvachiligi (Saushkin, 1976y. 88-89b). Hozirgi vaqtdayerlarni ketma-ket zonalarda joylashishi, Erlarni ishlatilish tiplari va xo’jalik yuritish majmualari faqat tarixiy ahamiyatga ega. Tyunen kashfiyotining printsiplal ahamiyati shundaki, istemol markazigacha bo’lgan masofa bosh omil sifatida namoyon bo’ladigan xo’jalikni hududiy tashkil etish, funktsional modellarini yaratish imkonini beradi. U tomonidan qo’llanilgan hisoblash sistemalari XX asr 30-yillar oxirida qo’llanila boshlangan, kelajak to’g’ri programmalashtirishlaridaqo’llanilgan.

Shu tariqa I.Tyunenning ishlari, yanada murakkab shtandart nazariyalar – iqtisodiy geografiya nazariyasini bilan yaqin bog’langan, ishlab chiqarish kuchlarin joylashtirish modellarini yaratishga asos soldi.

Savol va topshiriqlar:

1. Rus geografiyasi rivojlanishining asosiy xususiyatlarini tariflang.
2. Rossiyada kartografik tadqiqotlar keng ko’lamda olib borilishining asosiy sabalari nimada?
3. Rus mamlakatshunosligining shakllanishi asosiy yo’nalishlarini ko’rsating.
4. Rus kameral statistikasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishiga hissa qo’shgan olimlar kimlar?
5. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish ushbu davrda qay ahvolda bo’lgan?
6. Rus va dunyo geografiyasining umumiy nazariy masalalari ushbu qanday rivojlanish darajasida bo’lgan?
7. Falsafa va tabiatshunoslik sohalarida ilmiy tadqiqotlarning tariflang.
8. A.Gumboldtning geografik g’oyalar rivojlanishiga qo’shgan hissasi?
9. K.Ritterning geografik qarashlari?
10. I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi mohiyati nimada?

5- Mavzu: XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar

Ma’ruza mashg’uloti ta’lim texnologiyasining modeli

O`quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O`quv mashg`ulotining tuzilishi Ma`ruza rejasi	5.1. Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. 5.2. Sibirdagi geografik kashfiyotlar. 5.3. O`rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar. 5.4. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar. 5.5. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar. 5.6. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. 5.7. Arktikadagi geografik kashfiyotlar. 5.8. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.
<i>O`quv mashg`ulotining maqsadi: Talabalarda XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar xususida tushuncha hosil qilish</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo`yicha tushunchalarni shakllantirish.	O`quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko`rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo`ladilar, asosiy ma`lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta`lim usullari:	Ma`ruza
O`quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta`lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O`quv mashg`ulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	Ijtimoiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	5.1. Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar, ma`ruza 5.2. Sibirdagi geografik kashfiyotlar, ma`ruza 5.3. O`rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar, ma`ruza 5.4. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar, ma`ruza 5.5. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar, ma`ruza 5.6. Amerika va Avstraliyadagi	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu bo`yicha savollar beradilar.

	geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar, ma'ruza 5.7. Arktikadagi geografik kashfiyotlar, ma'ruza 5.8. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar, ma'ruza	
3 bosqich. YAkuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o`quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg`ulotga tayyorlanish	O`rganilgan mavzu bo`yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHIDAGI GEOGRAFIK KASHFIYOTLAR VA TADQIQOTLAR

Reja:

- 5.1. Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
- 5.2. Sibirdagi geografik kashfiyotlar.
- 5.3. O`rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar.
- 5.4. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar.
- 5.5. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar.
- 5.6. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.
- 5.7. Arktikadagi geografik kashfiyotlar.
- 5.8. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar.

Monopolizmoldi kapitalizmining imperializmgacha o`shiriyetakchi mamlakatlar orasida, mustamlaka taqsimoti uchun kurashning keskinlashuvini keltirib chiqardi. Imperializmning mustamlakachilik siyosati oqibatda geografik kartadagi keng "oq dog" larni yo`qotilishiga olib keldi.

Ko`rilayotgan davr xarakterli xususiyati shundaki hududiy geografik kashfiyotlar tarkibi mohiyatan o`zgardi. Ilmiy rekognoetsirovkalar pionerlar sayohati tarzida, yerning chuqur, uzoqroq va yaxshi malum bo`lmagan hududlarni (Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi, Arktikava Antarktikaning ichki rayonlari) tekshirishda o`z ahamiyatini saqlab qoldi. Bir vaqtning o`zida eng rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda maxsus ilmiy va davlat tashkilotlari tomonidan olib boriladigan hududiy tadqiqotlar birinchi darajali ahamiyatga ega bo`ldi. Dunyo miqyosida bunday tipdagi geografik kashfiyotlar ahamiyati, borgan sariyerning tekshirilmagan va kam tekshirilgan hududlari yo`qolishi bilan osha bordi.

5.1. Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar. Rossiyaning aholi va xo`jalik tomonidan notekis o`zlashtirilganligi mamlakatning g`arbiy va sharqiy qismlarida, hududiy geografik kashfiyotlarning turli tiplarining xar-xil bo`lishiga olib keldi. Agar, uning Osiyo qismidayetakchi roli, oldingiday geografik kashfiyotlarning pioner tipi-sayohatlarga tegishli bo`lsa, Rossiya, Evropa qismi esa, turli tuman ixtisoslashgan ilmiy tadqiqotlar obektiga aylandi. Masalan, 60–yillar oxirida meteorologik tadqiqotlarni tashkil etishda ijobiy tomonga o`zgarish bo`ldi, stantsiyalar tarmoqlari kengaytirildi, kuzatishlarning yagona sistemasi yo`lga qo`yildi. 80-yillar boshidan Rossiya daryolarida majmu gidrologik kuzatishlar yo`lga qo`yildi. Shu vaqtning o`zida Geologiya qo`mitasi Rossiya Evropa qismining 10-chaqirimli geologik haritasini tuzish vazifasini qo`ydi. Rus

Geografiya jamiyati, Moskva tabiatshunoslar, antropologiya va etnografiya jamiyatlari, universitetlar va zemstvolari yirik geografik tadqiqotlar olib bordilar.

Pioner geografik kashfiyotlar, faqat Rossiya Evropa qismining Shimoli-Sharqiy chekka qismida o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Buyerda 80-yillarning oxirigacha katta oq dog'lari saqlanib qoldi. Timan kryajini tekshirilishi bilan geolog F.N.Cherno'shevning kichikroq ekspeditsiyasi shug'ullandi. Kola yarim orolining ichki rayonlari kompleks Fin ekspeditsiyasi tomonidan o'rganildi u Kola yarim oroli tabiati Skandinaviya bilan bir butunligini aniqlaydi. Rossiya Evropa qismida, rus qora tuproqini tadqiq qilish uchun olib borgan ekspeditsion faoliyati butun bir davrni tashkil etadi. 1882-1886 yillarda V.V Dokuchaev Nijegorod ekspeditsiyasiga boshchilik qildi, u ibtidoiy tuproq genetikasi shakllanishiga asos soldi. Keyinchalik V.V Dokuchaev Poltava guberniyasi tuproqlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. 1891-yildagi qattiq qurg'oqchilik ekspeditsiyasiga boshchilik qiladi, uning oldida, qurg'oqchilikka qarshi tadbirlar chiqarish vazifasi yuklatilgan edi. Buning uchun dasht zonasida o'rmon statsionarlar, jumladan Voronej guberniyasida mashhur "Toshloq dasht" statsionari tashkil etildi. 1901yilda V.V.Dokuchaev rahbarligida zonallik printsipi ishlatilib, Rossiya Evropa qismi kartasi tuzildi.

Qishloq xo'jaligining intensivlashishi, qator meliorativ ishlarni o'tkazishni talab etdi. Chorak asr I.I.Jilinskiy rahbarligidagi maxsus G'arbiy va Shimoliy ekspeditsiyalar botqoqliklarni qkritish muammolari bilan shug'ullandilar. Polese, Boltiqbo'yi, Novgorod, Pskov, Peterburg, Ryazan, Vladimir, Moskva va Tver guberniyalari ularning tadqiqot obekti bo'ldi. Bir vaqtning o'zida dasht va chalacho'l hududlarni sug'orish masalalari o'rganildi. 90-yillarning 2-yarmida maxsus ekspeditsiya Rossiya Evropa qismi asosiy daryolari (Volga, Oka, G'arbiy Dvina, Dnepr va Don) yuqori qismini tadqiq etish bilan shug'ullandi.

Rossiya Evropa qismi relfe xolatini tekshirish bilan kartograf A.A.Tillo shug'ullandi. 15 fil davomida – asosida 50ming balandlik belgisi qo'yilgan, Rossiya Evropa qismi gipsometrik kartasi ustida ishladi. Bu kartada birinchi marta O'rta rus va Volgabo'yi qirlari, Oka-Don va Boltiqbo'yi pasttekisliklari Polese ko'rsatilgan edi. Rossiya Evropa relefiga aniqlik kiritish bilan geologlar shug'ullandi. Masalan, S.N.Nikitin geologik tekshiruvlar asosida Valday qirlarini ajratdi, u O'rtarus qirlaridan farq qilib muzliklar faoliyati mahsuli sanaladi.

5.2. Sibirdagi geografik kashfiyotlar. Rossiya Evropa qismidagi Sibirdagi farqli o'laroq hatto XIX asrning ikkinchi yarmida ham pioner-rekognostsirovka xaraterini saqlab qoldi. Asr o'rtasida Xitoy bilan tuzilgan Pekin tinchlik shartnomasiga ko'ra Rossiyaga Primore va Amurbo'yi o'lkalari qo'shib olindi. Ularning geografik tekshirilishi va qisman o'zlashtirilishi G.I.Nevelskiy va uning safdoshlarining ko'p yillik faoliyati natijasidir. 1849 yilda Rossiya General shtabi "Baykalorti" ekspeditsiyasini tashkil etdi. U birinchi marta Amur o'lkasi, Aldan tog'lari va Oxota dengizi g'arbiy qirg'oqlari, orografik kartasini tuzdi.

Harbiy topograflar korpusi va flot shturmanlari korpusi ofitserlari Ussuri o'lkasida, Buyuk Pyotr va Tatar qo'ltig'ida Amur quyilish joyigacha bo'lganyerlarda topografik-geodezik ishlarni bajardilar. 1867-1869 yillarda

N.M.Prjevalskiy o'zining birinchi Ussuri ekspeditsiyasini amalga oshirdi, uning vaqtida Ussuri vodiysi, Xanka ko'li, Amur va Poset qo'ltiqlari, Yapon dengizi qirg'oqlarini Olga qo'ltig'igacha tekshirdi va Sixote-Alin tog'larini janubiy qismidan kesib o'tdi.

Oltin undirishning tez suratlarda rivojlanishi bilan bog'liq ravishda Sibirning aholilashgan janubiy rayonlardan shimoldagi hududlarni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortdi. Irkutskda tashkil etilgan Geografiya jamiyatining Sibir bo'limi ekspeditsiyalar uyushtirishda faol rol o'ynay boshladi. Bo'lim uyushtirgan birinchi ilmiy Vilyuy ekspeditsiyasi (1853-1855y) estoniyalik R.K.Maak rahbarligida Markaziy Yoqutiston tekisligini konturga tushirdi va birinchi bo'lib Vilyuy havzasining katta qismi O'rta Sibir yassi tog'ligi tomonidan egallanganligini ko'rsatdi. 50-yillarning 2-yarmi Sibirning aniq batafsil kartasini tuzdi. Angan, Vitim, Zeya yuqori oqimlari kartalashtirildi, Vitim yassi tog'i konturlashtirildi. Amur o'lkasi va Saxalinda geologik tadqiqotlar bilan F.B.Shmidt shug'ullandi.

60-yillarda mashhur rus geografi P.A.Kropotkinning ekspeditsion faoliyati boshlandi. Geografiya jamiyati Sibir bo'limi topshirig'iga ko'ra Lena oltin konlaridan Chitagacha bo'lgan mol haydaydigan traktni izlash maqsadida yirik ekspeditsiyaga rahbarlik qildi. Bu ekspeditsiya davrida Patom tog'lari o'rganildi, Vitim yassi tog'lari tekshirildi, muz yotqiziqlari ochildi. Bu natijada P.A.Kropotkinga qitalar muz bosimi gipotezasiga asos solishga imkon berdi. P.A.Kropotkin tomonidan yozilgan "Sharqiy Sibir orografiyasi umumiy ocherki" (1875y), V.A.Obruchev fikriga ko'ra, A.Gumboldtning Shimoli-Sharqiy Osiyo reliefi tuzilishi kontseptsiyasi bilan taqqoslaganda, oldinga tashlangan ulkan qadamdir (I.P.Magidovich, V.I.Magidovich 1985, 98b).

60-yillar oxiridan Shimoli-Sharqiy Yoqutistondagi yarmarkalar savdosini qoidalarini ko'rish maqsadida kolimalik G.L. Maydel rahbarligida ekspeditsiya jo'natildi. Fanlar Akademiyasi taklifiga binoan astronomo-toponomik va tabiiy-tarixiy kuzatishlar o'tkazildi. Bu ishlar natijasida Indigirka pasttekisligida Yana yassi tog'ligi kashf etildi. G.L.Maydelning yakuniy hisobotida ayrim noto'g'ri malumotlar bo'lsa ham, XX asrning 20-yillarida bu region tegishli yagona ilmiy material hisoblanadi.

Sibirning geografik o'rganish ishlariga buyerga surgun qilingan polyak revolyutsionerlari ham katta hissa qo'shdilar. A.P.Chekanovskiy 1872-1876 yillarda Geografiya jamiyati topshirig'iga ko'ra kichikroq ekspeditsiyasiga boshchilik qildi, u Quyi Tunguska vodiysini quyilish joyigacha va yana Olenyok daryosi vodiysini tekshirdi. Uning marshrutlarining umumiy uzunligi 27 ming km.ni tashkil etdi. Ekspeditsiya natijasida O'rta Sibir yassi tog'larida trapp qoplamini kashf etildi. I.D.Cherskiy 70-yillar o'rtalarida Sharqiy Sayan, Kuznetsk Olatovi keyinroq esa Baykaloldi va Baykalortini tekshirish bilan shug'ullandi. 90-yillar boshida u kasal holida, Shimoli-Sharqiy Yoqutistonni tekshirish maqsadida Fanlar Akademiyasi ekspeditsiyasiga rahbarlik qildi, u yuqori Indigirka havzasida shimoli-g'arbga tuzilgan bir nechta tog' tizmalarini (Cherskiy tizmasi) kashf etdi.

1893yilda Buyuk Sibir temir yo'li boshlandi, u trassa bo'ylab, 100 chaqirimli polosada geografik va geologik tadqiqotlar bilan birgalikda olib borildi.

Qidiruv ishlar natijasida ko'plab oltin konlari ochildi. Cheremxov ko'mir havzasi o'rganildi. Kuznetsk, Olatovi, Sharqiy Sayanning shimoliy yonbag'ri yaxshilab tekshirildi. Sixote-Alin- katta tog'li o'lka ekanligi aniqlandi. "Sibir janubiy mintaqasini" geologik o'rganish bilan bir necha geologik partiyalar shug'ullandilar. Ularning birida (Baykalorti) mashhur geograf va geolog V.A.Obruchev ishladi.

1895 yildan 1913 yilgacha Uzoq Sharqni tekshirish bilan yirik biogeograf V.P.Komarov shug'ullandi. Primorskni o'rganish ishlariga V.K.Arsenev katta hissasini qo'shdi. U Amur quyish joyi, Ussuri vodiysi, Yapon dengizi qirg'oqlarini, ayniqsa Sixote-Alinni tekshirdi. Uning kitoblarini ("Ussuri taygasi bo'ylab", 1922; "Dersu Uzala", 1923) o'rganib geograflarning bir nechta avlodi kamolgayetdi.

XX asrning boshida Xatanga daryosining havzasini tekshirish bilan maxsus akademiya ekspeditsiyasi shug'ullandi. Uning faoliyati natijasida, g'arbda Enisey, janubda Quyi Tunguska, sharqda esa – Olenyok bilan chegaralangan katta hudud o'rganildi va kartaga tushirildi.

5.3. O'rta Osiyodagi geografik kashfiyotlar. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda katta geografik kashfiyotlar qilindi, bu regiondagi siyosiy ahvol bilan bog'liq edi. Agar XIX asr o'rtalarida Rossiya tarkibiga Markaziy va Janubiy Qozog'iston kirgan bo'lsa, asr oxirida uning chegaralari zamonaviy tus oldi. Rossiya protektoratiga aylangan Xiva va Buxoro xonliklarigina siyosiy mustaqilligini saqlab qoldi. O'rta Osiyo rus mustamlakasiga aylantirildi va uning xo'jaligi Markaz va Shimoli-G'arbiy Rossiya to'qimachilik fabrikalariga paxtayetkazib berardi. Shu bilan bog'liq holda regionni – tuproq qoplami, o'simligi, iqlimiy sharoiti, orografiyasi, mahalliy suv resurslarini sug'orishga ishlatish imkoniyatlari, aholining xo'jalik xususiyatlari, uning joylashuvini – kompleks tadqiq etish zarurati tug'ildi. Shuning uchun regionni tadqiq etishdagi asosiy rol keng profildagi tabiatshunoslarga – geograflarga, botaniklarga, geologlarga, tuproqshunoslarga va yana etnograf va tarixchilarga – tegishli bo'ldi. Agar asrning birinchi yarmida tekislik oblastlarini tekshirish ishlari xos bo'lsa, ikkinchi yarmida esa butun hududda, jumladan tog'li hududlarda kompleks geografik tadqiqotlar o'tkazildi.

Markaziy Tyanshanning birinchi tadqiqotchisi, keyinchalik Tyanshanskiy deb atalishga sazovor bo'lgan – P.P.Semyonov bo'ldi. Uning bu tog'li rayonga qiziqishi bejiz emasdi. U K.Ritterning "Er bilimi"ga aniqlik kiritish ustida ishlayotgan edi va Tyanshanga uning eng xarakterli xususiyatlarini aniqlash uchun sayohat uyushtirishga qaror qildi. Agar K.Ritter O'rta Osiyoda vulkanizm bor deb taxmin etgan bo'lsa, P.P.Semyonov Italiyaga eng oxirgi sayohatini qiladi, Vezuviyga ko'tariladi. 1856-1857 yillarda P.P.Semyonov o'zi yozganidek Markaziy Tyanshanga "ilmiy rekognostsirovka" uyushtiradi, Issiqko'l havzasiga, Xontangri tog' massivi va Norin daryosi yuqori qismiga kirib boradi. U O'rta Osiyoda vulkanizm hodisasi yo'qligiga ibot talab qilmaydigan dalillar keltirdi. Tyanshanga xarakterli xususiyatlar – kenglik ko'plab parallel tog' zanjirlari va

ularni ajratib turuvchi keng va uzun daryo vodiylari mavjudligini ko'rsatdi, katta muzlik oblastini kashf etdi, birinchi bo'lib vertikal tabiat mintaqalanishini ochdi.

Deyarli bir vaqtda N.A.Severtsovning O'rta Osiyoda uzoq va mahsulli ekspeditsion faoliyati boshlandi. 1857-1858 yillarda u Fanlar Akademiyasi ekspeditsiyasiga boshchilik qiladi, Orenburgdan Mug'o..ar orqali Emba quyi qismiga sayohat uyushtiradi, uyerda neftningyer yuziga chiqib qolganyerlari topildi, keyin Ustyurtning shimoliy pasaygan qismi, Orol dengizining shimoliy qirg'oqlari, Sirdaryo quyi qismi tekshirildi, undan Sirdaryo bo'ylab yuqoriga ko'tarilib, Qoratorv etaklarigachayetib keladi. Buyerda N.A.Severtsov Qo'qon askarlari hujumi vaqtida halok bo'lishiga sal qoladi. Ekspeditsiya materiallariga asoslanib N.A.Severtsov Orol-Kaspiy dashti kartasini tuzdi, relef, iqlim, o'simligini tasvirlaydi va o'sha vaqtdayoq Orol dengizi qurishi jarayoniga etibor qaratadi.

Keyinchalik N.A.Severtsov Shimoliy va Markaziy Tyanshanni o'rganish bilan shug'ullandi. Bu tog'li o'lkani birinchi bo'lib janubga tomon kesib o'tdi va orografik sxemasini tuzdi. 70-yillar oxirida Rus geografiya jamiyati Farg'ona-Pomir ekspeditsiyasi tarkibida N.A.Severtsov Pomirni tekshiradi va birinchi bo'lib, ayrim tog'li o'lka sifatida, Osiyoning orografik markazi deb ajratdi. U birinchi bo'lib Pomirning ilmiy tavsifini berdi, bu tog'li o'lkaning asosiy xususiyatlari – sirt va jo'yaksimon relefning xosligini ko'rsatib o'tdi.

70-yillar boshida Farg'onani va janubdagi Tog'li rayonni komplekt o'rganish bilan yosh naturalist A.P.Fedchenko shug'ullandi. U hozir Hisor-Oloy tizimiga kiruvchi qator kenglikda joylashgan tog' zanjirlarini ularni bir-biridan ajratib turuvchi uzun va keng vodiylarni tekshirdi va Pomir-Oloy tizimi, Markaziy Osiyo va Himoloy hayvonot va o'simlik dunyosi shakllari umumiyiligini aniqladi.

80-yillar boshida, rus-ingliz raqobati obektiga aylangan, Pomirni o'rganish, rus hukumatining alohida etiborini keltirib chiqardi. Bir vaqtning o'zida, hatto N.A.Severtsovning tekshirishlaridan keyin ham, Pomirning katta qismi "oq dog'"ligicha qolgan edi. Shuning uchun 1883-yilda maxsus Pomir ekspeditsiyasi uyushtirildi, uning ishtirokchilari (ayniqsa geolog D.P.Ivanov) marshrutlari bilan Rossiya tarkibiga kirgan Sharqiy va Janubiy Pomirni qamrab oldilar. O'rta Osiyoni yirik tadqiqotchisi geolog I.V.Mushkeyev bo'lgan. 1884-yildan 1890-yilgacha u Tyanshanning katta qismini o'rganib chiqdi. Uning ekspeditsion faoliyati natijalari, O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'istonning birinchi geologik kartasi 2 tomli "Turkiston" nomli asarida o'z aksini topgan.

5.4. Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar. Markaziy Osiyoda ruslarning geografik kashfiyotlari XIX asrning ikkinchi yarmidadunyo ahamiyatiga ega bo'ldi, chunki ilm-fan birinchi marta Evrosiyoning engyetib borish qiyin bo'lgan rayonlar haqida haqiqiy malumotlar oldi. XIX asr oxirida feodal Xitoy asosiy imperialistik davlatlar obektiga aylandi va u tasir doiralariga bo'lib olindi. Rossiyaning Sharqda egallagan hududlari oqibatida, Sibir Qozog'iston va O'rta Osiyo tomonida, minglab kilometr ga cho'zilgan rus-xitoy chegarasi vujudga keldi. 60-yillarda Rossiya Xitoy bilan yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini o'rnatdi va bu uning shimoliy, markaziy va g'arbiy rayonlarini rus geografik tadqiqotlariga

ochib berdi. Bunday Ekspeditsiyalarni uyushtirishda Geografiya jamiyati faol rol o'ynadi.

30-yillar oxirida Sharqiy Turkiston maxalliy axolining Xitoy feodallariga qarshi qo'zg'olonlari keskin tus oldi. G'arbiy Sibir adminstratsiyasi topshirig'iga ko'ra qozoq I.I.Valixonov 1858-1859 yillarda sharq savdogari qiyofasida karvon tarkibida Qashg'arga sayohat qiladi va bu mamlakat 3 tomoni tog' bilan o'ralgan, sharqda Gobi cho'liga tutashib ketadigan qumli cho'l ekanligini aniqladi. I.I.Valixonov Sharqiy Turkistonning birinchi tarixiy geografik-etnografik tasvirini berdi.

N.M.Prjevalskiyning ekspeditsiyalari Markaziy Osiyoning tekshirilishining butun bir davrini tashkil etadi. Rus general shtabining ofitseri bo'lgan holda, u 1870-1873 yillarda Geografiya jamiyati uyushtirgan "Mongoliya ekspeditsiyasiga" boshchilik qiladi. Ekspeditsiya Baykal orti kichik shaharchasi Kyaxtada Urga (hozirgi Ulan-Bator) orqali Pekingayetib boradi, so'ngra Xuanxe daryosi bo'ylab Shimoliy Tibetga Yantszi daryosi yuqori qismigacha kirib bordi. Ekspeditsiyaning ilmiy natijalari zamondoshlarini hayratga soladi. Marshrutning umumiy uzunligi 11800km ni tashkil etdi, uning 5700km da ko'z bilan chamalash syomkasi o'tkazildi, Gobi, Ordoe, Alashan cho'llari, Shimoliy Tibetning baland tog' rayonlari, TSaydam kotlovinisi batafsil tasvirlandi. Ekspeditsiya natijalari bo'lgan "Mongoliya va tangutlar mamlakati" nomli 2 tomli asar (1875-1876y) avtorni dunyoga tanitdi.

1876-1877 yillarda N.M.Prjevalskiy o'zining ikkinchi ("Lobnor va Jung'oriya") sayohatini qildi, u mahalliy aholining qo'zg'oloni va Xitoy bilan vaqtinchalik aloqalarni keskinlashuvi bilan tugallanmay qoldi. Natijada Tarim daryosi quyi qismi, Lobnor ko'li va Tibet tog'ligining shimoliy qismi Oltintog' kashf etildi. O'sha vaqtda Lobnorning chuchuk ko'l deb tasvirlanishi jumboqni keltirib chiqardi, chunki Xitoy manbalarida Lobnor – sho'r ko'l, N.M.Prjevalskiy kartasidagiga qaraganda shimolroqda deb tasvirlangandi.

1879-1880 yillarda N.M.Prjevalskiy o'zining "Birinchi Tibet sayohatini" amalga oshirdi. Irtishning yuqori qismi Zaysandan ekspeditsiya, Jung'oriya Gobisi, TSaydam kotlovinasining janubi-sharqiy qismi orqali Tibet ichkarisiga kirib bordi va uning poytaxti Lxasaga 300 km qolganda orqaga qaytishga majbur bo'ldi. Bu Lxasada ruslar otryadining lama dini boshlig'i – Dalay-Lamani o'g'irlash uchun kelayotganligi haqidagi gaplar tarqalishi bilan bog'liq edi. 1883-1885 yillarda N.M.Prjevalskiy "Ikkinchi Tibet sayohati"ga boshchilik qildi, unda shogirdlari V.I.Roborovskiy va P.K.Kozlovlar ishtirok etdilar. Ekspeditsiya Baykalortidan, Mongoliya, Shimoliy Tibet, Qashg'ar orqali katta yoy yasab Markaziy Tyanshanga o'tdi. 1888 yilda Qorako'lda (Qirg'izistonda) N.M.Prjevalskiy yangi ekspeditsiyaga tayyorgarlik ko'rayotganda to'satdan vafot etdi. Geografik kashfiyotlar tarixiga N.M.Prjevalskiy eng mashhur sayohlar qatoriga kirdi. Uning ekspeditsiya marshrutlarining umumiy uzunligi 31,5ming km.ni tashkil etdi. O'zining ekspeditsiyalari bilan u Markaziy Osiyo haqidagi ilmiy tasavvurlarni tubdan o'zgartirdi.

Markaziy Osiyoni o'rganishga M.V.Pevtsov katta hissasini qo'shdi. 1866 yilda, General shtabning zobiti bo'lgan holda Jung'oriyaning vohalaridan biriga yuborilgan, bug'doy karvoni otliq askarlariga boshchilik qildi. 1878-1879 yillarda u savdo karvoni tarkibida Pekinga bordi. Marshrut bo'ylab Mongoliyaning: Gobining shimoliy va janubiy rayonlari, Mongoliya Oltoyi, Xangay tizmasi – relefi va gidrografiya o'rganildi. N.M.Prjevalskiy vafotidan so'ng, o'zi tomonidan tayyorlangan “Uchinchi Tibet ekspeditsiyasi”ga boshchilik qildi. Ekspeditsiya vaqtida o'zini nafaqat yetakchi geograf, geodezist va kartograf, balkim yaxshi tashkilotchi ekanligini ham ko'rsatdi. Bu ekspeditsiya Taklamakon cho'lining hajmi va chegaralarini aniqladi, Kunlun tog' sistemasini, Shimoli-G'arbiy Tibetning baland platosini tekshirdi, malum darajada “Lobnor jumbog'i”ni yechib berdi.

Markaziy Osiyoning mashhur tadqiqotchisi G.N.Potanin bo'lgan. 70-yillarning 2-yarmida u Mongoliya Oltoyini uch marotaba kesib o'tdi. Uning orografiyasini umumiy xususiyatlarini ochib berdi, G'arbiy Mongoliyaning kartasini tuzdi. 70-yillar oxirida u Mongoliya-Tuva ekspeditsiyasiga boshchilik qildi, u G'arbiy Mongoliya va Tuvani tekshirib chiqdi. 80-yillar o'rtalarida G.N.Potanin Xitoy-Tibet ekspeditsiyasida Markaziy Osiyoni 101-meridian bo'ylab kesib o'tdi. Markaziy osiyoni o'rganish bilan geolog va geograf V.A.Obruchev shug'ullandi, u Markaziy Xitoy, Shimoliy Tibet va Jung'oriyani tadqiq etdi. Ko'p yillik ekspeditsion faoliyati bilan bu rayonda N.M.Prjevalskiyning shogirdlari V.I.Roborovskiy va P.A.Kozlovlar ajralib turadi. Oxirgisi XIX va XX asrlar chegarasida Mongol-Tibet ekspeditsiyasini amalga oshirdi, ekspeditsiya vaqtida Mongoliya Oltoyining aniq syomkasini o'tkazdi va batafsil tekshirib chiqdi, Yantszi va Mekong suvayirg'ichida Tibet tog'ligining shimoli-sharqiy qismini o'rgandi.

Markaziy va Sharqiy Osiyoning yirik tadqiqotchisi nemis geografi F.Ritgofendir, u 18 provintsiyadan 13 tasini o'rganib chiqdi. Ko'p yillik ekspeditsion ishlari davrida F.Ritgofen kompleks geograf sifatida shakllandi, u tog' jinslari tuzilishining relef, iqlim, o'simlik va hayvonot dunyosi, hududlarning aholilashganligi, iqtisodiy hayoti va inson madaniyati bilan o'zaro aloqadorligini tadqiq qilishga intildi. Jahon geografiya fani fondiga uning Shimoliy Xitoy, Xuanxa d.havzasi, Shandun tog'lari va Janubi-Sharqiy Xitoy qirg'oqlari lyoss landshaftlarini detallarga bo'lib tadqiq qilish ishlari kirdi. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning eng yirik tadqiqotchilaridan biri shved Gedin bo'lgan.

5.5. Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar. XIX asr ikkinchi yarmida Sahroi Kabir, Markaziy va Janubiy afrikaning ichki rayonlarida yirik geografik kashfiyotlar qilindi. Afrikaning ommaviy mustamlaka qilinishi turli Evropa imperialistik mamlakatlarining manfaatlari to'qnashuviga olib keldi. Buning oqibatida Afrikaning ichki rayonlariga ko'p sonli ingliz, frantsuz, nemis, italyan va portugal ekspeditsiyalari uyushtirildi.

Sahroi Kabirni tadqiqotchilari ichida nemis sayyohlari Rolfe va Naxtigal eng ko'p shuxrat qozongan. G.Rolfe tipik razvedkachi-aventyurist, Marokash sultoni xizmatida bo'lib, Marokash bo'ylab Baland Atlas va Jazoir Sahroi Kabirga bir

nechta sayohatlar qildi. 1865-1867 yillarda u Afrikani O'rta dengiz bo'yidan Gvineya qo'ltig'igacha, Tripolidan Markaziy Sahroi Kabir vohalari, Chad ko'li havzasi, Benug' va Niger havzalari bo'ylab Nigeriyaning janubi-sharqiy qirg'oqlarigacha bo'lgan birinchi mashhur kesib o'tishini qildi. Keyinroq u Liviya va Misr vohalarini razvedka qilish bilan shug'ullandi va mustamlakachilik karerasini Zanzibar orolida german imperiyasi komissari lavozimida yakunladi. G.Naxtigel 1869-1875 yillarda siyosiy maqsadlarda Tripolidan Chad ko'li qirg'oqlaridagi mahalliy Bornu sultonligiga sayohat qiladi, keyin esa Sharqiy Sudan orqali Nil vodiysiga chiqadi. Keyinroq u Togo va Kalirunni nemislar tomonidan mustamlaka qilinishida faol ishtirok qildi.

Markaziy va Janubiy Afrikada Angliya tasiri keskin ustunlik qilardi. Sayohatchilar orasida shotland D.Livingston eng ko'p shuxrat qozondi. Kelib chiqishi kambag'al oiladan bo'lgan D.Livingston talim olish uchun London missionerlik jamiyati xizmatiga kiradi va 7 yil davomida Afrika janubida bechuanlar mamlakatida vrach va missioner sifatida yashadi. 1849-1856 yillarda u Kolaxari chala cho'lini janubdan shimolga kesib o'tdi va Okavanga daryosi quyilish joyida vaqtinchalik chuchuk ko'l Ngalini kashf etdi, keyin esa Zambezi daryosi bo'ylab yuqoriga ko'tarilib Luanda rayonida Atlantika okeaniga chiqdi. Uyerdan D.Livingston Janubiy Afrikani Atlantika okeaniga Zambezi daryosi bo'ylab Hind okeanigacha kesib o'tdi.

O'zining dala kuzatishlarini "Missionerning Janubiy Afrikadagi sayohati va tadqiqoti" nomli kitobida umumlashtirdi u barcha Evropa tillariga tarjima qilindi va muallifni butun dunyoga mashhur qildi. D.Livingston o'zining sayohatlari bilan tropik Markaziy Afrika 8^oj.k. janubda, baland sug'oriladigan plato, Evropa mustamlakachiligi uchun yaroqli ekanligini isbotlab berdi. Shuning uchun bu hududlarning mustamlaka qilinishi, keyinchalik Evropaliklarning buyerga ommaviy migratsiyasini keltirib chiqardi.

Qul savdosi va qabilalararo urushlarni tugatish maqsadida D.Livingston Afrikaning sharqiy qirg'oqlaridagi ingliz konsuli lavozimini qabul qildi va Buyuk Afrika ko'llarini tadqiq etishni amalga oshirdi. U Nyasa ko'lining birinchi nisbatan to'g'ri kartasini tuzdi, Tanganika ko'lining g'arbiy qirg'og'ini tekshirdi. D.Livingston haqiqiy gumanist bo'lib qul savdosi bilan printsiplial kurash olib bordi, biroq obektiv tarzda qaraganda uning faoliyati Janubiy Afrikani inglizlar tomonidan mustamlaka qilinishiga olib keldi.

1872-1875 yillarda ingliz harbiy dengizchisi V.L.Kameron Afrikani sharqdan g'arbga, tarixiy isbotlangan birinchi kesib o'tdi. Uning ekspeditsiyasi D.Livingstonga yordam berish maqsadida tashkil etilga edi. Tanganika ko'li qirg'oqlarini tekshirish jarayonida V.L.Kameron u Kongo d. tizimi bilan bog'langan degan to'g'ri xulosaga keldi.

D.Livingston keyin Markaziy Afrika tadqiqotchilari orasida T.Stenli "xalqaro avantyurist, ingliz jurnalisti va belgiya mustamlaka agenti" – eng taniqlisi hisoblanadi. 1871 yilda u Amerika gazetalarning birining mablag'iga, D.Livingstonni izlash uchun ekspeditsiya uyushtiradi.U tomonidanyozilgan "Qanday qilib Livingstonni topdim" asari zo'r muvaffaqiyat qozondi. Keyinchalik

Amerika va ingliz gazetasi mablag'i hisobiga Kongo d.havzasini o'rganish uchun ekspeditsiya uyushtiradi. Ekspeditsiya Zanzibar qirg'oqlaridan Viktoriya ko'ligayetib boradi va yig'iladigan kema yordamida tekshiriladi. Ruvenzori tog' massivi topiladi, Tanganika ko'lining aniq konturi amalga oshiriladi. Shundan so'ng Kongo daryosi oqimi manbaidan mansabiga tekshirildi.

XIX asr oxirida Afrika rus sayyohlarining etiborini jalb etdi. Masalan, 70-80yillarda Moskvalik V.V.Yunker o'z mablag'i hisobiga Nil vodiysi Sharqiy Sudan va Nil va Kongo suvayirg'ichini tadqiq etadi.

5.6. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar.

Shimoliy Amerikada geografik tadqiqotlar hajmi, xo'jalikni tez suratlarda rivojlanishi, yer va mineral resurslarni intensiv foydalanish va aloqa yo'llarini qurilishi natijasi sifatida, sezilarli darajada ortishi ro'y berdi. Davlat tashkilotlari va xususiy firmalarning sistematik ishlari jarayonida hududlarni o'rganilganligi yuqori darajaga ko'tarildi. Pioneer geografik tadqiqotlar faqat Shimoliy Amerikaning shimoliy-g'arbiy qismida o'z ahamiyatini saqlab qoldi. 1867 yilda Rossiya AQShga Alyaskani sotdi. Alyaska hududida uzoq vaqt "oq dog'lar" saqlanib qoldi. 80-yillarda uni amerikaliklar tomonidan sistematik tadqiq qilish boshlandi. Masalan, F.Shvatka solda Yukon daryosi bo'ylab quyilish joyigacha tushdi va uning tavsifini berdi. G.Allen Alyaskani janubdan shimolga, Norton qo'ltig'igacha kesib o'tdi. D.M.Douson Kanadaning Alyaska bilan chegaradosh rayonlarini tadqiq etdi. XIX asrning eng oxirida Alyaskada oltin konlari topildi, bu boylik izlovchilarni katta oqimini keltirib chiqardi. Harbiy topograflar va geologlar tomonidan bu hududlar butunlay o'rganilib chiqildi.

Markaziy va Janubiy Amerikada uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sustligi tufayli geografik kashfiyotlar uncha faol olib borilmadi. Ekvatorial va Markaziy And vulkanizmi o'rganildi, Amazonkaning andoldi irmoqlari, ichki rayonlar hindu qabilalari ibtidoiy hayoti, Argentina va Chili o'rtasidagi chegarani aniqlash maqsadida – Janubiy And tadqiq etildi. Pioneer geografik tadqiqotlar Amerikaning chekka janubida o'zining ahamiyatini saqlab qoldi, chunki 70-yillarda aholilashgan hududlar chegarasi Rio-Negro daryosidan o'tardi. 1866-1871 yillarda istefodagi ingliz dengizchisi D.Masters Patagoniya bo'ylab sayohat qildi. Uyerda qo'ychilik uchun qulay yaylovlar topildi va bu uning tez mustamlakalashtirilishiga olib keldi.

Katta geografik kashfiyotlar XIX asrning 2-yarmida Avstraliyada qilindi. Bunga Melburnda joylashgan, oltin sanoatchilarining salmoqli mablag'lariga ega bo'lgan Geografiya jamiyatining xizmatlari kam bo'lmadi. Avstraliyaning markaziy rayonlaridan o'tuvchi transavstraliya telegrafi uchun eng qulay trassani izlab topish lozim edi. 1860-1861 yillarda shu maqsadda, politsiya inspektori R.Berk rahbarligi ostida tashkil etilgan ekspeditsiya, janubda Adelasida sh.dan shimolda Karpentariya qo'ltig'igacha kesib o'tdi, biroq orqaga qaytayotganda halok bo'ldi. 1862yilda D.Styurd Avstraliyani janubiy qirg'oqlardan shimolda Port-Darvingacha muvaffaqiyatli kesib o'tdi. Bu ekspeditsiya Shimoliy Avstraliyaning ichki rayonlarida qo'ychilik uchun qulay yaylovlarni topdi, marshruti esa ozgina chetga chiqishlar bilan transavstraliya telegrafini o'tkazish uchun foydalanildi.

70-yillarda G'arbiy Avstraliyaning ichki rayonlarini tekshirish ishlari boshlandi, bunda telegraf trassasida tashkil etilgan aholi punktlari baza sifatida xizmat qildi. G'arbiy cho'lni birinchi bo'lib 1873 yilda P.Uorberton kesib o'tdi, 1875-1876 yillarda esa G'arbiy Avstraliyada nisbatan kichikroq "oq dog'lar" qoldi, ular ham XX asrda tadqiq etildi.

N.N.Mikluxo-Maklayning Rus Geografiya jamiyati topshirig'iga ko'ra Yangi Gvineyada o'tkazgan antropologik, etnografik va geografik tadqiqotlari jahon ahamiyatiga ega bo'ldi. Imperialistik mamlakatlarning mustamlakachilik bosqinlari irqchilikning va mustamlaka mamlakatlarning tub xalqlarining ongiy noqisligi haqidagi tasavvurlarni kuchayishiga olib keldi. N.N.Mikluxo-Maklayning 70-80 yillarda jamiyat taraqqiyotida orqada qolgan papauslarning orasida olib borgan antropologik va etnografik tadqiqotlari "oliy" va "past" irqqlar haqidagi yolg'on tasavvurlarni yo'qqa chiqardi va insoniyatning biologik birligini isbotlab berdi. N.N.Mikluxo-Maklay qulchilikka va mustamlakachilikka faol qarshi chiqdi.

5.7. Arktikadagi geografik kashfiyotlar. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshida Arktikadagi geografik kashfiyotlar katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etdi. Ularning natijasi Evrosiyaning shimoliy qirg'oqlari bo'ylab shimoli-sharqiy dengiz yo'li, Amerika shimoliy qirg'oqlari bo'ylab Shimoli-G'arbiy yo'l va Shimoliy geografik qutbni zabt etilishi bo'ldi.

1874 yilda ingliz kapitani D.Uiggins Ob gubasiga, keyinroq Enisey mansabigayetib bordi va Angliya bilan G'arbiy Sibir o'rtasida doimiy kema savdosini yo'lga qo'ydi. Ingliz va Norveglarning muvaffaqiyat ularning raqobatchilari shvedlarni tashvishga solib qo'ydi. 1875 yilda boy shved savdogari Oskar Dekson A.Nordensheld rahbarligida, yelkanli ov shxunasida ekspeditsiya uyushtirdi. Shxuna Enisey quyilish joyigachayetib keldi va kiraverishda chiroyli Port-Dikson gavanini kashf etdi. Bu sayohat A.E.Nordensheld Shimoli-Sharqiy dengiz yo'lida bug' kemasida suzish kerak va eng qiyin uchastka Taymo'r atrofida kuz oyi boshida suzish kerak degan xulosaga kelishiga yordam berdi. 1878-1879 yillarda O.Dikson va rus oltin sanoatchisi A.M.Sibiryakovlar mablag'iga uyushtirilgan A.E.Nordensheldning ekspeditsiyasi muzlar orasida o'n oy turganidan so'ng Shimoli-Sharqiy yo'l bo'ylab o'tdi.

Buyuk Shimoliy dengizning ochilishi uning trassasidagi orolli hududlarni tekshirish ishlarini jonlanishiga olib keldi. 1865 yilda rus harbiy dengizchisi N.T.Shilling muzlarning harakatlanishini o'rganish asosida Shpitsbergen va Novaya Zemlya oralig'idagi nomalumyer borligi taxminini aytdi. P.A. Kropotkin rus arktika ekspeditsiyasi rejasini ishlab chiqdi, biroq bunga hukumatda mablag' topilmadi. 1879 yilda avstriya-vengriya ekspeditsiyasi bu rayonda, Frants-Iosif Eri deb nomlangan arxipelagni kashf etdi.

Avvalgidek Novaya Zemlyani tadqiq etishga alohida ahamiyat berilgan. 90-yillarning o'rtalarida F.N.Cherno'shevnovaya Zemlyaga kichikroq ekspeditsiya uyushtiradi, uning geomorfologik o'ziga xos tomonlari va Shimoli-Sharqiy Evropa orografiyasi va geologiyasi bilan aloqasini ochib beradi. XX asrning boshida geolog V.A.Rusanov Novaya Zemlyaga 5 marta sayohat qiladi. 1912 yilda u Shpitsbergendagi toshko'mir konlarini razvedka qilish bilan shug'ullandi, shundan

so'ng kichikroqyelkanli-motorli kemada Shimoli-Sharqiy dengiz yo'li bilan o'tmoqchi bo'ladi, lekin Taymo'ning g'arbiy qirg'oqlarida halok bo'ladi.

1886 yildan Novosibir orollarini tadqiq qilish bilan E.V.Toll shug'ullandi. U ulardan shimolda "tog'lar konturi"ni ko'radi va uni "Sannikov Eri" deb o'ylaydi. 15 yildan ortiqroq to halokatigacha uni qidirish bilan shug'ullandi. 1909 yildan Shimoliy dengiz yo'lini sharqiy qismini o'zlashtirishga tayyorlash uchun davlat Gidrografik ekspeditsiyasi muzyorar "Taymo'r" va "Vaygach" transportlarida ish olib bordi. Bundan 1 yil oldin leytenant G.L.Brusilovning xususiy ekspeditsiyasi "Muqaddas Anna" bug' shxunasida Shimoli-Sharqiy yo'lak bo'ylab o'tishga urindi biroq shxuna Yamaya g'arbiy qirg'oqlarida muz orasida qoldi va Markaziy Arktikaga drey qildi, uyerda ekspeditsiyaning barcha ishtirokchilari bedarak yo'qoldi. Shunga qaramay Buyuk Shimoliy dengiz yo'lini o'zlashtirish ishlari davom etdi. 1915 yilda "Taymo'r" va "Vaygach" transport kemalari bir qishlov bilan Vladivostokdan Arxangelskkayetib bordi.

Arktikaning Amerika qirg'oqlarida ham salmoqli geografik kashfiyotlar qilindi. 1898-1902 yillarda mashhur norveg kapitani Sverdrup Elsmir oroli janubiy va g'arbiy qirg'oqlarini tekshirdi va undan g'arbda butun orollar arxipelagini (Sverdrup orollari) kashf etdi. Boshqa taniqli tadqiqotchi R.Amundsen 1903-1906 yillarda kichikyelkan-motorli yaxtada uch marotaba qishlab Shimoli-G'arbiy yo'lakdan birinchi bo'lib o'tdi. Kanada arxipelagining shimoli-g'arbiy qismida V.Stefanson 1905-1907 yillarda yirik geografik kashfiyotlar qildi.

Shimoliy geografik qutbning zabt etilishi qahramona va bir vaqtning o'zida drammatik voqealar bilan kechdi. Markaziy Arktikaning muzdan holiligi gipotezasi XVIII asr o'rtalaridayoq vujudga kelgan bo'lib XIX asrning o'rtalarigacha yashadi. 1875 yilda D.S.Ners rahbarligidagi katta ingliz ekspeditsiyasi ikkita paraxodda, Grenlandiya va Elsmir qirg'oqlari oralig'ida Markaziy Arktikaga kirib borishga behuda urindi. Ekspeditsiyaning yakuni telegrammada: "Shimoliy qutbga o'tib bo'lmaydi" deb izohlandi. 1881 yilda A.V.Grilingning Amerika ekspeditsiyasi Elsmir orolining shimoli-sharqida meteorologik stantsiyani tashkil etdi, biroq yanada shimolga kirib borish ko'pchilik qutbchilarning halokati bilan yakunlandi.

Shimoliy qutbni birinchi zabt etuvchilar orasida o'zining qaysarligi va bir maqsadga intilishi bilan Amerikalik g'arbiy dengizchi R.Piri ajralib turadi. XX asrning boshidayoq u qutbga yetib borish uchun uch marotaba urinadi. Nihoyat 1909 yilda yordamchi guruhlardan foydalanib, (ular oraliq bazalar tashkil etganlar) 6 kishilik kichik guruh tarkibida Shimoliy geografik qutbga yetib bordi. Biroq u yo'lni va joyni aniqlashda primitiv asboblardan foydalanganligi tufayli, kashfiyot shubha ostida qoldi. Bir yil oldin boshqa Amerikalik vrach va qutb sayohatchisi F.Kuk ham qutb oldi rayoniga kirib borgan edi. Rus bayrog'ini qutbda tikishga leytenant G.Ya.Sedov urindi. 1912-1914 yillarda u ekspeditsiyaga rahbarlik qildi va "Muqaddas Foka" paraxodida Frants Iosif Erining arxipelagining tucker orollarigachayetib bordi. Og'ir kasallangan G.Ya.Sedov ikkala matrosi bilan qutbga tomon muz orasidagi yurishini davom ettirdi, biroq Rudolf orollari janubida halok bo'ldi.

5.8. Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. Antarktikaning kam o'rganilganligi uning mavjudligi haqidagi shubhalarni oshishiga olib keldi. Antarktikada intensiv geografik kashfiyotlar 90-yillarda kit ovlashning rivojlanishi bilan qaytadan jonlandi. 1899 yilda K.Barxerevinkning ekspeditsiyasi Ross dengiz rayonida birinchi qishlovni o'tkazdi. U yoz oyi Ross muz to'sig'i o'nlab kilometrga chekinishi va dengizda bemalol suzish mumkinligi aniqladi. 1902 yilda R.Skotning ingliz ekspeditsiyasi Viktoriya Erining baland tog'li qirg'og'ini tekshirdi va muz to'siqdagi ochiq joyni topib ichki rayonlarga kirib bordi va Muz to'siq-gigant shelf muzligining shimoliy chekka qismi ekanligini aniqladi.

Janubiy geografik kenglikni birinchi bo'lib zabt etishga ingliz tadqiqotchisi E.T.Shelkton urindi. 1908yilda u uch yo'ldoshi bilan qutbga chanadagi yurishini boshladi. 40k tortuvchi kuch sifatida u Manjuriya popisini ishlatdi, biroq ular Ross shelf muzligini bosib o'tishda halok bo'ldi va ular qutbga 180 km qolganda orqaga qaytishga majbur bo'ldilar.

1911 yilda Janubiy geografik qutb ingliz va norveg ekspeditsiyalarining qattik raqobati ostida kashf etildi. Norveg ekspeditsiyasiga mashhur qutb tadqiqotchisi R.Amundeen boshchilik qildi. Boshda ekspeditsiya oldida Shimoliy geografik qutbni zabt etish masalasi turardi, biroq amerikaliklar F.Kuk va R.Pirilar ulardan o'zib ketdi. Shundan so'ng ular mahfiy tarzda Janubiy geografik qutbni zabt etishga kirishdilar. R.Amundeen it qo'shilgan chanalarda qutbgayetib bordilar va orqaga qaytdilar. Ingliz R.Skot ekspeditsiyasi

Janubiy geografik qutbgayetib borganda uyerda Norvegiyaning bayrog'i hilpirab turardi. Orqaga qaytishda oziq-ovqat bazalari oldindan tashkil etilmagan tufayli, qirg'oqdagi bazaga salgina qolganda ekspeditsiya halokatga uchradi. 1912-1914 yillarda Antarktikani tadqiq etish bilan avstraliyalik D.Moussonning ekspeditsiyasi shug'ullandi. Avstraliyaliklar katta ???lton muzligini tadqiq etdilar va og'ir meteorologik sharoitlarda Adeli Erida qishlovni o'tkazdilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Rossiya Evropa qismida geografik kashfiyotlar va tadqiqotlarni tariflang.
2. Ushbu davrda Sibir qaerlari tekshirildi va kartalashtirildi?
3. O'rta Osiyodagi geografik kashfiyotlarni tariflang.
4. Markaziy Osiyodagi geografik tekshirilishida ushbu davrda kimlar faollik qilishgan?
5. Afrikaning ichki rayonlaridagi kimlar tekshirgan?
6. Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlarni tariflang.
7. Arktikadagi geografik kashfiyotlar tadrijiyligini tariflang.
8. Kimlar Antarktikada geografik tekshirishlar olib borishgan?

6 - Mavzu: XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari.

Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli

O`quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O`quv mashg`ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	6.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari. 6.2. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar. 6.3. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar. 6.4. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar.

	6.5. Xorijiy geografik landshaft kontseptsiyalari. 6.6. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya. 6.7. Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya. 6.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.
<i>O`quv mashg`ulotining maqsadi : Talabalarda XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari xususida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo`yicha tushunchalarni shakllantirish.	O`quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko`rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo`ladilar, asosiy ma`lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta`lim usullari:	Ma`ruza, aqliy hujum, klaster
O`quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta`lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O`quv mashg`ulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	Transportni joylashtirish va tashqi iqtisodiy aloqalar haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	2.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari, ma'ruza. 2.2. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlarga doir savol tashlanadi. 2.3. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar klasterlari tuziladi 2.4. Xorijiy geografik landshaft kontseptsiyalariga doir muammoli savollar o`rtaga tashlanadi 2.5. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiyalar rivojlanishi tahlili 2.6. Xorijiy geografiyada shtandort kontseptsiyalar haqida ma'ruza 2.7. Dunyo geografiyasi	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu bo`yicha savollar beradilar.

	rivojlanishining xarakterli xususiyatlari	
3 bosqich. Yakuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavzu yuzasidan o'quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg'ulotga tayyorlanish	O'rganilgan mavzu bo'yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

XVIII ASR VA XIX ASR BIRINCHI YARMI JAHON GEOGRAFIYASINING ASOSIY NAZARIY MASALALARI.

Reja:

- 6.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.
- 6.2. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar.
- 6.3. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar.
- 6.4. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar.
- 6.5. Xorijiy geografik landshaft kontseptsionalari.
- 6.6. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya.
- 6.7. Xorijiy geografiyada shtandort kontseptsiya.
- 6.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari.

Dunyo geografiya fanida XIX asr ikkinchi yarmida biroz ko'tarilish va yaxshilanishlari kuzatilishiga qaramay uning nazariy qismi malum darajada krizisni boshdan kechirardi. Bu kapitalistik jamiyatning tor doiradagi amaliy qiziqishlari, yuqori darajada foyda olishga intilish, ishlab chiqarishga xizmat qildirishga qaratildi, bu esa fanda detalli analitik tadqiqotlarni tez rivojlanishiga olib kelib, peajmu-sintetik miqyosdagi ishlarga zararyetkazdi. V.P.Semyonov Tyanshanskiy yozganidek "... o'tgan asrning 60-yillaridan (XIX asr) geografiyaning ayrim, bir-biri bilan bog'lanmagan qismlarga bo'linishiga olib keldi va geografiya faqat faktlarni beruvchi, o'zida aks ettiruvchiga aylanib qoldi" (Anuchin 1960.86b).

Hamma tomonidan etirof etilgan geografiyaning ananaviy kontseptsiyasi – geografik determinizmning beqarorligi, stixiyali materializmning noketma-ketligi va vaqtning o'zida rasmiy burjuaziya fani miqyosida dialektik va tarixiy materializmning inkor etilishi, oqibatda geografiyani malum darajada diedologizatsiyaga uchrashiga, uning falsafiy-metodologik asoslarining noaniqligi, daliliy material konstatsiatsiyasi tomoniga malum darajada og'ishiga olib keldi.

Umumilmiy oqimlar orasida shubhasiz geografik tadqiqotlar metodologiyasiga, birinchi navbatda tasir ko'rsatgan darvinizm va ekologik krizis muammosini aytib o'tish lozim. 1859 yilda ingliz olimi Ch.Darvin "Turlarning kelib chiqishi" nomli asarini nashr ettirdi, unda organik dunyo evolyutsiyasi materialistik nazariyasini asoslab berdi. Uning fikricha organik dunyo evolyutsiyasi asosiy omillari bo'lib, o'zgaruvchanlik, avlodlar o'rtasida o'tish, tabiiy tanlanish yoki hayot uchun kurash xizmat qiladi.

Ch.Darvinning g'oyalari butun tabiatshunoslikning, jumladan tabiiy geografiya va biogeografiyaning rivojlanishiga ijobiy tasir ko'rsatdi. Bir vaqtning o'zida jamiyat munosabatlari doirasida yashash uchun kurash g'oyalarini

tarqatishga urinish, sotsial-darvinizm kabi reaksion-sotsiologik yo'nalishni shakllanishiga olib keldi.

Kapitalistik ishlab chiqarishning tez suratlarda rivojlanishi, uning stixiyaligi, yuqori darajada daromad olishga intilish oqibatida tabiiy muhit keskin yomonlashuviga olib keldi. Shuning uchun ekologik krizis muammosi olimlarni diqqatini ko'p torta boshladi. Masalan XIX asr o'rtalarida Myunxenlik botanik va agronom K.Fraas o'simlik dunyosi va iqlimni tarixiy davrda o'zgarishini analiz qiladi. 1863 yilda rus demokrati D.I.Pisar Petrapavlovsk qalasi bir xonali kamerasida bo'laturib "Mehnat tarixiga doir ocherklar" nomli asarini yozadi, unda maltuschilikni qattiq qoralaydi, tabiatdagi aylanma harakat haqida tasavvurberdi, uyerga inson faoliyatini ham qo'shadi, tabiatdagi antropogen o'zgarishlar haqidagi tezisga asos soladi. 1864 yilda amerikalik olim D.P.Marsh "Inson va tabiat" nomli asarida fan tarixida birinchi bo'lib kapitalistik ishlab chiqarishning yirtqichlarcha aralashuvi jarayonini ko'rsatib beradi. U inson faoliyatining o'simlik va hayvonot dunyosiga, daryo, ko'l va botqoqliklarga, turli tabiat zonalariga tasirini tadqiq etadi. D.P.marshning asari konstruktiv yondoshishi bilan ajralib turadi, uning doirasida yuz berishi mumkin bo'lgan geografik o'zgarishlarni turli proektlari analiz qilinadi. D.P.Marshning klassik asari geografiya rivojlanishiga chuqur tasir ko'rsatdi.

6.2. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar. XIX asr oxirida Er haqidagi bilimlar hajmi keskin o'sishi ro'y berdi. Ularning tabiatning turli komponentlari bo'yicha majmualashuvi, tarmoqlararo tabiiy-geografik fanlarning tez shakllanishiga olib keldi. Geodeziya va geofizika oblastida Erning shakli – geoled ekanligi aniqlandi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarining ko'pchiligida yirik masshtabli topokartalarni tuzish ishlari avj oldi, 1891 yildagi xalqaro geografik kongressda A.Penk dunyoning million masshtabdagi Xalqaro kartasini tuzishga chaqirdi.

Geologiya va geomorfologiya oblastida materiklarning umumiy geologik manzarasi bir qolipga keltirildi. Platforma va geosinklinallar haqidagi talimotga asos solindi. To'rtlamchi davr hosilalariga asosiy etibor qaratila boshlandi. P.A.Kropotkin to'rtlamchi davr materiklarini muz bosimi nazariyasini yaratdi. Turli ekzogen tabiiy geografik jarayonlar: eroziya, muz, shamol faoliyati, karst hosil bo'lishi tadqiq etildi. 1886 yilda F.Rixtgoften relef shakllarining genetik klassifikatsiyasiga asos soldi, 1889 yilda esa A.Devis relef rivojlanishi ritmikligi ("geografik tsikllar") g'oyasini shakllantirdi. XX asr boshida E.Zyuss Er rivojlanishining umumiy geologik hisobotini berdi.

Iqlimshunoslik oblastida daliliy materiallarni intensiv to'planishi borardi, regional monografiya va atlaslar yaratildi. Yirik nazariy muammolar ichida atmosfera umumiy tsirkulyatsiyasi, iqlimning ko'p yillik tebranishi nazariyalarini ishlab chiqilganligini ko'rsatib o'tish lozim. A.I.Voeykov, Er iqlimining tadqiqi bo'yicha asarini nashr ettirdi, uni tabiatning boshqa elementlariga bog'liqligini kshrsatdi. Quruqlikning suv balansini tadqiq etish bilan A.Penk shug'ullandi. F.A.Forel limnologiya asosini yaratdi.

70-yillarda mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida tuproqshunoslik vujudga keldi. V.V.Dokuchaev o'z asarlarida, ishlarida tuproq bu – alohida “tabiiy tarixiy tana” iqlim ona jins, o'simlik dunyosi, mamlakat reliefi va yoshining birgalikdagi tasiri mahsuli ekanligini isbotlab berdi. U tuproqlarning taqsimlanishi qonuniyatini aniqladi, ularning genetik tiplarini ochib berdi va tuproqlarning tarqalishi dunyo zonallik qonuniyatiga bog'liqligini ko'rsatdi.

XIX asr oxirida o'simliklar turlari haqidagi talim sifatida – geobotanika shakllandi. U malum darajada V.V.Dokuchaevning g'oyalari tasiri ostida vujudga keladi. Rus geobotaniklari tabiat zonalarini va balandlik mintaqalarini o'rganishga o'z hissalarini qo'shdilar. Vujudga kelgan zoogeografiya hayvonlarning tabiiy geografik muhit sharoitlari bilan bog'liq holdagi geografik tarqalishini o'rgandi, zoogeografik rayonlashtirish bilan shug'ullandi.

1877 yilda N.A.Severtsov zoogeografik aniqlashni taqdim etdi va beshta mintaq (zonalar)ni ajratdi: tundra, muzloq, o'tish, o'rtadengiz va cho'l. 1882 yilda rayonlashtirishning takomillashtirilgan sxemasini Menzbir (tundra, tayga, orol o'rmonlar mintaqasi, dasht, qirg'oqlar va orollar mintaqasi, cho'l). Hamma bu ishlar V.V.Dokuchaevning landshaftlar rayonlashtirishning davomi bo'ldi.

Tarmoqlararo geografik tartiblarning ayniqsa tuproqshunoslik va biogeografiyaning rivojlanishi, tabiiy geografik sintezni amalga oshirishga imkoniyat yaratdi, biroq zamonaviy geografiyada turli yo'nalishlarning qarama-qarshi qattiq kurashi borardi. Bir vaqtning o'zida keng jamiyat qatlamlarida geografiyaga bo'lgan doimiy qiziqish vujudga keldi, bunda geografik jamiyatlarning katta o'rni bor. XIX asr oxirida Germaniya, Frantsiya, Italiya, Avstriya, shveytsariya va Angliyaning ko'pchilik universitetlarida geografiya kafedrası vujudga keldi. Rossiyada XIX asr 80-yillarida Moskva, Peterburg, Qozon, Novorossiysk va Xarkov universitetlarida geografiya kafedralari ochildi. Geografik tadqiqotlarning xalqaro integratsiyasi yanada kuchaydi. 1871 yilda Antverpenda birinchi Xalqaro geografik kongress o'tkazildi. Birinchi jahon urushi boshlanishigacha 10 ta bunday kongress o'tkazildi.

Shu bilan bir vaqtning o'zida XIX asr 70-yillaridan geografiya jiddiy krizis davriga kirdi. Pioneer geografik tadqiqotlar funktsiyasi malum darajada yakunlandi. Geografiyaning differentsiatsiya geografik tadqiqotlar obekti tuzilishi haqidagi murakkab masalani keltirib chiqardi. Ko'pgina geograf bo'lmagan mutaxassislar geografiyani faqat dalillar yig'uvchi fanlar sirasiga kiritib qo'ydi. Shu bilan bog'liq holda geografiyaning predmeti va tarkibi haqidagi ko'pgina qarama-qarshi fikrlar bildirdi. Bayon qilinga nazariya bilan bajarilayotgan ishlar mazmuni ko'pincha to'g'ri kelmasdi. Geografiyaning mazmuni haqida ikkiyoqlama “dualistik” tasavvur hosil bo'ldi, uning doirasida tabiat haqidagi bilimlar faqat tabiatshunoslikka tegishli edi va umumiyer bilimi deb inson haqidagi bilimlar esa mamlakatshunoslik deb qaraldi. Shu bilan umumiy va regional geografiya o'rtasidagi printsiplial qarama-qarshiliklarga asos qo'yildi. Bunday sharoitda ko'p olimlar bir butun geografiyani mavjudligini inkor etdilar va geografiya turli fanlarning majmuasi degan xulosa chiqardilar.

6.3. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar. XIX asrning ikkinchi yarmida geografiya tuzilishi haqidagi eng turli xil tasavvurlarni malum darajada shartli qilib uning 4 yo'nalishda: tabiiy ilmiy va umumilmiy geografik maktablar, landshaft va xorologik kontseptsyalarga majmualashtirsa bo'ladi. Xorijiy geografiyada tabiiy ilmiy yo'nalish tekshirilayotgan davrning boshida va oxirida o'zining geografik tadqiqotlar doirasidan hamma iqtisodiy-ijtimoiy muammo va jarayonlarni chiqarib tashladi.

XIX asrning 70-yillarida qator nemis geograflari (A.Zupan, A.Kirxgof, F. Rixtgofer, Z.Ruge) geografiyani tabiiy fan degan qarashni yoqlab chiqdilar. 1871 yilda O.Peshel Berlin universiteti Geografiya kafedrasini rahbari bo'ldi (K.Ritterning vafotidan so'ng). U "Qiyosiyer biliminingyer yuzasi morfologiyasimahsuli sifatidagi yangi muammolari" asarini avtoridir. D.N.Anuchinning fikriga ko'ra O.Peshelning geografik kontsepsiyasi – K.Ritterning geografik teleologiyasiga qonuniy reaksiyadir (Saushkin 1976, 178b). O.Peshel A.Gumboldt – K.Ritterning qiyosiy geografik metodini malum nisbatan katta bo'lmagan hududlaryet yuzasini (fiord, orollar, ko'l, daryo vodiylari, tog'lar va xok.) tadqiq etishda qo'lladi. O.Peshelning tadqiqot obekti bo'lib relef shakllari yoki "joy tiplari" xizmat qildi. Shuning uchun O.Peshel "qiyosiyer bilimining" bosh predmeti bu –yer yuzasining gorizantal qismlaridir, tadqiqotning asosiy metodi esa – "er kengliklari taqdirini o'zlari so'zlab beradigan" kartalarni analiz qilishdir. (Isachenko 1971, 229b).

O.Peshelning geografiya tuzilishi haqidagi noketma-ket qarashlariga etiborni qaratish lozim. E.Yu.Petri yozishicha "tabiiy geografiya bilan shug'ullanish davrida" Peshelning tarafdorlari "haqiqiyer bilimi tabiatni tasvirlashdir" degan g'oyani bayroq qilib olgandilar (Isachenko 1971, 230b). Biroq masalaning bunday ko'rilishi O.Peshelning xarakterini to'lig'icha ochib bermaydi, uyer bilimi nafaqt tabiiy balki tarixiy fandır deb hisoblagan. O.Peshelning ilmiy qarashlarini bu tomonini Yu.G.Saushkin shunday takidlaydi: (1976, 178b): "Peshel mutaxassisligiga ko'ra yurist, geografiya fanining tarixchisi, madaniyat geografiyasi bo'yicha ishlab, geografiyadagi tarixiy yondoshuvni va uni inson va tabiat o'zaro tasirida o'rganish kerakligini inkor etmagan va hech qachon geografiyadan "inson elementini" quvmagan. Shuning uchun Peshelni "toza" tabiiy geografiyani "tiriltirgan" olim sifatida qarash to'g'ri kelmaydi. U faqat Ritterchilikka qarshi chiqqan".

80-yillarning o'rtalarida Xitoyini tadqiqotchisi , Bonn, Leyltsig va Berlin universitetlari geografiya professori nemis geografi F. Ritgofenning (1833-1905) ilmiy qarashlari jahon ilm-fanida shuxrat qozondi. "zamonaviy geografiyaning metodlari va muammolari" nomli asarida (1883y) F.Rixtgofer geografiyaning predmeti – keng manodayer yuzasidir, yaniyer po'stining yuqori qismi suvlari bilan havosi va organizmlari, atmosfera va gidrosferasidir. F.Rixtgofer geografiyani uch vazifasini ilgari suradi: 1) qattiqyer po'stini gidrosfera va atmosfera bilan aloqalarida tadqiq etish; 2) o'simlik va hayvonot dunyosiniyer yuzasi bilan munosabatlarida tadqiq etish; 3) insonni uning materiyaviy va ruhiy madaniyatini tadqiq etish. Shuning uchun F.Rixtgofer umumiy geografiya

doirasida tabiiy geografiya, biogeografiya va antropogeografiyani ajratdi. Shu bilan bir vaqtning o'zida F.Rixtgoftenning nazariy asoslari deklarativ xarakterga ega bo'lib, uning o'zining manfaatlariyerning qattiq yuza qismi bilan bog'liq edi, uning doirasida geologiya geografiya asosi bo'lib xizmat qildi.

Geografiyadagi tabiiy ilmiy yo'nalishning qat'iy tarafdori Strasburg universiteti geografiya professori G.Gerland (1833-1919) bo'lgan. O'zining "Geografiyaning tarmoqlari va vazifalari" nomli asarida (1888y) u bir butun geografiya doirasida tabiat va insonni "birlashtirish" tarafdorlarini qattiq tanqid qilibchiqdi. U geografiyani to'rtta tarmog'ini ajratdi: 1) matematik geografiya – Erning harakati, shakli va kattaliklari va uni kartalashtirish haqidagi talim; 2) geofizika – geografiyani asosiy hosil qiluvchi qismi; 3) mamlakatshunoslik – yer sharining qismlari rivojlanishi va xususiyatlari haqidagi talimot; 4) organizmlar geografiyasi – organizmlarning tarqalishi va moslashuvi haqidagi talimot. Shu tariqa, insonning hayoti o'sha vaqtda ananaviy tushunchaga ko'ra, antropogeografiya va etnografiya Gerlan geografiyasidan tashqarida qoldi. Biroq bunday qarashlarga, 80-yillar oxirida, hatto nemis olimlari ham qarshi chiqdilar. G.Gerlandning kontseptsiyalari rus geografiyasida qabul qilinmadi.

6.4. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar. XIX asrning oxirgi o'n yilliklarida xorijiy geografiyada tabiiy-ilmiy yo'nalishdan asta-sekin uzoqlashuv kuzatildi, sotsial aspektlarning kuchayuvi va mamlakatshunoslikka geografik tadqiqotlarni olib kirishga intilish kuchaydi.

Stixiyali materializm bazasida xalqlar hayoti va faoliyatini jamiyat ishlab chiqarish va atrof-muhit bilan yaqin aloqalarda ko'rib chiqqae tadqiqotchilar, jamiyatshunoslikda printsiplial yangi etapni rivojlanishini taminladilar. Bir vaqtning o'zida geografiyada sotsial-darvinizm metodologiyasini o'z asarlarida ishlatishga uringan olimlar, keyinchalik reaksion geopolitik kontseptsiyalar rivojlanishiga zamin yaratdilar.

Geografik mamlakatshunoslikning rivojlanishiga frantsuz geografi E.Reklyu (1830-1905y) va uning izdoshlarining qo'shgan hisssasi katta ahamiyat kasb etdi. Elize Reklyu K.Ritterning Berlin universitetida tahsil olgan shogirdi, 1868-1869 yillarda umumiyer bilimiga oid "Er" nomli asarini chop ettiradi. U Erni huddi organizm sifatida tabiat komponentlarini organlar tarzida ko'rib chiqadi, va kuch va jarayonlarni birgalikda harakatini, geografik hodisalarni vaqt va makonda o'zgarishini o'rganish lozimligini takidlaydi. Bu asar geografik g'oyalarni shuxrat qozonishiga olib keldi.

E.Reklyu 1.Internatsional azosi bo'lib, Parij kommunasi tor-mor etilganidan so'ng Yangi Kamdoniyaga surgun qilindi, faqat jahon ilm ahlining qarshiligi tufayli u ozod qilinib Shveytsariyaga kelib o'rnashadi. 1876 yildan 1894 yilgacha E.Reklyu "Er va odamlar" umumiy geografiyasini 19 tomini nashr ettiradi. Unda sayyoraning hech qanday qiyoslab bo'lmaydigan mamlakatshunoslikka doir tavsifi berilgan, unda tavsif tabitadan xalqlarni, shaharlarni tarixiy yodgorliklarni tavsifiga ko'chirilgan.

E.Reklyuning yordamchilaridan biri L.I.Mechnokiov (1838-1888) bo'lgan. Uning vafotidan so'ng E.Reklyu redaksiyasi ostida "TSivilizatsiya va buyuk

tarixiy daryolar” nomli asar nashr etiladi, uning asosida L.I.Mechnikovning Shveytsariya universitetlaridan birida o’qigan maruzasi joylashgan. L.I.Mechnikov bu asarida tsivilizatsiyalar rivojlanishining uch davri: daryo tsivilizatsiyasi, o’rtayer dengizi tsivilizatsiyasi va okeanlar tsivilizatsiyasiga ajratadi.

Myunxen va Leyptsiya universitetlari geografiya professori yirik nemis geografi F.Rattselning (1844-1904) asarlarida idealistik yondoshuv yorqin aks etgan. Uning ilmiy kontseptsiyalari g’oyaviy asosi sotsial-darvinizmga borib taqaladi, u hayot uchun kurash biologik qonunlarini umumjamiyat aloqalari oblastiga olib kiradi. Shu bilan birga F.Rattsel sirqirra olim bo’lib, u “Er va hayot” nomli umumiyer bilimiga oid asarning avtori hamdir.

Biroq fan tarixida F.Rattsel ko’p darajada antropogeografiyaning asoschisi sifatida tanilgan. 1882 va 1891 yillarda u “Antropogeografiya yoki yer bilimining tarixda foydalanishning asosiy o’rni” nomli ikki tomli asarini nashr ettiradi. Jamiyat geografiyasini F.Rattsel huddi biogeografiyaning bo’limi sifatida ko’radi, yani K.Ritterda mavjud bo’lgan, tabiat va jamiyat o’rtasidagi idealistik chegarani olib tashlaydi.

F.Rattsel fikricha “insonning tuproqqa munosabati barcha qolgan tiriklikning munosabatidek... Shuning uchun antropogeografiya faqat biogeografiyaning tarmog’i sifatida tasavvur etish mumkin” (Anuchin 1960, 77b). Bundan ko’rinib turibdiki, u jamiyat hodisalarining rivojini, to’g’ridan-to’g’ri tabiiy sharoit bilan tushintiradi. 1897 yil. F.Rattsel “Siyosiy geografiya”ni nashr ettiradi, unda fanning geopolitika kabi yo’nalishga asos soladi. Davlatni F.Rattsel tomonidan biologik talqin etilishi, bosqinchilik urushlarni oqladi va german imperializmining agressiv intilishlarini aks ettirdi. Preston D.Jeyms fikricha F.Rattselning bu reaksiya g’oyalari u hayot davrida nemis geograflari tomonidan qo’llab-quvvatlanmadi (Saushkin, 1976 180b) biroq XX asrning 20-40 yillarida fashist geosiyosatida keng foydalanildi.

Xorologizmni, antropotsentrizmni geografizm va geosiyosatning simbioziga ingliz geograf X.D.Makkinderni (1861-1947) g’oyalari misol bo’lib xizmat qilishi mumkin. Uning fikriga ko’ra, geografiya –yer yuzasidagi narsalarni taqsimlanishi haqidagi fandir. Uning birligi barcha geografik muammolarning (tabiiy, biologik, jamiyat) siyosat tasiriga bo’ysunishida ifodalanadi. Inson va tabiatning o’zaro aloqalari u tomonidan bir butun tirik organizm tarzida ko’riladi, bunda inson jamiyati yashash uchun kurashda birikadigan ittifoqlar hosilasi tarzida talqin etiladi. Jamiyat taraqqiyotining hal qiluvchi olimi sifatida X.D.Makkinder geografik sharoitga bog’liqlikni, geografik joylashuv muhim elementi bo’lgan “geografik inertsiani” tan oladi. Erning muhim tayanch nuqtalarida britan nazoratini o’rnatish haqidagi ko’rsatmasi ham shundan kelib chiqadi.

6.5. Xorijiy geografik landshaft kontseptsiyalari. Mamlakatshunoslik tadqiqotlar jarayonida tabiiy va jamiyat hodisalarini sintez qilishga urinishni xorijiy geografiya landshaft kontseptsiyalarida ko’rish mumkin. Rus landshaftshunoslari ishlari bilan bir vaqtda analogik kontseptsiyalar Frantsiya, Germaniya va Avstriyada rivojlandi. XIX va XX asrlar chegarasida mustaqil geografiya maktab Frantsiyada shakllandi. Uning asoschisi Vidal de lya Blash

(1845-1918) hisoblanadi, u 1898 yilda Parijdagi Sarbonna universiteti geografiya kafedrasini boshqardi. Uning fikricha geografiya, Erni bir butunligicha tadqiq qilishi lozim, shuning uchun geografiyaning asosiy metodologik tamoyili – “erning bir butunligi tamoyili” bunda bevosita, tadqiqotlar joyi – “Erning yuzasi, yani qattiq, suyuq va xavo massalari birlashadigan zonada kechadigan hodisalarning bir-birini to’ldirishidir” (Isachenko, 1971 257b). Biroq amalda “erning bir butunligi tamoyili” frantsuz geograflari tomonidan faqatyer yuzasining ayrim uchastkalarini o’rganishda qo’llanildi, tadqiqotlarning asosiy maqsadi esa “mamlakat fizionomiyasini” yani bo’lak joylarning ko’rinishidagi farqlarni izohlashdan iborat edi.

Bunday sharoitda regional sintez frantsuz geografiyasining asosiy maqsadi bo’lib qoldi. Uning namoyandalari Frantsiyaning rayonlariga doir monografiyalarning qator seriyalarini chiqardilar. Ular ichida eng mashhurlari A.Demanjonning 1905 yilda chiqqan “Pikardiya” si; 1906 yilda nashr etilgan R.Blansharning “Flandriya”sidir. Bunda hududiy tadqiqot obektlari u yoki bu kriteriylarni hisobga olib tanlanmagan.Ular asosan tarixiy provintsiyalar va tabiiy viloyatlar bo’lib, tabiiy, iqtisodiy va adminstrativ rayonlar chegaralariga mos kelmasdi. Umuman aytganda tabiiy rayonlashtirish tamoyillariga kam etibor qaratish frantsuz geografiya maktabining asosiy xususiyati hisoblanadi. Frantsuz maktabi geograflari regional tavsiflari daliliy materiallarga boy bayon etilishi ham chiroyli shaklga ega, biroq ilmiy mazmuni sayozligi bilan ajralib turadi. Asosiy etibor joyning tashqi peyzajiga qaratilgan: yuzaning turi, gidroto’rning shakli, tuproq rangi, o’rmonlilik, qishloqlarning joylashuvi va xususiyati, qurilish tipi,yerlardan foydalanish turlari, aholining hayot kechirish tarzi va xok. (Aleksandrovskeya, 1972 108b). Frantsuz regional maktabi nazariyotchilari geografik determinizmni inkor etdilar va possibilizm kontseptsiyasini ilgari surdilar, uning doirasida har qanaqa tabiiy muhit inson faoliyati uchun turli sharoitlar yaratib beradi; shunga ko’ra inson aksiga suyanib – o’zi tabiatga moslashadi. Buyerda aholi hayot tarzi va tabiiy muhit o’rtasidagi “garmoniya” ko’zga tashlanadi, aholi turmush tarzining hali kapitalizm tomonidan buzilmagan konservativ xususiyatlariga etibor qaratiladi. Frantsuz regional maktabining bu gumanistik yo’nalishi, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning chuqur analizini bermasada, uni boshqacha obrazli “inson geografiyasi” deb nomlanishiga sharoit yaratdi.

Nemis landshaftshunoslik maktabi chuqurroq ilmiy xarakterga ega edi. Uning asoschilaridan biri, Jazoir va Venesuela landshaftlarda dala tadqiqotlarda boy tajriba orttirgan Z.Passargedir (1867-1958). U keng hududlarni tasvirlashda, geografiyaning vazifasi – tabiiy landshaftlarni o’rganish deb hisoblagan. 1913 yilda landshaft geografiyasiga doir maxsus asarida u tabiiy landshaftni, orografiyasi, geologik tuzilishi, geomorfologiyasi, iqlimi, sug’orilishi, o’simlik va hayvonot dunyosi, yani hudud tabiatiga tegishli barcha komponentlari, “barcha mavjud bandlerda” mos keladigan oblast sifatida ajratadi (Isachenko, 1971, 266b). Z.Tassargening kontseptsiyasi, tabiiy landshaftlarni obektiv tadqiq etilishining asosini yaratdi, biroq u ayrim kamchiliklardan holi emasdi. Masalan: landshaft

komponentlari qatorida tuproq yo'q edi. Z.Tassarge landshaftlarni tasvirlashga yana inson faoliyatining turli ko'rinishlarini qo'shadi: dalalar, yaylov, shahar va qishloqlar. Inson tasiri darajasiga ko'ra u landshaftlarni uch sinfga: tabiiy, "o'g'irlangan" va "madaniy" landshaftlarga ajratadi. Shunday qilib, Z.Tassargening g'oyalari rus landshaftshunosligiga yaqin edi biroq o'z vaqtida u G'arbda qo'llab-quvvatlanmadi va hatto nemis geografiya nazariyotchilari tomonidan tanqid qilindi.

Tabiiy muhitdagi inson faoliyati tasiridagi tub o'zgarishlar asr oxiriga kelib hammaga malum bo'ldi va bu "madaniy landshaft" kontseptsiyasining shakllanishining obektiv asosiga aylandi. Uning asoschilaridan biri Rixtgofenning shogirdi O. Shlyuter (1872-1959) dir. U geografik tadqiqotlarning asosiy obekti "madaniy landshaft" deb hisoblagan (Isachenko 1971, 287 b). Madaniy landshaftlar shakllanishidagi hal qiluvchi omil deb, O.Shlyuter, inson faoliyati tan olgan. Bir vaqtning o'zida uning madaniy landshafti sof ichki, fiziognomik birlikni aks ettirgan. O.Shlyuterning "madaniy landshaft" kontseptsiyasi uni morfologik planda o'rganishni mo'ljallagan bo'lib, uni shakllanishidagi ijtimoiy –iqtisodiy jarayonlarni chuqur analiz etmagan. O.Shlyuterning g'oyalari Germaniyada ham, undan tashqarida ham ko'p tarafdorlariga ega bo'ldi. XIX va XX asrlar chegarasida landshaftshunoslikning tez suratlarda shakllanishi malum darajada geografiyaning umumiy nazariyasiga ham o'zining tasirini o'tkazdi. Ayrim geograflar landshaftga geografik tadqiqotlarning integral obekti tarzida qaray boshladilar. Masalan Vena keyinchalik Berlin universitetlari geografiya professori A.Peng geografiyaning mustaqilligini tadqiqotlarning xususiy obekti – "geografik individuum", "landshaft" mavjud bo'lgan holdagina ko'radi. Uning fikriga ko'ra, bunday "geografik individuumlar" (xorlar) ustki qismini hosil qilgan o'ziga xos qandaydir tirik hujayralardir. Shu vaqtning o'zida jahon geografiya fani hali bu hamma tayanch tushunchalar jumladan "landshaft" termini haqida aniq bir belgilashlar yo'q edi.

6.6. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiya. XIX asr oxirida geografiyada analitik tadqiqotlarning nisbatan rivojlanishi, buning ustiga-ustak intensiv differentsiyasi uning nazariyasini malum darajada krizisga olib keldi. Geografiyaning jahon fanlar tizimidagi o'rni va geografik tadqiqotlarning integral obekti haqidagi masala qat'iy maydonga tashlandi. Jahon geografiyasi g'oyalari krizisga xorologik kontseptsiya o'ziga xos reaksiya ko'rsatdi. Uning ilk toshi I.Kant falsafasi va K.Ritterning asarlaridayoq qo'yilgan edi, lekin malum qarashlar tizimi sifatida, Geydelberg universitetigeografiya professori A.Gettner (1859-1941) tomonidan asos solindi. Uning asosiy asarlari 1895 va 1905 yillarda chiqdi. 1927 yilda u yakuniy monografiyasi "Geografiya, uning tarix, mazmuni va metodlari"ni nashr ettirdi.

Geografiyada mavjud bo'lgan nazariy "janjal" uning butunligini yo'qotilishi A.Gettnerda jiddiy tashvishni keltirib chiqardi. U geografiyaning bir butunligini tadqiqotning hududiy (xorologik) metodi nuqtai nazaridan nisbiy asos soladi. Geografiya uning fikriga ko'ra "erning ustki yuzasi, kengliklarni ularning farqlari va o'zaro aloqalarini o'rganuvchi xorologik fandir" (Isachenko, 1971, 252b).

A.Gettner geografiyani – na tabiiy, na jamiyat fani, bir vaqtning o'zida usi ham busi ham – deb hisoblagan. A.Gettner kontseptsiyasining kamchilik tomoni voqea va hodisalar aspektlarini vaqt va makonda bog'lanmaganligidir. Tarixiylikning bunday inkor qilinishi hodisa va jarayonlarning qonuni va qonuniyatlarini tadqiqotning o'zgarmas ananalarini ochib berilishi va ularni jamiyat manfaatlari yo'lida foydalanish imkoniyatlarini yo'qqa chiqarardi. A.Gettnerning kontseptsiyasining katta kamchiligi – geografiyaning daliliy xususiyatlariga asosiy etibor berilishidir. U shunday yozadi: “Geografik bilimning maqsadi qandaydir haqiqatlarni emas, balki haqiqiy voqelikni, u holat yoki jarayon bo'lsin, bilishdir”. Geografiyani umumlashtiruvchi xarakterini inkor etish, A.Gettnerni geografining asosiy vazifasi mamlakatshunoslikdir degan xulosaga olib keladi.

A.Gettnerning qarashlari o'ta ziddiyatlar bilan xarakterlanadi. Uning asarlarida daliliy materiallarni aniq analizi, o'zining nazariy tuzilmasiga to'g'ri kelmaydi. Geografik tadqiqotlar doirasigayer yuzasida uchraydigan hodisalarning barcha shakllari va tsikllarini qo'shish, uni dalillarning beshakl uyumiga aylantirib qo'yadi. A.Gettner geografik rayonlashtirish amalda subektiv baholaydi va shunga ko'ra uning to'g'riligi yoki noto'g'riligi haqida gapirish to'g'ri emasdir balki uni maqsadga loyiq yoki noloyiqligini muhokama qilish mumkin deb hisoblaydi. A.Gettnerning kontseptsiyasi g'oyaviy tartibsizliklar davrida vujudga keldi va metodologik muammolarni keng qamrab oldi, bu esa uni dunyo fanida keng shuxrat qozondi. A.Gettner o'zining ziddiyatiga qaramay uni faqat salbiy baholash uchun – juda ulkan geografdir. Uning nazariyasini kuchli tomoni – hodisalar birgalikda tasiriga, ularning hududiy aspektiga etiborni qaratilishidir. A.Gettnerning kontseptsiyasini sovet geografiyasi shakllanishining o'tish etaplarida tortishuvlar markazida bo'lgan, “getterchilikdagi” kamsitishlar esa tez-tez “burjuylilikning” sinonimi bo'lgan.

6.7. Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya. Antropogeografiya, tarmoqlar va regionlarning iqtisodiy rivojlanishini hududiy analiz qilishda ishbilarmonlar dunyosini ehtiyojlarini qondira olmadi. Xorijiy Evropa fanida iqtisodiy geografiyaning shakllanishi 80-yillarga borib taqaladi. F.Rattselning shogirdi V.Gotts antropogeografik aspektda iqtisodiy geografiya asosiy o'rinni shakllantirdi va bu terminni kiritdi. 1889 yilda G.G.Chisxolm “Tijorat geografiyasiga doir qo'llanma” nomli funadamental asarini nashr ettirdi. Biroq bu ishlarning hammasi sanoatchilar va moliya ahlini talablariga uncha to'g'ri kelmadi. Germaniyaning tez rivojlanishi va uning ishlab chiqarishning sanoat joylashtirilishidagi radikal siljishlar nemis iqtisodchilarining etiborini tortdi. 1882-1885 yillarda V.Laungardt klassik burjuaziya siyosiy iqtisodining nazariy asoslarida matematik metodni qo'llab, kapitalistik ishlab chiqarish to'xtalishlarini etiborga olgan holda, sanoatni joylashtirishning analizini berdi. Biroq XX asrning boshidayoq V.Laungardtning shtandarti apologetik mazmun kasb etib ilmiy kontseptsiya sifatida qaytadan tug'ildi.

1909 yilda nemis iqtisodchisi A.Veber sanoat shtandarti haqidagi mashhur asarini “Sanoatni joylashtirish nazariyasi” nomi ostida chop ettirdi. Rus tilida bu asar 1926 – yilda N.N.Baranskiy redaktsiyasi ostida nashr etildi va xo'jalikni

sotsialistik joylashtirish nazariy asosida muhokama qilindi. A.Veberning shtandarti- bu ayrim sanoat korxonasi uchun ishlab chiqarishning o'z to'xtalishlari tamoyili bo'yicha joy tanlash kontseptsiyasidir. A.Veberning xizmati shtandartning iqtisodiy jarayonlarni malum hududda joylashtirishning nazariy asosi sifatida maydonga chiqdi. Umuman aytganda shtandart kontseptsiyalari endi shakllanib kelayotgan iqtisodiy geografiya va iqtisod chegaralarida shakllandi va o'sha vaqtda hukmron bo'lgan tasviriy mamlakatshunoslik bilan uncha bog'liq emasdi.

Savol va topshiriqlar:

- 6.1. Ushbu davr jahon geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlarini tariflang?
- 6.2. Tarmoqlararo tabiiy geografik tadqiqotlar ko'lamining kengayishining sababi nimada?
- 6.3. Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar asosiy ilmiy qarashlarining asosiy jihatlarini nimada?
- 6.4. Xorijiy umumilmiy geografik maktablar rivojlanishini tariflang.
- 6.5. Xorijiy geografik landshaft kontseptsiyalarini tariflang.
- 6.6. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiyalarni tariflang.
- 6.7. Xorijiy geografiyada shtandort kontseptsiyalar yuzaga kelishini sababi nimada?
- 6.1. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlarini tariflang.

7 - Mavzu: XX asr geografiyasining asosiy nazariy masalalari. Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	7.1. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari 7.2. Xorologizmning bir ko'rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi. 7.3. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar. 7.4. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. 7.5. Xorijiy regional fan. 7.6. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya. 7.7. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi : Talabalarda XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi jahon geografiyasining asosiy nazariy masalalari xususida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo'yicha tushunchalarni shakllantirish.	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo'ladilar, asosiy ma'lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta'lim usullari:	Ma'ruza, aqliy hujum, klaster
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta'lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni

	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	Transportni joylashtirish va tashqi iqtisodiy aloqalar haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	2.1. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari, ma'ruza. 2.2. Xorologizmning bir ko`rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi, savol tashlanadi. 2.3. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar klasterlari tuziladi 2.4. Tarixiy – geografik ilmiy maktablarga doir muammoli savollar o`rtaga tashlanadi 2.5. Xorijiy geografiyada xorologik kontseptsiyalar rivojlanishi tahlili 2.6. Xorijiy geografiyada shtandort kontseptsiyalar haqida ma'ruza 2.7. Dunyo geografiyasi rivojlanishining xarakterli xususiyatlari	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu bo`yicha savollar beradilar.
3 bosqich. Yakuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o`quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg`ulotga tayyorlanish	O`rganilgan mavzu bo`yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

XX ASR GEOGRAFIYASI NAZARIYASINING ASOSIY MASALALARI.

Reja:

- 7.1. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari
- 7.2. Xorologizmning bir ko`rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi.
- 7.3. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar.
- 7.4. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar.
- 7.5. Xorijiy regional fan.
- 7.6. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya.
- 7.7. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari.

7.1. XX Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlari.
Zamonaviy jahon geografiyasi rivojlanishining fanning mazmuni haqidagi tasavvurlarni tub o`zgarishi xarakterli bo`lgan rivojlanishining murakkab va dolzarb davrini boshidan kechirayotir. Ekologik, demografik vaziyatning aholi ishlab chiqarish va jamiyat hayotini hududiy tashkil qilish muammolarini keskinlashuvi bilan bog`liq ravishda amaliy geografik tadqiqotlarni bajarishga

talab keskin oshdi. Aynan shular fanning metodologik bazasini tekshirish kriteriyalari sifatida o'rta chiqmoqda.

Geografik tadqiqotlar tajribasi burjua geografiyasining sotsial-darvinizm, geopolitika, neomaltuziazm va qo'pol geografizm kabi kontseptsiyalarini ilmiy o'tkinchiligini isbotlab berdi. Jamiyat va tabiat rivojlanishi qonuniyatlarida printsiplial farqlarni rayonlashtirishning obektiv asoslarini inkor qiluvchi va geografiyani nodir hududiy obektlarni tasvirllovchi dalil to'plovchi fan sifatida bir butun geografiya doirasidagi tasviriy xorologik yo'nalish, o'zining kelajagini yo'qligini ko'rsatdi.

Biroq hozirgi davrda xorijiy geografiya odam ekologiyasi, bixeviorizm, "ijtimoiy fizika", radikal (so'l) geografiya kabi yo'nalishlarni ilgari surdi, ular hodisa va jarayonlarni makoniy tashkil etish qonuniyatlarini ochib berishga urinmoqdalar.

7.2. Xorologizmning bir ko'rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi.

20-30-yillarda G'arbiy geografik doiralarda xorologik kontseptsiya turli variantlarda hukmronlik qilardi. Bu nemis geografi A.Gettnerning hammaslamlari Germaniya, Shvetsiya, Finlyandiya, Belgiya, Italiya va Yaponiyada uning qarashlarini rivojlantirishi bilan bog'liq. Biroq asta-sekin AQSh xorij geografiyasi markazlaridan biriga aylana bordi. Buyerda xorologik g'oyalarni N.Fennemen, K.Zauer va U.M.Devislar targ'ib qildilar. Urushdan oldingi davr xorologizm yo'nalishining yirik namoyondalari Ch.Kolbi, V.Fing va ayniqsa R.Xartshorn sanaladi.

R.Xartshorn – mashhur amerikalik geografiya nazariyotchisi, Madison sh.dagi Viskonsin universiteti professori. Uning eng yirik asarlari "Geografiyaning mohiyati" (1939y) va "Kelajak geografiyasi mohiyati" (1959y) dir. U Amerika geografiyasiga A.Gettnerning xorologik qarashlarini olib kirdi. R.Xartshorn fikriga ko'ra xorologik kontseptsiya geografiyaning – tarixiy o'zini oqlagan yagona yo'nalishdir, qolganlarini (geografiya- tabiiy fan, geografiya – Er sayyorasi haqidagi fan, geografiya – tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqalari haqidagi fan) u bu general liniyadan chetga chiqishdir deb hisoblagan. Geografiyaning asosiy vazifasi, R.Xartshorn fikriga ko'ra, "er yuzasining hududiy differentsiyasini" o'rganishdan iborat (Djonston 1987, 66b) bunday differentsiatsiyani qonuniyatlarini bilish emas balki faqat bo'lak "er kengliklarini" tasvirlashdan iboratdir. Shuning uchun geografiya – bu tasviriy dalil yig'uvchi fan bo'lib, - kartografiyani hisobga olmaganda – o'zining predmeti, materiali va tadqiqot metodlariga ega emas.

Uning geografiyasiga "insonning tuyg'ulari, qarashlari va g'oyalari"ni aralashib ketishi geografik tadqiqotlarni obektiv bir chegarasi yo'qligini ko'rsatadi (Isachenko 284b). Tasviriy xorologik kontseptsianing katta kamchiligi shundaki, rayonlashtirishning obektiv asoslari yo'q, rayon, R. Xartshornning tasavvurida, obektiv dalilga qora ko'proq intellektual yig'ilma bo'lib ko'rinadi.

Geografiyaning qimmati, R. Xartshorn fikricha, individual dalillarni o'rganishdadir. Geograflarning universal kategoriyalarga yondoshuvining hech qanday xojati yo'q, "agarda geografiya umumiy qonunini hisoblamaganda, barcha

hududlar o'ziga xosdir"(Isachenko 1971y 284b). Bundan ko'rinib turibdiki, geografiyaning mohiyati mamlakatshunoslikdadir. Biroq bunday yondoshuv geografiyani shunday boshi berk ko'chaga kirgizib qo'ydi, 1970 yilda xorologizmning asoschisi A. Gettnerning o'zi, "yosh avlodga" ular umumiy "sistematik" geografiyani inkor qilmoqdalar, deb tanbeh berdi. R. Xartshorn sistematik va regional-geografiyaning yagona umumiy vazifasi: makoniy differentsiatsiyani bilim,- deb hisoblaydi. Sistematik geografiya (tabiiy, iqtisodiy, siyosiy) makoniy differentsiatsiyaning ayrim ko'rinishlarida tadqiq etsa, regional geografiya makoniy differentsiatsiyaning barcha o'zaro aloqalari shakllari haqidagi bilimlarni to'playdi. Bunda regional geografiya fanning asosiy maqsadini aks ettiradi, sistematik geografiya yordamchi ahamiyat kasb etadi. R. Xartshorn amalda tarixiylik yondoshuvini xorologik tadqiqot metodi bilan qiyin bog'lanishini etiborga olib, inkor etadi. Uning tasavvurlarida genezis tushunchasini hudud yoki regionga qo'llab bo'lmaydi.

Tasviriy xorologik kontsepsiya o'z o'rnini amerika geografiyasida 50-yillarning o'rtalarigacha chsaqlab qoldi. 1954 yilda Amerika geograflari assotsiatsiyasining 50 yillik yubileyiga bag'ishlanib Preston Djeysms va Klarens Djonslar redaksiyasi ostida "Amerika geografiyasi" nashr etildi, uni yozishda yuzdan ortiq amerikalik ilg'or geograflar qatnashdi. Uni tayyorlash jarayonida 150 dan ortiq odamning qo'shimchalar kiritishi etiborga olindi. Asar muhokamasi 4yil davom etdi. Unga bag'ishlanib oltita universitet seminarlari o'tkazildi. Shunga qaramay bu yakuniy asarning asosiga R. Xartshornning geografiyaning bir butunligi uning maqsadiyer yuzasidagi hududiy farqlarni tasvirlashdan iborat degan qarashlari qo'yildi (Yu.V.Porosenkov, N.I.Porosenkova 1991y. 142b). Rayon bunday farqlarni tanlash va o'rganish vositasi sifatida intellektual kontsepsiyaning beradi (Amerika geografiyasi. 1957y. 39,46-47b). Shuning uchun rayon chegaralari subektivdir. Ularning har biri o'ziga xosdir va geografiya umumlashtirish va bashoratlar qila olmaydi. Bunday xorologik kontsepsiya geografiyani boshi berk ko'chaga kiritib qo'yishini anglash qiyin emas, hozir esa uning g'oyalarini eskichasiga faqat katta avlod vakillarigina targ'ib etmoqda.

7.3. Ijtimoiy-siyosiy kontsepsiylar. Ijtimoiy-siyosiy kontsepsiylar burjua geografiyasidagi eng reaksion yo'nalishlarni o'z ichiga oladilar va ular neomaltushilik, sotsial-darvinizm, geosiyosat, iqlimiy determinizm va irqchilik bazasida vujudga keldi.

Geosiyosat – xalqaro aloqalarni biologiyalashtirilgan interpretatsiyasi, hududiy bosib olishlarni oqlanishidir. Uning asoslari, nemis geografi F.Rattsel asarlarida qo'yilgan. Birinchi jahon urushidan keyin geosiyosiy qarashlar qator ingliz, shved, amerika geograflari tomonidan rivojlantirildi. "Geosiyosat" (geopolitika) terminining o'zi ilmiy istemolga pangermanizmning targ'ibotchisi shved R.Chellen tomonidan "Davlat hayot shakli sifatida" nomli asarida (1916y) kiritilgan. R.Chellen "urush – bu davlatlar o'rtasidagi "hayot uchun kurashning" aniq bir shaklidir" deb yozadi va imperialistik bosqinchilikning g'oyachisi sifatida maydonga chiqadi. Geosiyosat rivojlanishining eng cho'qqisiga fashistlar Germaniyasida erishdi, u yerda u gitlerchilar agressiyasining "nazariy" asosiga

aylandi. Uning g'oyachisi, istefodagi general K.Xausxofer bo'lgan, 1921 yilda unga Myunxen universiteti professori unvoni berildi. U tomonidan asos solingan geosiyosiy jurnalda qo'shni mamlakatlarni bosib olish g'oyalari targ'ib qilindi. 30-yillardayoq geosiyosiy qarashlar ochiqdan-ochiq millatchilik xarakterga ega bo'ldi va bu taniqli nemis geograflarini bu jurnal bilan hamkorligini to'xtashiga olib keldi.

Geosiyosat kontseptsiyasi hali urushgacha bo'lgan davrda taniqli olimlar tomonidan tanqidga uchradi. Fashistlar bosqini bu kontseptsiyani asl basharasini ochib berdi va hozirda bu terminni ishlatishdan qochmoqdalar, biroq u ayrim davlatlar global siyosati asosiy yo'nalishlarida neomaltuschilik va irqchilikni birlashtirgan holda mavjud bo'lib qolmoqda. Bunday aspektda u F. Osborn, K. Fogt va qator olimlar asarlarida aks etgan. Biroq umuman olganda neomaltuschilik – geosiyosiy yo'nalishlar xorij geografiyasida rol o'ynamaydi.

20 va 30-yillar amerika geografiyasining yo'nalishlaridan biri, iqlimiy determinizm bo'lgan. Uning asoschisi E.Gentington (1876-1947) dir. 1924 yilda uning "Irqlarning tabiiy muhit tabiiy tanlanish va tarixiy rivojlanish tasiri ostidagi xarakteri" nomli kitobi nashr etildi. Unda yozilishicha iqlim insonlarni ham ongiy, ham tarixiy va tabiiy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Geografik determinizm doirasida F.Rattselning shogirdi Amerikalik taniqli olim E.Simpi (1863-1992) ish olib bordi. 1933 yilda uning yirik asari "Amerika tarixi va geografiksharoiti" nashrdan chiqdi, unda u amerika tarixi amerikaliklar fiziologiyasi, iqtisodiy va ijtimoiy xususiyatlarining ko'p tomoni tabiiy sharoit tasiri mahsulidir deb hisoblashga urinadi (Saushkin 1976y. 280b). Jamiyatdagi hodisa va jarayonlarning bunday primitiv talqini, qo'pol (vulgar) geografizmni burjua geografiyasida ham kelajagini yo'qqa chiqardi.

XX asr boshida yirik amerika geografi I.Bouman (1878-1950) geografiyani ijtimoiy va siyosiy fan sifatida asoslashga harakat qildi. 1917 yilda Amerika geografiya jamiyatiga rahbarlik qildi, uning doirasida maxsus byuro tashkil qilingan bo'lib, unga 150 ga yaqin geograf, tarixchi, iqtisodchi, statistikachi, etnograf, davlatshunos va huquqshunos kirgan. Uning oldiga urushdan keyingi davr Evropasini qayta tiklash vazifasi qo'yilgan edi. I.Bouman amerika prezidenti V.Vilsonning bosh maslahatchisi sifatida ish olib bordi. I.Bouman "Yangi dunyo siyosiy geografiyaning muammolari", "Pioner chegarasi", "Geografiyaning ijtimoiy fanlarga aloqasi". (tushunarsiz). I.Bouman geografiya jarayonlarni o'rganish kerak deb to'g'ri hisoblagan. Bu davrda amerika geografiyasi dunyo miqyosiga chiqdi. Qator amerikalik geograflar: Preston Djeyms – Lotin Amerikasi, Norton Ginzburg – qator Osiyo mamlakatlari, Djon Kressi – Xitoy va Mongoliya, Glen Trevart va Edvard Akkermonlar – Yaponiya haqidagi asarlari bilan dunyoga tanildi.

7.4. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. Zamonaviy xorij geografiya fanida ikkita tarixiy-geografik maktabi – amerika va ingliz shakllandi. Amerika maktabining asoschisi K.O.Zauer (1889-1975) hisoblanadi. Dastlabki talimni u Germaniyada oldi. 1923 yildan esa uning ilmiy faoliyati Kaliforniya shtatidagi Berkli universiteti bilan bog'landi. X.Barrous va I.Boumonlar bilan hamkorlikda

K.O.Zauer geografiyasining yangi yo'nalishi – odam ekologiyasiga asos soldi. Uning tasavvurida geografiyaning predmeti – tabiat va odamning birgalikdagi harakatidir. Geografiya nafaqat insonning tabiiy muhitga bog'liqligini, balki butun tirik mavjudotni o'zaro bog'liqligini o'rganadi. Odam bu o'zaro bog'liqlikdayetakchi rol o'ynadi. Bundan kelib chiqadi, geografiya bu – umum ekologiyadir.

1925 yilda K.O.Zauer “Landshaft morfologiyasi” asarini nashr ettirdi. Geografiyaning bosh vazifasi deb u tabiiy landshaftni madaniy landshaftga aylanish jarayonini tadqiq etish deb hisoblagan. Bu uni tarixiy geografiyaga va odam va landshaftning turli tarixiy madaniyat sharoitida birgalikda harakati haqidagi ijtimoiy fan “madaniyat geografiyasi” kontseptsiyasiga asos solishga olib keldi. 1952 yilda K.O.Zauerning klassik asari “Agrikulturalarning kelib chiqishi va tarqalishi” chiqdi. Unda u: haqiqiy geograf inson ega bo'lgan barcha bilimlarni va tirik-notirik obektlarni bilimlarini ishlatadigan butun muhitni o'rganishi kerak ... (Saushkin 1976y. 282b). K.O.Zauer geografiyada tarixiylik metodini keng ishlatdi. U geografiyaga “innovatsiya” – yangilikka kirish kabi terminlarni kiritdiki ular keyinchalik matematik geografiyada keng qo'llanildi.

K.O.Zauer zamonaviy dunyodagi ekologik muammolarni keskin o'sishiga va ularning tsivilizatsiyalar taqdiriga tasiriga etiborni qaratdi. U savol qo'yadi: insonning o'zi tabiatda o'rnatgan “yangi tartib” uning o'zi uchun fojiali tugashi mumkin emasdi?. K.O.Zauer o'zining madaniy o'simliklar va uy hayvonlarining kelib chiqishi ularniyer yuzasidagi tarqalishi haqidagi tadqiqotlarini, Erning o'zlashtirilgan zamonaviy qishloq xo'jaligini analiz qilishga qo'lladi. U AQSh qator rayonlaridagi kritik vaziyatniyerga bo'lgan yirtqichlarga munosabatni ko'rsatib o'tdi. K.O.Zauer shunday deb yozadi; amerikalik geograflarni diqqatini uzoq nomalum mamlakatlar tortadi lekin ular o'z mamlakatlari bilan yuzaki tanishlar. Shuning uchun K.O.Zauer “Biz geograflar sifatida o'zyerimizda nimalar bo'layotganini bilishimi kerak” – deb hisoblaydi (Isachenko 1971y. 280b). U AQShda detalli dala tadqiqotlari o'tkazishning tashabbuskori bo'ldi.

Ingliz tarixiy-geografik maktab Kambridj universiteti professori G.K.Darbi tomonidan asos solingan. Tarixiy materiallardan foydalanish asosida u Angliya madaniy landshaftlarini shakllanish jarayoni va inson mehnati ostida yangi xususiyatlarning asta-sekin to'planishini kuzatdi. Tarixiy-geografik tadqiqotlarda u aerofotosyomkani qo'lladi. Shu maktab doirasida D.Stemp Angliyadayerlarning ishlatilishi tarixini yoritdi.

Shu tariqa atrof muhit muammolarining keskinlashuvi ekologiyaning tez rivojlanishiga olib keldi, bu geografik tadqiqotlarning ekologizatsiyalashuviga tasir etmasdan qolmadi. Mana shu fanda inson ekologiyasi vujudga keldi. Inson va atrof muhit o'rtasidagi aloqalarni tadqiq etish, meditsina, biologiya, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish uchun juda muhimdir. Biroq asta-sekin qator olimlar insonni tirik organizm sifatidagi xususiyatlarini uning ijtimoiy hayoti, jamiyat aloqalariga olib kira boshladilar. Shuning uchun, Yu.G.Saushkin fikricha, geograflarning “inson ekologiyasi” shakllanish jarayonida muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan katta material to'pladi.

7.5. Xorijiy regional fan. “Regional ilm-fan” yangi yo’nalish sifatida 50-yillarning birinchi yarmida vujudga keldi. Uning asoschisi amerikalik iqtisodchi U.Izard (1919y.t.) bo’lgan, u Pensilvaniya universitetida ijtimoiy “regional” fan kafedrasiga rahbarlik qildi. Keyinroq markazi Filadelfiyada bo’lgan, Xalqaro regional fan Assotsiyasi tashkil etildi. Yangi yo’nalishning keng muvaffaqiyatiga terminning malum manoda noaniqligi ham sabab bo’ldi. Regional fan – regional iqtisodiyot tushunchasidan sal kengroq edi. U hududlarni regionlarni lakatsiyalarni va ularning sistemalarini o’rganadi. Shuning uchun regional fan asosan ko’pgina “eski” fanlarning sintezi hisoblanadi. Asta-sekin tarkib topa boshlashi bilan maxsus olim – “regionalist”ni tayyorlash vazifasi vujudga keldi.

1956 yilda U.Izardning “Joylashtirish va hududiy iqtisodiyot” kitobi nashr etildi, uning vazifasi muallifning fikricha ayrim maxsus tamoyillarni joylashtirish va hududiy iqtisodiyotning yanada mukammalroq umumiy qayta ishlashdan iboratdir, deb talqin etadi. Avvalgi shtandart nazariyalar asosida joylashtirishning yagona umumiy nazariyasini ishlab chiqishga, uni ishlab chiqarish, baho shakllanishi va savdo sotiqni bog’lashga harakat qiladi.

1960 yilda U.Izardning “Regional analizning metodlari: regionlar to’g’risidagi fanga kirish”. Uning vazifasi, nazariyani amaliy regional metodlar bilan to’ldirish va ularning yordamida hududiy iqtisodiyotning asosiy parametrlariga baho berishdadir. Regional fan amerikalik iqtisodchilarning yutuqlarini tarmoqlarini va tarmoqlarga aloqalarni ularning miqdoriy analizini zamonaviy matematik metodlar asosida tadqiqotning metodlarini qayta ishlashda aks etadi. Masalan, 1958 yilda amerikalik iqtisodchi V.Leontevning “Amerika iqtisodiyoti strukturasini tadqiq etish” nomli asari nashr etildi. U tarmoqlararo aloqalar va tarmoqlararo balansni “sarf-harajat - chiqarish” sxemasi bo’yicha o’rganish metodlarini qayta ishlashda erishilgan salmoqli yutuqlarni o’zida aks ettiradi. Biroq V.Leontev ko’pgina fikrlariga qaramay, marksistik nazariyasiga rivojlantiruvchi umumiy nazariyani yarata olmadi. S.V.Leontev nomi bilan amerika empirik iqtisodiyoti fani davri bog’lanadi.

U.Izardning aytishicha regional fan bu – ijtimoiy fanlar sistemasi ichidagi yangi tamoyillararo hududdir. Regional fan inson faoliyatining hududiy aspektlarini tadqiq etadi. U regional iqtisodiyot, ekologiya, nazariy geografiya, siyosiy fan sifatidagi regionalizm va yana shunga o’xshash amaliy fanlar, shahar va rayon planirovkasi, adminstrativ tuzilish va xokazo bilan bog’langan va o’zaro chirmashib ketgan.

O’zining analizida U. Izard talabning ishlab chiqarishdan ustunligidan kelib chiqadi, shuning uchun ishlab chiqarishni bazasi deb aholining sonin ko’rsatadi. Uning tadqiqotlarida aholining tabiiy va mexanik harakati, uning ekstrapolyatsiyasini turli usullari haqidagi empirik malumotlarni analiz qilish muhim o’rin egallaydi, biroq bunda oynadek ravshanki talabning hajmi va aholining sotib olish qobiliyati uning soniga proporsional emas.

1972 yilda U.Izard qator hamkasblari bilan “Regional rivojlanish uchun ekologik iqtisodiyanaliz” nomli asarini nashr ettirdi, unda Kington qo’ltig’i misolida iqtisodiy va ekologik aloqalarni hisoblashni yangi texnikasiga asos soldi.

Bu asarni baholay turib Yu.T.Saushkin shunday deydi (1976y. 292b): “Biz U.Izardning tabiat aloqalari “zanjirlari” va xo’jalikning turli komponentlari birlig haqidagi malumotlarni matematik analizi va sintezidagi o’rnini tan olishimiz kerak”.

7.6. Zamonaviy radikal (so’l) geografiya. Xorijiy radikal geografiya 60-70 yillarning oxirlarida vujudga keldi. Davlat – monopol – regional rejalashtirishning inqirozi geografiyaning mansub kontseptsiyalaridan ko’ngil sovushiga va ularni keskin tanqidga uchrashiga olib keldi. 60-70 yillarda iqtisodiy geografiyada ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaga aylanishiga olib keldi. Bir vaqtning o’zida burjua siyosiy iqtisodi, falsafasi va sotsiologiyasini “radikallashuvi” kuzatildi. Bu esa radikal geografiyani davlat monopolistik regional siyosati aktiv olib borilayotgan mamlakatlarda (AQSh, B.Britaniya, Yaponiya, Frantsiya, GFR, Skandinaviya davlatlari) keng tarqalishiga olib keldi.

Radikal geografiyaga xos xususiyat bo’lib insoniyatga hayotiy zarur bo’lgan muammolarni, uning eng quyi va ezilgan qismi – getto aholisi va shahar vayronasi ahli – mustamlaka va qaramyerlar aholisi pozitsiyasidan turib tadqiq etishga urinishidadir (Lavrov, Preobrajenskiy, Sdasyuk 1979, 138b). “Radikallar” zamonamizning o’tkir muammolarida geografik tadqiqotlar uchun asos bo’la olmaydigan, burjua geografiyasining eski nazariyalarini keskin tanqid qilib chiqdilar. Ular burjua geografiyadagi empirizm – makonni geografik tadqiq etishdagi idealistik yondoshuvni tanqid qilib chiqdilar, geografiyadagi “miqdoriy inqilobni” undan qochib bo’lmaslikni va geografiya rivojlanishining malum etapida kerakli ekanligini tan olsalar ham, yetarlicha tanqid qilmoqdalar, g’arb geografiyasi nazariy asoslari yuqori darajada konglomeratlashganligini ko’rsatmoqdalar.

Radikal geografiya o’zining nazariy asosi qilib dialektik va tarixiy materializmni tan oldi. Bu yo’nalishning yorqin namoyondalaridan biri D.Xorvey sanaladi. D.Xorvetning “Kapitalning chegaralari” (1982y) asarida marksizmni geografiyaga interpretatsiya qilishga urinish bo’ldi.

80-yillarda “radikallar” qator metodologik muammolarni yechishga urindilar. Masalan D.Blaut imperializm nazariyasi tarixi ustida, D.Xorvet kapitalizm nazariyasi ustida, N.Smit va R.Pitlar tabiat kontseptsiyasi ustida ish olib bordi. Aglomeratsiyalar jarayonidagi regional o’zgarishlar, transmilliy korporatsiyalarning regional qayta qurishlardagi roli haqidagi asarlar paydo bo’ldi. Biroq avvalgidek amerikalik “radikallarning” asosiy mavzusi shaharlar muammosi va ekologik mavzusi bo’lib qolmoqda.

7.7. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari. 20-30-yillarda xorij geografiyasida xorologik kontseptsianing hukmronligi, tarmoqlararo tartibotlar yig’indisi sifatida qaralgan tabiiy geografiyaning holatiga ham o’z tasirini o’tkazmasdan qolmadi. Xorij geografiyasining eng bosh maqsadlaridan biri, urushgacha bo’lgan davrda, landshaftshunoslik sanaladi. Etakchi geograflarning katta qismi landshaftni geografiyaning integral obekti sifatida qarardi. Landshaftshunoslik masalalariga bag’ishlanib 1958 yilda Amsterdamda Xalqaro geografik kongressning maxsus sessiyasi bag’ishlangan edi. Bir vaqtning o’zida landshaftning mazmuni haqidagi

qarashlarning tartibsizligi kuzatildi. Unga peyzaj yoki fiziognomik mazmun berilardi. U Tabiat komponentlarining o'zaro aloqada bo'lmagan mexanik yig'indisi sifatida qaralardi.

20-yillarda tabiat landshaftlari haqidagi talimotni Z.Passarge rivojlantirdi. U landshaft hududlarni taksanomik birliklarga ajratadi: "landshaft qismlari", "qisman landshaftlar" landshaft va landshaft oblastlari, bloklari va zonolari. Z.Passarge landshaftshunoslik, umumiyer bilimi, mamlakatshunoslik o'rtasidagi o'zaro aloqani ko'rsatib o'tadi. Landshaftshunoslik uning fikricha "geografiya daraxtining tanasini", tabiiyyer bilimi – uning "ildizlarini", mamlakatshunoslik hosil qiladi. Landshaft strukturasini anglashda unda genetik yondoshuv yo'qdir. Landshaftshunoslikning shakllanishi, xorijiy geografiyada, xorologik yo'nalish tarafdorlari bilan keskin kurash ostida o'tdi, ular landshaft tadqiqotlar g'oyasini o'zini yo'qqa chiqarishga urindilar.

30-yillarda tabiiy rayonlashtirish muammolari katta qiziqish uyg'otdi. Masalan, 1934 yil Amerika geograflari Assotsiatsiyasi rayonlashtirish haqida maxsus konferentsiya o'tkazdi. Britaniya geograflar assotsiatsiyasi dunyo rayonlari tasnifini ishlab chiqish uchun maxsus komissiya tuzdi. Avvalgidek eng murakkab muammo sifatida, rayon mazmunini, obektiv yoki subektiv ekanligini aniqlash dolzarbligicha qolmoqda edi. Bu muammoning murakkabligi shunga olib keldi, geografiyaning ayrimyetakchi nazariyotchilari (mas. R.Xartshorn va E.Gentington) kompleks rayonlashtirish mumkinligini umuman rad qilardilar.

Bir vaqtning o'zida elementar nazariy asoslarning yo'qligi bir yoqlama yondoshuvlarni keltirib chiqardi, masalan, 1940 yilda U.Etvud relefdagi farqlarni hisobga olib Shimoliy Amerikani "fiziografik" rayonlashtirish muammosini "rayonlar yadrolarini" aniqlash asosida hal qilishga urinishlar bo'ldi. 1933yilda D.Ansted elementar geografik birliklarni dala sharoitida o'rganish asosida pastdan rayonlashtirish g'oyasini ilgari surdi. Ularning asosida yirik taksonologik darajadagi hududiy birliklarga ajratishni taklif qiladi: "subregionlar", "kichik regionlar" va "yirik regionlar". Bunda hududiy differentsiatsiyaning belgilari ierarxik darajasida qarab farqlanadi. Quyi darajadagi differentsiatsiyaning asosida relef va substratni, yuqori birliklar differentsiatsiyasida – iqlimni ko'rsatishni taklif qiladi.

Jahon landshaftshunosligining shakllanishida yirik masshtabdagi dala tadqiqotlarni o'tkazish katta ahamiyat kasb etadi. AQShda bunday dastlabki tajribalar birinchi jahon urushidan oldinylarni tasniflash maqsadida Chikago universiteti geograflari tomonidan o'tkazilgan. Masalan bunday ishlar 20-yillarda Michigan shtatida o'tkazilgan. 1925 yilda D. Uittli Biskonsin shtatida kichikroq uchastkada "tabiiy muhit" va "madaniy landshaftni" dala kartalashtirishini o'tkazdi. Sal keyinroq kartalashtirish amaliyotiga bir turda hududiy birliklarni tabiiy sharoit asosiy ko'rsatkichlarini va yanayerlarni xo'jalik maqsadda foydalanish sifatidagi chegaralarini o'tkazish kirib keldi. Bunday yondoshuv Tennesi d.havzasidayerlarni rayon planirovkasi loyihasi bo'yicha o'tkazilgan syomkasi jarayonida 30-yillarda o'tkazilgan edi. Bir vaqtning o'zida

B.Britaniyayer fondini detalli tadqiq etilishi boshlanadi, buyerda uning tasniflanishi D.Stemp tomonidan ishlab chiqilgan edi.

Urushgacha bo'lgan davrda materialni geografik umumlashtirishning asosiy shakli, hajmi va tarkibi bo'yicha turlicha bo'lgan mamlakatshunoslik bo'lib qoldi. Masalan, A.Penk redaksiyasi ostida N.Krebening Avstraliya Alpi tavsifi, F.Maxachekning Turkiston tavsifi chiqdi. Yanada fundamental, jahon mamlakatlariga doir 15 tomli malumot frantsuz geograflari tomonidan 20,30 va 40 – yillarda nashr etildi.

50-60 yillarda nemis adabiyotida asosan kontinuum kontseptsiyasi, yaniyer yuzasining uzluksizligi haqidagi talimot rivojlanadi. Masalan X.Shmittxenner mamlakat va landshaftlari chegaraga ega emas, uni faqat inson fikrlashi chegaralab turadi deb yozadi. “Geografik substantsiya” uzluksiz dir, rayon subektivdir va faqat uning chegaralari maqsadga muvofiqmi yoki nomuvofiqmi haqida so'z yuritsa bo'ladi.

50-yillarda G.Karolning “geoo'lchov” haqida asarlarning butun serniyasi chiqdi, bunda u “geoo'lchov” ostida geografik qobiqning vertikal chegarasi bilan gorizantal chegarasi tadqiqot doirasi bilan chegaralangan istalgan uchastkasini tushunadi. 60-yillarda G.Karol rayonlashtirishni usullarini sistemalashtirishga urinadi va geoo'lchovlarni 4 kategoriyasini ajratadi; ananaviy chegaralangan, siyosiy chegaralarda ajratilgan, tabiiy chegaralangan va erkin ajratilgan. P.Djeys regionlarni tasnifining boshqacha sxemasini taklif etdi. U ularning uch kategoriyasini ajratdi; ekosistemalarga asoslangan regionlar; hayot tarzi asosida ajratilgan “madaniy rayonlar”.

Xorijiy geografiyadagi xorologik va avangard kontseptsiyalar “geografiyaning bir butunligi” dan kelib chiqib, mustaqil tabiiy geografiyaning mavjudligini rad qiladilar. Bir vaqtning o'zida germantilli geografiyada tabiiy geografiyaning landshaftshunoslik muammolariga alohida etibor qaratiladi. I.Shmitxyuzen asarlarining birida landshaftlarni hosil qiladigan eng kichik hududiy birlikni topish vazifasini qo'yadi. K.Troll landshaftni mexanik tarzda tushinishni tanqid qiladi va uni komponentlari funktsional xarakterga ega bo'lgan tabiiy rayon sifatida ajratadi. 1951 yilda Germaniyani million masshtabdagi tabiiy rayonlashtirish sxemasi ishlab chiqildi.

Anglosaksan mamlakatlarida tabiiy hududiy kompleks g'oyasi, norasmiy akademik geografi amaliy tartibotlar – o'rmonshunoslik, yerlarni baholash, regional planlashtirish doirasida o'ziga yo'l ochardi. 1949-51yy. AQSh ning Shimoli-G'arbiy Universiteti kartasi turli ko'rsatkichlar bo'yicha xususiy chegaralar o'tkazish metodi bo'yicha P.....-Rikoyerlarini tasniflash dasturini amalga oshirdi. 1960 yilda A.Douer nam subtropiklardayerlarni baholash uchun ko'rsatkichlarni universal majmuini taklif qildi. Shunga yaqin metodlar Kaliforniya shtati, Shimoli-G'arbining Tinch okeani sohili Kanzasyerlarini tadqiq etishda qo'llanildi.

1944-45 yillarda B.Britaniyayerlari tasnifi kartasi tuzildi. Bir vaqtning o'zida Avstraliyaning shimoliy rayonlarida, iqtisodiy rivojlantirish maqsadlaridayerlarni tadqiq qilindi.

Savol va topshiriqlar:

1. Xorij geografiyasi rivojlanishining umumiy xususiyatlarini tariflang

2. Xorologizm nima va uning rivojlanishining sabablari?
3. Ijtimoiy-siyosiy kontsepsiyalarga tarif bering.
4. Tarixiy – geografik ilmiy maktablarning shallanishining sababi nimada.
5. Xorijiy regional fan.
6. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya.
7. Xorijiy landshaft kontsepsiyalari.

8 - Mavzu: Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi. Ma`ruza mashg`uloti ta`lim texnologiyasining modeli

O`quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O`quv mashg`ulotining tuzilishi Ma`ruza rejasi	8.1. Sho`ro tabiiy geografiyasining rivojlanishining umummiy tavsifi. 8.2. Sho`ro hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928 y.y.) 8.3. Urushdan oldingi besh yilliklar (1929-1941 yy.). 8.4. Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945 y.y.). 8.5. Urushdan keyingi xalq xo`jaligini tiklash va rivojlantirish yillari (1945-1960) 8.6. 1961-1981 yillardagi tadqiqotlarning asosiy xususiyatlari.
<i>O`quv mashg`ulotining maqsadi : Talabalarda Sobiq sho`ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi xususida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo`yicha tushunchalarni shakllantirish.	O`quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko`rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo`ladilar, asosiy ma`lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta`lim usullari:	Ma`ruza, aqliy hujum, klaster
O`quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta`lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O`quv mashg`ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining	Talabanning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	1.1. Aholi geografiyasiniyag predmeti, vazifalari va fanlar tizimida tuttan o`rni haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	2.1. Sho`ro tabiiy geografiyasining rivojlanishining umummiy tavsifi	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu

	haqida ma'ruza. 2.2. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928 y.y.) tavsiflanadi 2.3.Urushdan oldingi besh yilliklarga (1929-1941 yy.). doir muammoli savol o`rtaga tashlanadi 2.4.Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945 y.y.). klasteri tuzladi 2.5.Urushdan keyingi xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish yillari (1945-1960) tavsiflanadi. 2.6.1961-1981 yillardagi tadqiqotlarning asosiy xususiyatlari tavsiflanadi.	bo'yicha savollar beradilar.
3 bosqich. YAkuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o`quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg'ulotga tayyorlanish	O'rganilgan mavzu bo'yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

SOBIQ SHO`RO TABIIY VA IQTISODIY GEOGRAFIYASINING RIVOJLANISH TARIXI.

Reja:

- 8.1. Sho'ro tabiiy geografiyasining rivojlanishining umummiy tavsifi.
- 8.2. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928 y.y.)
- 8.3. Urushdan oldingi besh yilliklar (1929-1941 yy.).
- 8.4. Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945 y.y.).
- 8.5. Urushdan keyingi xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish yillari (1945-1960)
- 8.5. 1961-1981 yillardagi tadqiqotlarning asosiy xususiyatlari.

8.1. Sho'ro tabiiy geografiyasining rivojlanishi. 20-yillardayoq tabiiy geografik qarashlarning asosiy markazlari shakllanishi boshlandi. 1918 yilda Petrograd da jahondagi yagona maxsus oliy geografik o'quv markazi geografiya institutiga asos solindi.. Unda XX asr boshi tabiiy fanlarning va rus geografiyasining "sarasi" L.S.Berg, P.I.Brounov, A.A.Grigorev, V.L.Komarov, D.V.Nalivkin, S.S.Nestruv, V.P.Semyonov-Tyanshanskiy, V.N.Sukachev, A.E.Fersman, Yu.M.Shokolskiy, Ya.S. Edelshteynlar ish olib bordi. 1925 yilda Geografiya institutini Leningrad universitetining geografiya kulliyotiga aylantirildi. Geografiya institutining qisqa davrdagi faoliyati natijasida sho'ro olimlarining qator mashhur namoyandalari tarbiyalanib chiqdi (I.P.Gerasimov, S.B.Kolesnik, K.K.Markov, G.D.Riter, S.P.Suslov).

1922 yilda D.N.Anuchin tashabbusi bilan Moskva universiteti qoshida Geografiya ilmiy-tadqiqot instituti tashkil qilindi. Sho'ro hokimiyatining dastlabki davrlarida yangi universitetlar (Voronej, Irkutsk, Belorus, Gavriya, Tbilisi, Toshkent, Erevan) vujudga keldi. Geografik tadqiqotlarning yadrosiga aylangan pedagogik institutlarning rivojlangan tarmog'i shakllandi. Mutaxassi-geograflarni tayyorlashda G.I.Tonorilovning ko'p tomli SSSR tabiiy geografiyasi malumotnomasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu malumotnoma inqilobdan keyingi

davrda oliy o'quv yurtlari uchun birinchi qo'llanma edi. 1920 yilda T.F.Morozovning "... haqidagi talimot asosi" nomli klassik monografiyasi nashr etildi. Geomorfologiya, pamogeografiya va textopika rivojlanishi uchun A.D.Arxangelskiyning "Rossiya Evropa qismi geologiyasini o'rganishga kirish" asari katta ahamiyat kasb etdi (1923) va B.A.Obruchevning asarlari katta ahamiyat kasb etdi. Tuproqshunoslik va tuproq geografiyasiga doir umumlashtiruvchi asarlar orasida quyidagilarni ko'rsatib o'tish lozim: K.D.Glinka "Rossiya va unga yondosh mamlakatlar tuproqlari", "Tuproqlar kartografiyasi". 1925 yilda L.I. rasolov SSSR Osiyo qismi tuproq kartasini bir yildan keyin esa Evropa qismi tuproq kartasini nashr ettirdi.

O'simliklar geografiyasiga doir umumlashtiruvchi ishlar orasida N.A.Bushning mamlakat Evropa qismiga doir, V.L.Komarov va P.N.Kro'lovning – Sibirga doir tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish lozim. P.I.Brounov va A.A.Kaminskiylar tomonidan iqlimiy rayonlashtirish uchun u runelilar qilindi. 1927 yil M.I.Sumginning "SSSR hududidagi abadiy muzliklar" kitobi nashr qilindi. Bu yangi fan – muzloqshunoslikka asos soldi.

20-yillardagi ekspeditsion tadqiqotlar mamlakat kartasiga to'g'rilashlar kiritish va "oq dog'lar" ni yo'qotishga qaratildi. Tabiiy geografik rayonlashtirishga doir ko'plab ishlar qilindi. Biroq ko'p tadqiqotlarning nazariy asosi hali sayoz edi, rayonlashtirishda zonalmik tamoyiliga asoslansada azonallik qonuniyatlari endi shakllanayotgan edi.

Biroq dastlabki ishlardayoq landshaftlarning chuqur analiziga doir namunalar bor edi. Masalan B.B.Polipov don terassasi va Leningrad ostidagi Laxtinsk botig'ini tadqiq etish jarayonida landshaftlarni detalli tadqiq etish metodini ishlab chiqdi. 20-yillar olimlarining mehnatlari hududiy geografik differentsiatsiyasini qonuniyatlari haqidagi talimotga hissasini qo'shdi. V.V.Alexin zonallik qonuniyatiga qayir o'tloqlarini bo'ysunishini isbotladi. B.A.Keller zonallik faqat o'simlik tiplarda emas, balki boshqa yashash joylarda ham ham ko'rinadi deb xulosaga keldi.

Bir vaqtning o'zida Dokuchaevning tabiat zonolari kontseptsiyasi rivojlantira borib, ko'pgina tadqiqotchilar u barcha geografik qonuniyatlarni ochib berish uchun yetarli emas degan xulosalarga keldilar.

Er bilimining keyingi shakllanishida V.I. Vernadskiyning "Biosfera" asari katta ahamiyatga ega bo'ldi, unda V.V.Dokuchaevning tirik va notirik tabiatning birgalikda tasiri haqidagi g'oyalari rivojlantirildi, tropo-, gidro- va pitosferaning qismlarini o'z ichiga oladi, modda va energiyaning bir butun aylanma harakatda o'zaro bog'liqdir. "Tirik modda" V.I.Vernadskiyda eng muhim energetik va geoximik omil bo'lib maydonga chiqadi, unga geosferalarni qayta shakllanishidayetakchi rol tegishlidir. V.I. Vernadskiyning biosfera haqidagi talimoti Erning geografik qobiqi haqida tushunchani shakllanishiga jiddiy tasir ko'rsatdi, uning bioximik g'oyalari esa landshaftlar geoximiyasida rivojlanish oldi.

30-yillarda Fanlar Akademiyasi va oliy talim tizimida tabiiy geografiyada malum darajada tashkiliy mustahkamlash (butun geografiyada bo'lganidek) bo'ldi. 1930 yilda KEPSning geografiya bo'limi Fanlar Akademiyasining mustaqil

Geomorfologiya institutiga aylantirildi. 1934 yilda SSSR Fanlar Akademiyasi Moskvaga ko'chirildi, shu yilning oxirida Geomorfologiya instituti Tabiiy geografiya Institutiga, ikki yildan so'ng – Geografiya institutiga aylantirildi.

Mamlakatning ko'pginayerlarida akademiyaning geografik tadqiqotlar bazalari vujudga keldi. Markaziy qo'mitaning 1934 yil 16 mayda "Geografiyaning boshlang'ich va o'rta maktabda o'qitish" haqida chiqargan maxsus qarori geografiyani keyingi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu qarorni amalga oshirish jarayonida universitet va pedagogik universitetlarda hozirgi kungacha saqlanib qolgan geografiya fakultetlari va kafedralari turi shakllantirildi.

Mamlakatdagi yirik ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar uni sifat jihatdan yangicha tadqiq etishni talab etdi. Relief, geologik tuzilish, iqlim, suvlari, muzliklar, abadiy muzloqlar, tuproqlar, organik dunyo va paleogeografiyasi haqidagi tasavvurlarni to'ldirish va aniqlash ishlari amalga oshirildi. Yangi geologik kartalar nashr etildi. A.A.Voznesenskiy mamlakat iqlimlar kartasini tuzdi. Yu.M.Shokalskiy rahbarligida mamlakatning gipsometrik kartasi chiqdi. L.I.Prasolov va uning kasbdoshlari Evropa qismi, butun mamlakat va dunyoning tuproqlari kartasini ishlab chiqdilar.

30-yillarda tabiiy geografiya tarmoqlarida nazariy qismida ham, aniq ilmiy-amaliy vazifalarni yechishda ham katta yutuqlarga erishildi. I.P.Gerasimov va K.K. Markovlarning ishlari, geomorfologiyadagi geologik va geografik yondoshuvlar qarama-qarshiligini yo'qotishda olib kelgan paleogeografiyani vujudga kelishida muhim o'rin tutadi. Glyatsiologik tadqiqotlar S.V.Kamenikning "SSSR ning tog' muzliklari rayonlari" (1939) asarida umumlashtirildi.

"Umumiy muzloqshunoslik" (1940) monografiyasi olimlarning abadiy muzloqlarda olib borgan tadqiqotlarini umumlashtirdi. Bosh geofizika observatoriyasi "SSSR iqlimi" monografiyasini chop etishni davom qildirdi. Qisqa muddatlarda Evropa qismi va O'rta Osiyoning yirik daryolari suv rejimi bashoratlari ishlab chiqildi. V.G.Glushkov "SSSR suv kadastri" nomli (1935-1940y) kapital asarini chiqardi. Yu.M.Shokolskiy "Tabiiy okeanografiya" (1933y) nomli monografiyasini nashr ettirdi. Tuproqlar instituti xodimlari uch tomli "SSSR tuproqlari" monografiyasini yaratdilar. Geobotanik va faunani tadqiq qilish ishlari butun mamlakat hududini qamrab oldi. Ikki tomli "SSSR o'simliklari" asari o'simlik qoplami asosiy tipologik birliklari tavsifini berdi. Geografiya fani tarmoqlarining barcha yutuqlari 1937 yilda nashr etilgan Dunyoning Katta atlasida o'z aksini topdi. Tabiiy geografiyaning umumiy nazariyasiga, 1934 yilda chiqqan V.I. Vernadskiyning "Geoximiya ocherklari" va A.E.Fersmannning "Geoximiya"si sezilarli tasir ko'rsatdi.

Bir vaqtning o'zida A.G.Isachenko fikricha (1971, 312b) regional tabiiy-geografik sintez oblastida 30-yillar katta yutuqlari bilan ajralib turmaydi. Tabiiy geografik tavsiflar ananaviy komponentlararo stilda amalga oshirilardi. Tabiiy geografik rayonlashtirish nazariyasi rivoji, hududiy tabiiy geografik differentsiatsiya qonuniyatlarini yetarlicha ishlanmaganligi tufayli to'xtalib qolgan edi.

30-yillardayoq kompleks tabiiy geografiyada ikkita asosiy yo'nalish: -Erning tabiiy geografik qobiqi haqidagi talimot va landshaftshunoslik vujudga keldi. 1937 yilda A.A.Grigorev "Er shari tabiiy geografik qobiqi tuzilishi va tarkibi xarakteristikasi analitik tajribasi" nomli asarini nashr ettirdi.

8.2. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928 y.y.). Sobiq Sobiq Ittifoq davrining dastlabki yillaridan o'lka tabiiy sharoitini qishloq xo'jaligi ehtiyojlari nuqtai-nazaridan o'rganish va sanoatni eng muhim mahalliy tabiiy xom ashyo resurslari bilan taminlashga asosiy etibor berildi. Ayni vaqtda, O'rta Osiyo tabiati hatto umumgeografik jihatdanyetarli o'rganilmaganligi sababli inqilobdan oldin boshlangan hududiy kashfiyotlar davom ettirildi, o'lka kartasidagi so'nggi «oq dog'lar»ni tugatish, halq xo'jaligi va ilmiy Maqsadlar uchun geografik kartalar yaratish ishlari olib borildi. Dastlabki yillar O'rta Osiyo tabiiy sharoiti va resurslari haqidagi geografik tasavvurlarning kengayishi hamda chuqurlashuvida, bir tomondan, sobiq SSSR Fanlar Akademiyasi, ikkinchi tomondan mahalliy ilmiy markaz-O'rta Osiyo-Toshkent Davlat universitetining tadqiqotlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. sobiq SSSR Fanlar Akademiyasining O'rta Osiyodagi ekspeditsiyalari ko'proq cho'llar va tog'laryer bag'ridagi sanoat xom ashyosi (neft, ko'mir, temir, oltingugurt va boshqalar)ni izlab topish va zapasini aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, universitet olimlari ishtirokidagi xilma-xil ekspeditsiyalarda tabiatning barcha komponentlari o'rganildi.

1925 yil Sho'rolarning Birinchi Umumturkman sezida Qoraqum kanalini qurish masalasi ko'tariladi. Shu munosabat bilan buyerga V.A. Dubyanskiy va N.A. Dimo boshliq ikkita kompleks ekspeditsiya uyushtirildi. Bu ekspeditsiyalar natijasida qurilajak kanal trassasi tabiati haqida katta material to'planib, muhim amaliy tavsiyalar berildi. 1927 yil injener--irrigator F.M. Morgunenko tavsiya etgan trassa, yani Kalif Uzbo'yi bo'yicha BosagaKarki kanali qazilib, bu kanal orqali Amudaryo suvi cho'l ichiga 100 km kirib bordi. Bu bilan JanubiSharqiy Qoraqum orqali kanal o'tkazish qulay ekanligi isbotlandi.

1924 yil Orolbo'yi va Ustyurtda Leningrad Geografiya instituti kompleks geografik tekshirishlar olib bordi. Ekspeditsiya natijalari N.L. Blagovidovning «Ustyurtning tabiiy geografik ocherki» (1925 i.), I.P. Gerasimovning «Ustyurtdagi tuproq-geografik va botanik,geografik tadqiqotlar» (1925 y.), Ya.D. Zekel va K.D. Tironning «Gidrometeorologii ishlar» (1926 y.) nomli maqolalarida aks ettirildi. Bular orasida I.P. Gerasimov maqolasi geografik mohiyatijhatidan alohida ajralib turadi. Unda Ustyurtdagi landshaft tiplari ajratilib, mufassal tasvirlangan.

20-yillarda o'lkaning tog'li qismlari Markaz olimlarts tomonidan kamroq O'rganildi. Yirik ekspeditsiyalardan taniqli geolog D.V. Nalivkinning Pomir ekspeditsiyasi (1924y.) va Kopetdog'ga uyushtirilgan geologik-geografik ekspeditsiyalarini, shuningdek, Pomir baland tog' ekspeditsiyasi (1928 y.) bilan Issiqko'l kompleks ekspeditsiyasini (1928 y.) ko'rsatib o'tish mumkin. Mamlakatimizning janubiy chegaralari bo'ylab o'tgan muhim geografik obekt-Kopetdog' tabiatini tekshirishda geolog N. I. Nikshich (1923 i.), geobotanik, E. G. Chernyakovskaya (1924 va 1926 y.), zoogeograf S.I. Ognev bilan V. G. Geptner (1925 i.) ekspeditsiyalari katta geografik malumot to'pladi.

Sobiq FA ning ekspeditsisi faoliyatidan farq qilib, mahalliy ilmiy markaz-O'rta Osiyo (Toshkent) Davlat universitetining ekspeditsion faoliyati o'lkaning tekislik qismini ham, tog'li qismini ham, cho'llarni ham, vohalarni ham birday keng qamrab olib, barcha komponentlarni muntazam va intensiv O'rgandi. Universitet tadqiqotlari o'lka tabiiy geografiyasi tarixining eng yorhin sahifalarini tashkil etadi. Buning asosiy sababi shuki, buyuk dohiy asos solgan, tub revolyutsion o'zgarishlar tufonida tashkil topgan O'rta Osiyoning bu birinchi o'lkan ilm-fan dargohi va to'ng'ich oliy o'quv yurti o'z faoliyatining dastlabki yillaridanoq mamlakatimizning yirik ilmiy markaziga aylandi. O'lka tabiatini o'rganishga barakali hissa qo'shgan va original ilmiy maktab hamda yo'nalishlarga asos solgan ajoyib olimlarning butun bir pleyadasi jo'shqin ilmiy faoliyatini shu dargohda o'tkazdi. Bular orasida O'rta Osiyo fanining yetuk arboblari: geograflar-N.L. Korjenevskiy, G.N. Cherdantsev, N.G. Mallitskiy, R.I. Abolin, Yu.A. Skvortsov va S.D. Muraveyskiy, geologlar-A.S. Uklonskiy, V. G. Muxin, O.K. Lange, V.I. Popov, tuproqshunoslar-N.A. Dima, A.I. Rozanov, M.N. Voskresenskiy, M.A. Orlov, M.A. Pankov, botaniklar-A.V. Blagoveshchenskiy, P.A. Baranov, E.P. Korovin, M.G. Popov, M.V. Kultiasov, V.P. Drobov, I. A. Rayko va, M.M. Sovetkina, I.I. Granitov, zoologlar-D.N. Kashkarov, N.A. Bobrinskiy, A.L. Brodskiy, iqlimshunoslar-L.A. Molchanov, R.R. TSimmerman, meteorologlar-A.A. Skvortsov, V.A. Jorjio, V.A. Bugaev, agroiqlimshunos L.N. Babushkin, gidrolog V.L. Shults va boshqalar bor. Universitet olimlarining tabiatni o'rganish yuzasidan olib borgan katta ishlari 20-yillardayoq o'lka tabiiy geografiyasining jadal rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Bu davrda asosan gidrogeologiya, mineralogiya va geoximiya, paleontologiya, regional va tarixiy geologiya bo'yicha o'nlab ekspeditsiyalar o'tkazildi. Irrigatsiya va melioratsiya ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq gidrogeologik tadqiqotlar ayniqsa rivoj topdi. O.K. Lange rahbarligidagi bu ilmiy ishlarni amalga oshirishda N. I. Tolstixin, M.M. Reshyotkin, F. F. Mujchinkin, A.M. Kulchiqkiy, G.I. Arxangelskiy, M.A. Shmidt, M.M. Krilov va boshqalar ishtirok etdilar. Universitet 20 yillarda Mirzacho'l va Dalvarzin dashti, Farg'ona vodiysi, Toshkent va Toshkent yoni rayonlari, Zarafshon va Qashqadaryo havzalari hamda Janubiy Qozog'istonda ko'plab gidrogeologik tadqiqotlar o'tkazdi.

1923 yil yozida N.L. Korjenevskiy TORGOning Pomir baland tog'liklariga uyushtirilgan ekspeditsiyaga rahbarlik qiladi. Bu ekspeditsiyada botanik, I. A. Rayko va, geolog I.I. Bezdeka va topograf S. A. Polozov ham ishtirok etdi. Ular O'sh katta Pomir yo'li Murg'ob qishlog'i Alichur vodiysi Yashilko'l Buromal va Langarko'tal dovonlari Sarez ko'li Murg'ob qishlog'i katta Pomir yo'li marshruti bo'yicha uzoq va mashaqqatli yo'l bosib qimmatli geografik malumot to'pladilar. Ekspeditsiya davomida tabiiy landshaftlar tasvirlandi, geologik, geomorfologik, topografik va botanik, malumotlar to'plandi. Binobarin, Pomirning ichki rayonlariga o'tkazilgav Chu ekspeditsiya ham o'lka geografik hayotida muhim voqea bo'ldi.

1917-1928 yillar-o'lka tabiatini sho'ro davrida intensiv va planli o'rganishdagi ilk bosqichdir. Shu sababli uning eng muhim xususiyati-geografik-

kartografik faktik materialning jadal to'plana borishidir. Binobarin, ilk bosqich asosan keyingi nazariy xulosalarga nihoyatda boy ikkinchi bosqichga tayyorlanish yillaridir.

Shunga qaramay, bir tomondan inqilobdan oldingi, ikkinchi tomondan, sobiq sho'ro davrining dastlabki yillaridagi to'plangan faktik malumotlar asosida ayrim komponentlar bo'yicha umumlashma asarlar ham yuzaga keldi. Bularga birinchi navbatda D. V. Nalivkinning «Turkiston geologiyasi ocherki» (1926), D. Ponomaryov va V.N. Borsuklarning «Qozog'istonning iqlimiy ocherki» (1927 y.), G.D. Glinkaning «Qirg'iz respublikasi tuproqlari» (1923 i.), L.I. Prasolovning «Turkiston tuproqlari» (1925 i.), E. A. Fedchenkoning «Turkiston o'simliklari ocherklari» (1925 i.), I.M. Krasheninnikovning «Qirgiz respublikasining o'simlik qoplami» va D.N. Kashkarovning «Turkiston hayvonoti» nomli ikki tomli (1tom, 1923; 2tom 1925 i.) kitobi yaqqol misoldir. Bu asarlar tabiiy geografik tasavvurlarning rivojlanishida juda katta rol o'ynadi va, qisman, keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos rolini o'ynadi. Bular orasida originalligi va geografik hamda ekologik ahamiyati jihatidan D.N. Kashkarov asarlari alohida ajralib turadi.

1925 i. N.L. Korjenevskiyning «O'rta Osiyoning tabiiy geografik ocherki» nomli kitobi bosilib chiqdi. Unda o'lka tabiati ayrim komponentlar bo'yicha yoritilgan. Yirik regional tabiiy-geografik asarlardan «Tojikiston» maqolalar to'plami va A.I. Bessonov, L.K. Davidov va boshqalarning «Ettisuv» kitobi bosilib chiqdi.

3. O'lka haqidagi Geologik-geomorfologik g'oyalarning rivojlanishida V.N. Veber, D. V. Nalivkin, V.A. Obruchevlarning, o'lkayer osti boyliklari haqidagi, kengayishida esa E. A. Fersman, K.P. Kalitskiy, N. V. Shabarov, D. S. Uklonskiy, S.F. Mashkovtsev, B.N. Nasledov va A.V. Korolyovlarning xizmatlari kattadir. D.V. Nalivkin 1926 y. O'rta Osiyo geologik tuzilishi va tektonik rivojlanishining umumiy sxemasini bayon etdi. O'lka tog'li qismining Himoliy, Markaziy va Janubiy yoylarga ajratilishi juda katta xulosalardan biri sifatida fanda katta burilish nuqtasi bo'ldi.

4. O'rta Osiyo iqlimi to'g'risidagi tasavvurlarning rivojlanishida L.A. Molchanov bilan R.R. TSimmermanning o'lka iqlimini rayonlashtirishga oid asarlari muhim rol o'ynadi. Hidrologik-glyatsiologik fikrlar evolyutsiyasiga L.K. Davidov, N.L. Korjenevskiy va L.A. Molchanov barakali hissa qo'shdilar.

5. Nazariy jihatdan atoqli sho'ro olimlari I.M. Krasheninnikov bilan M.G. Popovning paleogeografik florogenetik va geobotanik, asarlari, S.S. Neustruev va N.A. Dimoning tuproqlar geografiyasiga oid asarlari ayniqsa divdatga sazovordir.

I.M. Krasheninnikov Qozog'istonning dasht va cho'llari o'simlik qoplamini asosan paleogeografik rivojlanish fonida keng tahlil qilib, muhim xulosalar chiqardi. Xususan, relef bilan o'simliklar orasidagi uzviy tarixiy aloqadorlikni ochib berdi.

M.G. Popov bir asarida (1922 y.) o'lka cho'llarining geobotanik, tipologiyasini bersa, ikkinchi fundamental asarida (1927) O'rta Osiyo o'simliklarining tarixiy rivojlanish bosqichlarini keng analiz qildi. M.G. Popov

o'lka o'simliklarining paydo bo'lishi va rivojlanishidagi original migratsion nazariyani olg'a surdi. Olim 1926 yildayoq O'rta Osiyoda balandlik mintaqalarining ikki (Shimoliy va Janubiy) tipi haqida original fikr bilan chiqdi.

6. Tabiiy geografik asosan tuproq-botanik, g'oyalarning rivojlanishiga SAGU Tuproqdgunoslik va geobotanika institutining yetakchi olimlari ayniqsa barakali hissa qo'shdilar. Bu institutda kompleks tuproq-botanik, (N.A. Dimo, R.I. Abolin) va landshaft tadqiqotlarining original metodikasi yaratildi, O'rta Osiyo tuproqlari va o'simlik qoplaminig klassifikatsiyasi tuzildi, tuproq-o'simlik hoplaminig zonal regional va mahalliy qonuniyatlari aniqlandi, ko'plab anik, tuproq va o'simlik kartalari tuzildi, juda ko'p rayonlaryer-suv sharoitiga xo'jalik nuqtai-nazaridan baho berildi.

Institut olimlari bir necha yangi tuproq tiplarini (voha madaniy tuproqlari, taqir tuproqlari va qumli cho'l tuproqlari tiplari) birinchi bo'lib ajratdilar hamda tasvirladilar. M.V. Kultiasov 1927 y. birinchi bo'lib, original o'simlik tipi-to'g'ri xil o't o'simliklari asosan efemerlar, ustun turuvchi tog' oldi quruq dasht tipini ajratdi, R.I. Abolin fitotsenologii g'oyalarni rivojlantirdi.

7. D.N. Kashkarov rahbarligidagi zoоекologik va biotsenologik tadqiqotlarning boshlanishi o'lka tabiiy geografiyasi tarixida muhim voqea bo'ldi. D.N. Kashkarov va A.L. Brodskiy O'rta Osiyo tabiatini muhofaza qilish, qo'riqxonalar barpo qilish yuzasidan katta nazariy va amaliy ishlar olib bordilar.

8.3. Urushdan oldingi besh yilliklar (1929-1941 yy.). Bu bosqichning birinchi bosqichdan asosiy farqi shuki, tez suratlar bilan rivojlana boshlagan xalq xo'jaligining fan oldiga quygan konkret ilmiy va amaliy talablari asosida o'lka tabiatini o'rganish jarayoni keskin darajada jadallashdi. O'lkaning foydali qazilmalari, iqlim, yer-suv, o'simlik hamda hayvonot resurslarini tezroq aniqlash va iqtisodiy jihatdan baholash, bepoyon cho'llar, baland tog'lar tabiiy sharoitini o'rganib, ulardan qishloq xo'jaligida samarali foydalanish yo'llarini belgilash, qishloq xo'jaligi va sanoat ishlab chiqarishining hududiy joylashishini takomillashtirish davrning eng dolzarb masalalariga aylandi. O'lkadagi geologik, Gidrometeorologii, tuproqshunoslik va biologik ilmiy tashkilot hamda muassasalar soni orta bordi.

Bu bosqichda tabiiy geografik tasavvurlarning rivojlanishida Sobiq FA ning institutlari va O'rta Osiyo Davlat universiteti uyushtirgan kompleks ekspeditsiyalar natijalari hal qiluvchi rol o'ynadi.

Nihoyat sobiq sho'ro davrining birinchi bosqichi asosan faktik material to'plash va ayrim original ilmiy yo'nalishlarning endigina yuzaga kela boshlash bosqichi bo'lsa, urushdan oldingi yillar ko'plab fundamental umumlashma asarlar yaratilishi va katta-katta ilmiy maktablarning uzil-kesil shakllanishi bosqichidir. Bu yillar tabiiy geografik g'oyalarning rivojlanishi juda tezlashdi, ilmiy tadqiqot ishlarining amaliy ahamiyati tobora orta bordi.

Sobiq FA 1928 yil tuzgan Ekspeditsion Tadqiqotlar Komissiyasi (KEI) O'rta Osiyoning barcha ittifoqdosh respublikalarida kompleks geologik-geografik ekspeditsiya ishlarini boshlab yubordi.

Bu yillarda (1929-1941 yy.) O'rta Osiyo Davlat universitetining geografik geologik, tuproq-botanik, va biogeografik tadqiqotlari ayniqsa keng quloq yoydi. 1929-32 yillar universitet tabiatshunosligining eng yirik markazi-Tuproqshunoslik va geobotanika institutining ekspeditsion tadqiqotlari hajmi jihatidan ham, geografik mohiyati jihatidan ham yetakchi o'rin to'ldi. 1929y. Institut ittifoqdosh respublikalar suv xo'jaligi vayer tuzish organlarining talabiga muvofiq 30 dan ortiq kompleks tuproq-botanik, ekspeditsiya o'tkazdi. Bu ekspeditsiyalarning asosiy qismi (24 tasi) O'zbekistonda-Farg'ona vodiysi, Toshkent-Mirzacho'l rayoni, Ohangaron platosi, Nurota, Xiva rayonlari va Surxon-Sherobod vodiysida ishladi. Tojikistonda VaxshPanj suvayirg'ichi, Lekinobod va Isfara rayonlariningyer-suv hamda o'simliklari o'rganildi. Qozog'istonda-Qoratov-Keles, Qizilo'rda, Qirg'izistonda Qorako'l, Jalolobod-O'zgan ekspeditsiyalari tadqiqotlar o'tkazdi.

Institutning 12 yillik ekspeditsion va kameral tadqiqotlari yakunlari asosida o'nlab tuproq-geografik geobotanik va kompleks geografik asarlar yuzaga keldi. Bulardan N.A. Dimoning umumlashma asarlarini, R.I. Abolinning Janubiy Qozog'istonning Sirdaryo va Olmaota okruglari tabiatiga bag'ishlangan asarlarini, «Sho'ro O'rta Osiyosining tabiiy-tarixiy rayonlashtirilishi» nomli fundamental tadqiqotini, «Balxashbo'yi chala cho'llaridan Xontangrining qorli cho'qqilarigacha» nomli geografik monografiyasini misol keltirish mumkin. E.P. Korovinning 1935 y. bosilib chiqqan «O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston o'simliklari» kapital asari ham shu institut materiallari asosida yaratilgan. Bulardan tashqari M.M. Sovetkinaning Markaziy Tyanshan o'simlik qoplamiga bag'ishlangan monografiyalari (1927, 1930) katta geografik ahamiyatga egadir.

8.4. Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945 y.y.). Bu bosqichning og'ir sharoitiga qaramay o'lka tabiatining tuproq-geografik biogeografik va kompleks lantsshaf-geografik yunalishlarda o'rganish davom etdi. O'rta Osiyo olimlari sobiq Sobiq Ittifoqning Evropa qismidan, asosan Moskva va Lennngradan evakuatsiya qilingan ko'plab olimlar hisobiga kengaydi. Urushning qizg'in yillari O'zbekiston (1943 i.) Fanlar akademiyasi, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'izistonda FA niig filiallari tashkil topdi. Ular o'lkadagi geografik tadqiqotlarning rivojlanishida tobora katta rol o'ynay boshladi. Ilmiy tadqiqot ishlarining amaliy yo'nalishi yanada konkretlashdi va bevosita mudofaa manfaatlariga qaratildi.

O'lkaning tekislik qismida yaylov resurslaritekshirish, baholash, kartaga tushirish,yer osti suvlari, o'simlik va hayvonot resurslarini.yer osti mineral boyliklarshsh aniqlandi hamda ulardan mamlakat ehtiyojlarida foydalanish yuzasidan juda katta tadqiqot ishlari olib borildi. qisman irrigatsiya tadqiqotlari ham davom etdn. Chunonchi urush yillari Ashxobodlik injener I.V. Boltenkov rahbarligida Qoraqum kanalining loyihasi tuzildi. Irrigatsiya va tuproqlar melioratsiyasiga doir ilmiy ishlar tsikli O'zbekiston va Janubiy Qozog'istonda keng masshtabda davom etdi

O'rta Osiyo cho'llarining tabiiy sharoiti va asosan biologik resurslarini o'rganishda bu davrda ham Faning institutlari, filiallari va SAGU olimlarining xizmatlari alohida ajralib turadi. FA Geografiya institutining bir guruhyetakchi

olimlari urush yillari Qozog'istonda geografik tadqiqotlar olib bordilar. Natijada, 1945 y. institutdirektori A.A. Grigorevning «Qozog'istonning tabiiy sharoiti», institutning yetakchi olimlaridan I.P. Gerasimovning «Qozog'iston geomorfologiyasining hozirgi muammolari» nomli va boshqa yirik asarlari bosilib chiqdi.

1944-1945 yy. FA SOPS va Geografiya instituti Mang'ishloq yarim oroli bilan Ustyurt platosida kompleks eksleditsion gadhihotlar olib bordi. Ekspeditsiya bu hududlarning reliefi va Tuproq-o'simlik resurslari haqida ayniqsa O'rta Osiyo Davlat universitetining o'lka cho'llarini o'rganish yuzasidan olib borgan kompleks tadqiqotlari orasida Janubiy Qizilqum Ustyurt ekspeditsiyalari turadi.

1943 yilgi Janubiy Qizilqum ekspeditsiyasida geologlar S. N. Kolov va V.N. Preobrazenskaya, tuproqshunos-M.A. Orlov, botaniklar-E.P. Korovin, M.M. Orifxonova, K.3. Zokirov va V.M. Janaeva, zoolog T.3. Vohidov va boshqalar ishtirok etdilar. Ekspeditsiyaning katta ilmiy natijalari 1953 i. maxsus kitobda kengyoritib berildi. Garchi ekspeditsiya asosan Janubiy Qizilqumning sharqiy qismn yaylovlaridan chorvachilikda foydalanish masalasida tashkil etilgan bo'lsada, tadqiqot natijalari kompleks geografik tus oldi. Ekspeditsiya materiallarida Janubi-sharqiy Qizilqumning chegaralari, landshaftlari va resurslarining o'ziga xosligi, geografik o'rganilganlik darajasi, reliefi, geologik tuzilishi, iqlimiy va meteorologik xususiyatlari, tuproq qoplami, hayvonot dunyosi bayon qilingan. Ayniqsa o'simlik qoplami (uning tarkibi, strukturasi, sifati va miqdori, dinamikasi, hududiy taqsimlanishi, dinamikami va tarixiy rivojlanishi) atroflicha tahlil qilingan.

Suronli urush yillarining og'ir sharoitiga qaramay, O'rta Osiyo tabiatini o'rganish va tabiiy resurslarni aniqlash borasidagi tadqiqotlar jadal davom etdi.

Kompleks va tarmoq geografik ekspeditsiyalar uyushtirildi, katta faktik malumot to'plandi.

Urush yillarining ehtiyojlari geologik va botanik, tadqiqotlar tematikasini amaliy maqsadlar sari keskin burish va yanada jadallashtirishni taqozo etdi. O'lkaning mineral va o'simlik boyliklarini aniqlash hamda baholashda muhim yutuqlar qo'lga kiritildi.

Urush yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida kompleks geografik xarakteri va ilmiy g'oya hamda umumlashmalarga boyligi jihatidan A.A. Grigorevning (Qozog'istoning tabiiy sharoitini tasvirlashga va V.M. Chetirkinning O'rta Osiyoni kompleks tasvirlash va tabiiy geografik rayonlashgirishtga bag'ishlangan ishlari alohida ajralib

8.5. Urushdan keyingi xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish yillari (1945-1960)

Urushdan keyingi besh yilliklar davrida xo'jalikni tiklash va rivojlantirish ehtiyojlari tufayli O'rta Osiyo tabiiy sharoitini amaliy maqsadlarda tadqiq qilish hamda yangidan-yangi tabiiy resurs zapaslarini topish, baholash, ishga solish jarayoni tobora kuchaydi. Bu vaqtga kelib, geografik tadqiqotlar ko'lamini kengayishi bilan birga ularning metodlari ham takomillashdi, ilmiy-nazariy saviyasi yuksala bordi. O'lka tabiatini geografik o'rganishda ekspeditsion

tadqiqotlardan tashqari statsionar tadqiqotlar ham jadal rivojlandi. Tabiiy geografik metodlardan tashqari geoximik, geofizik, aerosurat va lanshaft indikatsiya metodlaridan muvaffaqiyatli foydalanila boshlan. Bu yillar o'lkada tabiiy komponentlarini (relef, iqlim, tuproq, o'simliklar, hayvonot dunyosi) chuqur o'rganish o'lkada tarmoq geografik yo'nalishlar bo'yicha yangidan-yangi ilmiy maktablarning shakllanishiga olib keldi. Bularga tog' gidrologiyasi, agroiklimshunoslik to'rtlamchi davr geologiyasi va geomorfologiya ilmiy maktablariiii misol qilib ko'rsatish mumkin.

Geografik tadqiqotlarning amaliy rivojlanishi o'lkada qishloq xo'jaligini yuksaltirish ehtiyojlariga, yani obikoryerlar maydonini kengaytirish, bahorikoryerlardan unumli foydalanish, cho'l va tog' yaylovlarining yangidan-yangi rayonlarini ishga solish, umuman, iqlim, suv hamda tuproq o'simlik resurslaridan intensiv foydalanish masalalari bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Qozog'istonda qo'riq va bo'zyerlarni o'zlashtirish, O'zbekistonda Mirzacho'l va Markaziy Farg'onani o'zlashtirish, Qirg'iziston va Tojikistonda baland tog'larni o'zlashtirish, Turkmanistonda Bosh Turkman kanalini qurish va yangi vohalar bunyod etish munosabati bilan o'tkazilgan kompleks tadqiqotlar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi.

Bu davrda o'lkada tabiiy resurslarini o'rganish va ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish muammolari bilan markaz ilmiy tashkilotlaridan tashqari O'rta Osiyodagi barcha sobiq Ittifoqdosh respublikalar hamda Qozog'iston Fanlar akademiyalari, universitetlar va boshqa oliy uhuv yurtlari, ko'plab ma'g'alliy ilmiyishlab chiqarish muassasalari katta ish olib bordilar. Binobarin, ularning nihoyatda katta va xilma-xil ekspeditsion faoliyatini qisqacha bo'lsada bayon etish mumkin emas. Shuni nazarda tutib, o'lkada tabiatini ayrim tarmoqlar (komponentlar) bo'yicha o'rganish va eng muhim regional kompleks tadqiqotlar obzorigagina to'xtab o'tamiz.

Urushdan keyingi yillar, avvalo O'rta Osiyoning geologikyer osti boyliklarini o'rganishda muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda geologik syomka va kon-qidiruv ishlari juda katta maydonda hamda yirik masshtabda olib borildi. Natijada, o'lkaning tog'li qismida rangdor va qora metall rudalarining, tekislik qismida esa neft-gazning Sobiq Ittifoq ahamiyatiga molik ko'plab juda katta konlari topildi hamda hzshga tushirildi. 40 yillar oxiri va 50 yillarda Qozog'iston sahaqidagi geologik-geografik tasavvurlarning rivojlanishiga I. G. Kassin, K. I. Satpaev, G. TS. Medoev, N. S. Shatskiy, A.L. Yanshin, A.A. Bogdanov, R. A. Borukaev, V. Tixomirov, B. I. Borsuk, L.I. Borovikov va V.P. Nexoroshev barakali qo'shdilar. O'rta Osiyo ittifoqdosh respublikalarida geologik tasavvurlarning rivojlanishida H. M. Abdullaev, V.I. Popov, A.S. Uklonskiy, V. G. Garkovets, O. M. Akramxo'jaev, R. M. Mavlonov, I. X. qamraboev, L. Boboevlar tadqiqotlarining roli katta bo'ldi. Markaz olimlaridan I.P. Gerasimov B.A. Fedorovich, A.S. Kes, A. R., Burachek, P.A. Petrushevskiy va boshqalar o'lkaning geologiyasi va paleogeografiyasi haqidaa yangi fikrlar bayon etdilar.

O'zbekiston Faning talantli geolog olim H. M. Abdullaev boshchiligidagi Geologiya instituti 50 yillar O'rta Osiyo geologiyasining yirik markaziga aylandi.

D. M. Abdullaevning O'rta Osiyo geologiyasi, magmatizmi va metallogeniyasiga oid muham umumlashmalari, ruda hosil bo'lishida granitoidlarning roli haqidagi xulosalari katta ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega bo'ldi.

Urushdan keyingi halq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish yillari (1945-1960) O'rta Osiyo tabiati barcha komponentlar bo'yicha intensiv o'rganildi. Natijada ayrim komponentlar geografiyasi bo'yicha original ilmiy maktab va yuo'alishlar vujudga keldy. Bulardan to'rtlamchi davr tarixiva geomorfologiya, agrometeorologiya va agroiklimshunoslik tog' gidrologiyasi, meliorativ gidrogeologiya, tuproqlar geografiyasi va melioratsiyasi, antropogen tuproqshunoslik biotsenologiya yo'nalishlari ayniqsa xarakterlidir.

Ayrim hududlar tabiiy sharoiti va resurslarini o'rganish, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va oqilona joylashtirish muammosi regional kompleks yo'nalishdagi tadqiqotlarni o'tkazishni taqozo etdi. Natijada katta faktik material to'plandi, regional monografiyalar yuzaga keldi.

Yangi, progressiv metodlar (geofizik, geoximik, aerosurat, biotsenologik va x.k.) qo'llanilishi natijasida tabiiy geografik tadqiqotlar metodikasi takomillashdi. Bunda muntazam statsionar tadqiqotlar katta rol o'ynadi.

Tarmoq va kompleks tabiiy geografik rayonlashtirishda katta natijalarga erishildi. O'lka tabiatining zonallik balandlik mintaqalari va regionallik qonuniyatlarini chuqur tadqiq qilish davom etdi.

O'rta Osiyoning yirik qismlari va ayrim respublikalar tabiiy geografiyasiga bag'ishlangan asarlar xilma-xil malumotlarni sistemalashtirish va kompleks geografik tahlil qilishda katta rol o'ynadi.

Butun O'rta Osiyoni kompleks tabiiy rayonlashtirish va geografik tasvirlashga bag'ishlangan monografik asarlar yaratildi. Ulardan eng muhimi FA nashr etgan «Srednyaya Aziya» monografiyasidir.

8.6. 1961-1981 yillardagi tadqiqotlarning asosiy xususiyatlari.

1. Fan-texnika inqilobi geografiya fanida ham yaqqol aks etdi. Sho'ro geograflari o'lka tabiatini har tomonlama chuqur o'rganishdan uni oqilona o'zgartirib yangi tipdagi landshaftlar yaratish muammolarini tadqiq qilish sari qadam qo'yidilar. Sho'ro geografiyasi, akademik I.P. Gerasimov tabiricha, konstruktiv bosqichga o'tdi. O'rta Osiyoda konstruktiv geografik tadqiqotlarning rivojlanishi qo'riq va bo'zyerlarni tobora keng o'zlashtirish muammosi bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Yangiyerlarni o'zlashtirish ishlari Qozog'iston, O'zbekiston (Mirzacho'l va Dalvarzin, Qarshi cho'li, Surxon-Sherobod vodiysi) va Turkmanistonda (Qoraqum kanali zonasi) ayniqsa keng maydonda olib borildi.

2. Sho'ro tabiatshunosligi va geografiyasi tarkibida yangi vujudga kelgan yoki jadal rivojlana boshlagan istiqbolli yangi ilmiy yo'nalishlar: landshaftshunoslik, kosmik geografiya va kartografiya, biogeotsenologiya, dinamik geografiya, meliorativ geografiya, (rekreatsion geografiya, antropogen landshaftshunoslik turizm geografiyasi va boshqalar O'rta Osiyoda ham rivojlana boshladi.

3. Geografik g'oyalarning rivojlanishida o'lkani tabiiy geografik rayonlashtirish bo'yicha o'tkazilgan intensiv tadqiqotlaryetakchi rol o'ynadi.

O'rta Osiyoni tabiiy geografik rayonlashtirish asosan ikki yo'nalishda davom etdi. Moskva olimlari (N.A. Gvozdet'skiy, E. M. Murzaev, G.D. Rixter, I. S. Shchukin va b.) o'lkani rayonlashtirishning umumiy sxemasida geologik-geomorfologik va zonal tafovutlarni diqqat markazida tutsalar, Toshkentning yetakchi geograflari (L.N. Babushkin, N.A. Kogay) ekologik-geografik printsiplarga sodiq qoldilar. Natijada o'lkani eng yirik regional birliklarga bo'lishda Moskva olimlari, birinchi navbatda, tog'larni tekisliklardai ajratib rayonlashtirdilar, Toshkent olimlari esa tog'lar bilan tekisliklarni ekologik rejimidagi umumiylik asosida birlashtirib rayonlashtirdilar. Bu rayonlashtirish sxemalari E. M. Murzaev (1968) va N.A. Gvozdet'skiy tomonidan batafsil qiyosiy tahlil qilingan.

Mahalliy avtorlardan butun O'rta Osiyoni yoki uning yirik qismlarini kompleks tabiiy rayonlashtirish bilan O'zbekistonda L.N. Babushkin va N.A. Kogay, Qozog'istonda-V.M. Chupaxin, Qirg'izistonda-B.A. Lunin, Turkmanistonda-A. G. Boboev, K.V. Veysov va Ch. V. Kopekov, Tojikistonda R.I. Selivanov va O. E. Agaxanyants shug'ullandilar. O'rta Osiyoni tabiiy rayonlashtirishning nazariy va amaliy masalalari L.N. Babushkin va N.A. Kogayning yirik asarlarida (1964, 1965, 1967, 1971, 1975; N.A. Kogay, 1969h) ayniqsa keng va chuqur tadqiq qilindi. Muhimi shuki, ular o'lkani tipologik landshaft kartasi asosida rayonlashtirdilar. Bundam tanhari, o'z rayonlashtirish sxemalarini paleogeografik va ekologik jihatdan puxta asosladilar. Ajratilgan regionlarning tabiiy geografik aynrhisa agroiklimiy xarakteristikasi muhim amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. N.A. Kogay rayonlashtirishda tog' va tekislik tabiiy komplekslaridan tashqari yaxlit tog'tekislik tabiiy komplekslarini ham ajratish g'oyasini olg'a surdi. L.N. Babushkin va N.A. Kogay O'rta Osiyo landshaftlari klassifikatsiyasi va kartografiyasiga ham munosib hissa qo'shdilar.

4. Halq xo'jaligining fan oldiga qo'ygan talablari tabiatni tasvirlash, rayonlashtirish va analiz qilish qishloq xo'jaligi, melioratsiya, injenerlik qurilish, rayonlar planirovkasi maqsadlarida olib borilishini taqozo etdi. Bu xususiyat maxsus va kompleks tabiiy rayonlashtirish sxemalarida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ldi. Amaliy maqsadlar bilan chambarchas borliq bo'lgan injenerlik geologiyasi (R. A. Mavlonov, A.I. Islomov va b.), amaliy geomorfologiya (Tyanshan baland tog' stantsiyasi va Cho'llar instituti), neotektonika (O. q Chediya, E. Ya Rantsman va b.), paleogeografiya (E. D. Mamedov, G. F. Tetyuxin, A. q Trofimov, L.I. Turbin va b.) meliorativ gidrogeologiya (M.M. Krilov, N. N. Dojiboev), meliorativ geografiya (I. S. Rabochee, A. Rafikrv va b.), agroiklimshunoslik va agrometeorologiya (L.N. Babushkin, F. Mumshyuv va b.), rekreatsion geografiya, bioiklimshunoslik tabiatni muhofaza qilish antropogen landshaftshunoslik bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar amaliy geografik tasavvurlarning kengayishi va chuqurlashuvida ijobiy rol o'ynamoqda. qishloq xo'jaligi nuqtai-nazaridan ahamiyatga molik tabiiy geografik jarayonlar (eroziya, sel, qor ko'chkisi, surilma va x.k.) maxsus O'rganila boshladi.

5. Eng yangi bosqich o'lka tabiatining barcha komponentlari haqidagi geografik bilimlarni umumlashtirish bosqichidir. 60-70-yillar O'rta Osiyo va

Qozog'iston reliefi 3.A. S varichevskaya (1965) va FA Geografiya institutining (1975), iqlimi E. N. Balashova, O. M. Jitomirskaya, O.A. Semyonova (1960), O.M. Chelpano va (1963), L.N. Babushkinning (1964), suvlari O.P. Shcheglova (1960), V.L. Shults (1963, 1965) ning, tuproqlari I. N. Stepanovning (1975), o'simliklari E.P. Korovin (1961, 1962) D. 3. Zokirov va P.B. Zokirovlarning (1979), hayvonoti T. 3. Zohidov va R. N. Meklenburtsevning original monografiyalarida juda keng va chuqur tahlil qilindi. Bular orasida geografik va ekologik g'oyalarga boyligi jihatidan E.P. Korovinning O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston (1961, 1962) nomli fundamental asari aloxdda ajralib turadi.V.M. Chupaxinning Tyanshan, O. E. Agaxanyantsning Pomir, A. G. Boboevning Turkmaniston qumli cho'llariga bag'ishlangan monografiyalarida katta regional geografik muammolar ko'tarib chiqildi.

6. Bu yillar O'rta Osiyo tabiatini kompleks geografik tasvirlashda ham yangi, ancha yuksak bosqich bo'ldi. O'lkaning eng muhim landshaft xususiyatlari V.M. Chetirkin (1960), N.L. Korjenevskiy (1960), E. M. Murzaev (1961), M.Q. Qoriev (1968), L.N. Babushkin va N.A. Kogaylarning kitoblarida hamda oliy o'quv yurtlari darsliklarida batafsil bayon qilindi. FA Geografiya instituti tayyorlagan «O'rta Osiyo» (1968) va «Qozog'iston» (1969) monografiyalarining bosilib chiqishi o'lka tabiiy geografiyasi tarixida muhim voqea bo'ldi. Ularda o'lka tabiatini sho'ro davrida o'rganish natijalari yakunlandi va navbatdagi dolzarb muammolar belgilab berildi.

7. Eng yangi bosqichda O'rta Osiyodagi har bir ittifoqdosh respublika va Qozog'istonda mahalliy geograf hamda landshaftshunoslarning butun bir otryadlarini o'z ichiga olgan chikdi va ular regional-kompleks tadqiqotlarning rivojlanishiga munosib hissa qo'shdilar. Chunonchi, O'zbekistonda Moskva, Leningrad, Kiev, Lvov, Boku, Qozon, Voronej, Toshkent landshaftshunoslik maktablariga mansub 20 ga yaqin geograftadqiqodchilik chiqdi; ularning katta hududlar, Chunonchi, Zarafshon vodiysi (M. Umarov, P. Baratov, P. G'ulomov, A. Saidov), Mirzacho'l (A. Rafiiqov), Jizzax oblasti (L. Alibekov va S. Nishonov), Janubiy Farg'ona (Yu. Sultonov), Xorazm vohasi (T. Olloberganov), qarshi cho'li (M. Rasulov, I. Hasanov), Surxondaryo oblasti (Sh. Ergashev) tabiatini kompleks tasvirlash va rayonlashtirishga bag'ishlangan kitoblari bosilib chiqdi.

8. 1962 y. Turkmaniston FA qoshida Cho'llar institutining tashkil etilishi munosabati bilan o'lka geografiyasi tarixida yangi sahifa ochildi. Sobiq Ittifoqda yagona bu Institut Turkmaniston FA prezidenti, taniqli cho'lshunos olim O. G. Boboev rahbarligida arid landshaftlarni o'rganish va o'zlashtirish muammolari bilan muvaffaqiyatli shug'ullanmoqda. Institut olimlari cho'l yaylovlarini yaxshilash, yer osti suv manbalaridan oqilona foydalanish, cho'l reliefi dinamikasini o'rganish va to'zima qumlarni mustaxkamlash, tahlirlarni o'zlashtirish, cho'lda ziroatchilikni rivojlantirish, cho'l landshaftlarining kengaya borishini (cho'llashuv jarayonini) oldini olish kabi muammolarni hal qilmoqdalar

9. Eng yangi bosqichda barcha komponentlar bo'yicha ancha takomillashgan maxsus kartalar, shuningdek O'rta Osiyo va O'zbekistonning mayda masshtabli landshaft kartalari yaratildi. (L.N. Babushkin, N.A. Kogay va Ch. V. Galkov).

O'zbekiston va Tojikistonning atlaslari nashr etildi. Biroq o'rta va yirik masshtabli landshaft kartalari tuzish hanuz muammo bo'lib qolmoqda.

10. Hozirgi kundagi eng dolzarb konstruktiv geografik muammolar tabiat va atrofmuhitni aktiv muhofaza qilish, tabiatni oqilona o'zgartirish hamda tabiiy resurslardan yanada samarali foydalanish, Sibir daryolari suvi O'rta Osiyoga keltirilishi munosabati bilan tabiatda ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni prognoz qilish, Orol dengizi suv sathining keskin pasaya borishi natijasida atrofdagi hududlar tabiatda ro'y beradigan o'zgarishlarni o'rganish va boshqalar geograflarimizning diqqat markazidadir.

Savol va topshiriqlar:

1. Sho'ro tabiiy geografiyasining rivojlanishining umumiy tavsif bering.
2. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillari (1917-1928 y.y.) qanda yo'nalishlarda tabiiy geografik tadqiqotlar olib borildi?
3. Urushdan oldingi besh yilliklar (1929-1941 yy.) O'zbekistonda qanday amaliy tadqiqotlar uyushtirildi?
4. Ikkinchi jahon urushi yillari geografik tadqiqotlariga tarif bering.
5. 1961-1981 yillardagi tadqiqotlarning asosiy xususiyatlari qanday.

9- Mavzu: O'zbekistonda geografiyaning rivojlanishi.

Ma'ruza mashg'uloti ta'lim texnologiyasining modeli

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Ma'ruza rejasi	9.1. Sobiq Ittifoq davridagi geografik tadqiqotlarning umumiy tavsifi 9.2. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya shakllanishining tarixiy asoslari. 9.3. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy rayonlashtirish. 9.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tabiiy geografik tadqiqotlar. 9.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishi.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi : Talabalarda O'zbekistonda geografiyaning rivojlanishi xususida tushuncha hosil qilish.</i>	
Pedagogik vazifalar: YAngi mavzu bilan tanishtirish, mavzuga oid ilmiy atamalarni ochib berish, asosiy masalalar bo'yicha tushunchalarni shakllantirish.	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalar transportni joylashtirish va transport tugunlari, aholiga xizmat ko'rsatish va hududiy ijtimoiy majmualar haqida tasavvurga ega bo'ladilar, asosiy ma'lumotlarni konspektlashtiradilar.
Ta'lim usullari:	Ma'ruza, aqliy hujum, klaster
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	Ommaviy
Ta'lim vositalari	Komp'yuter prezentatsiya, marker, flipchart
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari,	Faoliyat mazmuni
-----------------------------	-------------------------

vaqti	O`qituvchining	Talabaning
1 bosqich 1.1 O`quv xujjatlarini to`ldirish davomat olish 5 m. 1.2 Kirish 5m.	1.1. Aholi geografiyasiniyag predmeti, vazifalari va fanlar tizimida tuttan o`rni haqida umumiy tushuncha.	Tinglashadi aniqlashtirishadi, savollarga javob beradilar, ma`ruza rejasini yozib oladilar.
2 bosqich Asosiy 65 min	2.1. Aholi Sobiq Ittifoq davridagi geografik tadqiqotlarning umumiy tavsifi haqida ma'ruza. 2.2. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya shakllanishining tarixiy asoslari tavsiflanadi 2.3. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy rayonlashtirishga doir muammoli savol o`rtaga tashlanadi 2.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tabiiy geografik tadqiqotlar klasteri tuzladi 2.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishi tavsiflanadi.	Konspekt yozishadi, tinglashadi, chizmalar to`ldiriladi, mavzu bo`yicha savollar beradilar.
3 bosqich. YAkuniy natijalar 5 min.	3.1 Mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi fikr bildiriladi. 3.2 Mavu yuzasidan o`quv vazifasi beriladi. Amaliy mashg`ulotga tayyorlanish	O`rganilgan mavzu bo`yicha olgan ma'lumotlarni umumlashtiriladi.

O'ZBEKISTONDA GEOGRAFIYANING RIVOJLANISHI.

Режа:

- 9.1. Sobiq Ittifoq davridagi geografik tadqiqotlarning umumiy tavsifi
- 9.2. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya shakllanishining tarixiy asoslari.
- 9.3. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy rayonlashtirish.
- 9.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tabiiy geografik tadqiqotlar.
- 9.5. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishi.

Sobiq Ittifoq davridagi geografik tadqiqotlarning umumiy tavsifi

Oktyabr to'ntarishidan keyin Sho'ro hokimiyati o'rnatilgach, O'rta Osiyo tabiati va tabiiy resurslarini o'rganishda butunlay yangi davr boshlandi. Sobiq sho'ro davrining qulay ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti tufayli o'lkadagi geografik tadqiqotlarning surati tobora ortib, ko'lami kengaya bordi.

Sho'ro davri geografik tadqiqotlari inqilobdan oldingi davrlardagi tadqiqotlardan quyidagi afzalliklari bilan alohida ajralib turadi.

O'lka tabiatini va tabiiy resurslarini o'rganish davlat ahamiyatiga molik umumiy bir plan asosida olib borildi va bu ishlar O'rta Osiyo respublikalari ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish hamda jadal rivojlantirish masalalari bilan chambarchas bog'landi. Natijada sho'ro geografik tadqiqotlari planli, sistemali ravishda va anik, amaliy maqsadlarni ko'zlab o'tkazildi. Planli,

proportsional rivojlanuvchi sotsialistik halq xo'jaligining maqsad va vazifalari o'lka tabiatini o'rganish bo'yicha kompleks va tarmoq tadqiqotlarini, ekspeditsion va statsionar tadqiqotlarni bir yo'la, uzviy ravishda olib borishni taqozo etdi. Bu esa tabiiy geografik komponent, kompleks jarayon va hodisalarni ham hududiy, ham tarixiydinamik jihatdan o'rganish va baholashga imkon berdi.

Ushbu davrda sho'ro geograflari tabiat komponentlari (tog' jinslari va relef shakllari, ob-havo va iqlim, suvlar, tuproqlar, o'simlik va hayvonot dunyosi)ning o'zaro aloqadorligi va bir butunligi, doimo o'zgarishda, rivojlanishda ekanligi va o'ziga xos hududiy taqsimlanishiga oid boy faktik malumot to'pladilar, yangidan-yangi ilmiy g'oyalarni bayon etdilar.

O'lka tabiatini geografik jihatdan o'rganishda yangi, progressiv metodlar-geofizik, geoximik, ekologik metodlarning ko'llalilishi tabiiy landshaftlarning tarqalishi va rivojlanishinigina emas, balki fiziqli ximik va biologik mohiyatini ham chuqur tahlil qilishga imkon berdi.

Sobiq sho'ro davrining xarakterli xususiyatlaridan yana biri-umumgeografik va maxsus (geologik, geomorfologik, gidrometeorologik va x.k.) hududiy tadqiqotlar ko'lamining beqiyos kattaligidir. Ilmiy ekspeditsiyalar o'lka hududini Markaziy Qozog'istonning dasht va challocho'llaridan O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston subtropiklarigacha, Kaspiybo'yi cho'llaridan to Tyanshan bilan Pomir-Oloyning qorli cho'qqilarigacha to'g'ri yo'nalishda kesib o'tib, o'lka kartasidagi so'nggi «oq dog'lar»ga barham berdi. Hududlar tabiiy sharoitiga iqtisodiy jihatdan baho berish, tabiiy resurslarni aniqlash va ulardan oqilona foydalanish yo'llarini belgilash olimlarimizning hamisha diqqat markazida bo'ldi.

Nihoyat, Sho'ro davri geografik tadqiqotlarning yana bir o'ziga xos tomoni shundaki, bu davrda o'lkada yirik mahalliy ilmiy tashkilot va muassasalar vujudga kelib, ular geografik tasavvurlarning rivojlanishiga barakali hissa qo'shdilar. Bu o'rinda V.I. Lekin dekreti bilan 1920 y. Toshkentda tashkil etilgan Turkiston O'rta Osiyo-hozirgi, O'zbekiston Milliy universitetining faoliyatini alohida takidlab o'tish lozim. Sho'ro sharqi fani va madaniyatining ilk porloq. mashali bo'lgan bu ilm dargohi tabiatshunos va geograflar tayyorlash, geografik xarakterdagi tadqiqotlarni uyushtirish va o'tkazish, shuningdek yangidan-yangi ilmiy yo'nalishlarni yaratishda juda katta rol o'ynadi. Keyinchalik O'rta Osiyo sobiq Ittifoqdosh respublikalari va Qozog'iston Fanlar akademiyalarining ko'plab institutlari va bo'limlari, shuningdek, o'lkadagi oliy o'quv yurtlari hamda ilmiyishlab chiqarish muassasalari ham o'lka tabiiy sharoiti va resurslarini o'rganishga o'z xyassalarini qo'shdilar. Ularning ilmiy faoliyati dolzarb halq xo'jaligi vazifalari-er tuzish, obikor dodonchilik va yaylov xo'jaligini rivojlantirish, yer osti boyliklarini izlab topish, yer-suv resurslarini baholash kabi masalalar bilan borliq bo'ldi. Tabiatning ayrim komponentlarini o'rganishda geologik, gidrometeorologik, tuproqshunoslik va biologik ilmiy tadqiqot institutlari hamda ilmiy-ishlab chiqarish muassasalarining roli ayniqsa katta bo'ldi.

9.2. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya shakllanishining tarixiy asoslari.

Iqtisodiy geografiyaning O'zbekistonda rivojlanishi, uning eng yangi tarixiy yakunlangan asrning 20-yillaridan boshlanadi. Shu davrda nashr etirilgan iqtisodiy

geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotga doir ilmiy ishlar ko'proq O'zbekiston va O'rta Osiyoning umumiy tarifiga bag'ishlangan edi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarda G.N.cherdantsev va V.M.Chetirkinlarning xizmatlari katta bo'lgan.

Chunonchi, G.N.Cherdantsevning 1922 yilda chop qildirilgan O'rta Osiyo haqidagi monografiyasida o'lka iqtisodiyoti to'g'risidagi malumotlar keltirilgan. U 1928 yilda O'rta Osiyo respublikalari haqidagi kitobini ham chop ettirgan.

Taxminan ana shu yillarda O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi va iqtisodiy rayonlashtirishga bag'ishlangan tadqiqotlar boshlangan. Bu ishlar V.N.Chetirkin va Yu.I.Poslavskiy tomonlaridan olib borilgan. V.M.Chetirkin (u 1892 yilda Samarqandda tug'ilgan) 1926 yilda O'zbekiston halq xo'jaligining ahvoli va rivojlanishi borasida kitobini yozgan. Keyinchalik ToshDU iqtisodiy geografiya kafedrasining mudiri sifatida (1944-1948 yy.) V.M.Chetirkin qishloq xo'jaligini rayonlashtirish, turli viloyatlari tabiati va xo'jaligini o'rganish, yosh geograf olimlarni tayyorlashga alohida etibor bergan.

Iqtisodiy geografiyaning rivojlanishi 30-yillarda tabiiy boyliklarni o'rganish bo'yicha olib borilgan ekspeditsiyalar (sahro tadqiqotlari) va ilmiy anjumanlar bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan, bunday tadqiqotlar Qoraqalpog'istonda hamda uning Ustyurt qismida amalga oshirilgan. Respublika ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish mavzusida 1933 yilda dastlabki ilmiy anjuman o'tkazilgan.

O'zbekistonda iqtisodiy geografiyaning rivojlanishida Toshkent (O'rta Osiyo) Davlat-hozirgi O'zbekiston Milliy universitetida shu nomli birinchi kafedraning 1940 yilda tashkil etilishi va kafedra qoshida 1943 yilda aspiranturaning ochilishi katta ahamiyatga ega bo'lgan. Kafedra xodimlari 50-yillarda Farg'ona vodiysi ekspeditsiyasining tashkil etilishi va o'tkazilishida faol qatnashgan. Bunday sahro tadqiqotlari, shuningdek Qashqadaryo, Surxon-Sherobod va Zarafshon vodiylarida ham amalga oshirilgan, Toshkent shahri atroflicha o'rganilgan.

9.3. Iqtisodiy geografiya va iqtisodiy rayonlashtirish. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida xususan V.M.Chetirkin hamda K.N.Bedrintsevlarning ishlarida mintaq (rayonning kompleks muammolarini o'rganish ilmiy yo'nalishi shakllangan. Olib borilgan sahro tadqiqotlari jarayonida R.S.Lobach, Z.M.Akramov, R.A.Hodiev, T.Tojimonov, T.Raimov, E.Toshbekov kabi qator olimlaryetishib chiqqan. N.G.TSapenko, V.M.Chetirkin va K.N.Bedrintsevlar iqtisodiy rayonlashtirish muammolari ustida ish olib borishgan. Shu yillarda iqtisodiy geografiyaning rivojlanishida O'zFA qoshidagi sobiq ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish kengashi (SOPS) ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Mahalliy millat vakillaridan birinchi bo'lib iqtisodiy geografiya bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini Z.M.Akramov 1953 yilda himoya qilgan. Ushbu dissertatsiya asosida Namangan viloyatining iqtisodiy geografik tarifiga bag'ishlangan monografiyasini nashr ettirgan. Keyinchalik professor Z.M.Akramov Buxoro va Samarqand viloyatlari qishloq xo'jaligi, cho'l, tog' va tog'oldi rayonlarni o'zlashtirish iqtisodiy rayonlashtirish kabi muammolar ustida izlanishlar olib borgan. U ToshDU iqtisodiy geografiya kafedrasining mudiri (1970-1984 yy.) va O'zbekiston Respublikasi Geografiya jamiyati hamda Fanlar

akademiyasi qoshidagi Geografiya bo'limida qator fan nomzodlari va doktorlari tayyorlashda katta va samarali ishlarni bajarib ketgan.

Iqtisodiy geografiya fanining sobiq Ittifoq davridagi rivojlanishida ilmiy anjumanlar va chop ettirilgan kitoblarning ahamiyati salmoqli bo'lgan. Jumladan, O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalarini tabiiy geografik va iqtisodiy geografik rayonlashtirish bo'yicha 1959, 1961, 1967 va 1971 yillarda, aholishunoslik muammolari to'g'risida 1965 va 1972 yillarda ilmiy anjumanlar o'tkazilgan. Shuningdek, urbanizatsiya jarayonlari nufuzli ilmiy seminarlarda (1973 va 1975 yy.) muhokama etilgan. Bunday tadbirlarni tashkil etishda Z.M.Akramov, M.K.Qoraxonov va O.B.Ota-Mirzaevlarning xizmatlari katta bo'lgan. Saksoninchi yillarda Samarqand, Namangan, Farg'ona, Angren va boshqa shaharlarda ham iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning turli muammolariga bag'ishlangan ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazilgan.

O'zbekiston Respublikasi to'g'risida geografik ilmiy monografiyalar 1950, 1953, 1956, 1963 va 1982 yillarda nashr ettirilgan. Bu kitoblarni yozishda ToshDU Geografiya fakulteti olimlari faol qatnashishgan. Mustaqil O'zbekiston Respublikasi haqidagi malumotlar E.Ahmedov kitoblarida ham bayon etilgan. Shu bilan birga o'rta va oliy maktablar uchun O'zbekiston iqtisodiy geografiyasidan darsliklar yozilgan. Dastlabki o'rta maktablarga oid darslik N.G.TSapenko va N.V.Smirnov hammuallifligida nashr ettirilgan. Keyinchalik ushbu darslik professor Z.M.Akramovning P.Musaev bilan hamkorligida, ota-o'g'il P. va J.Musaevlar hamda A.S.Soliev va R.Qurbonniyozov tomonidan yozilgan. Jahon iqtisodiy va siyosiy geografiyasi darsligini A.Qayumov, I.Safarov yaratishgan.

Oliy maktablar uchun esa O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy geografiyasi G.Asanov, M.Nabixonov va I.Safarovlar muallifligida yozilgan. G.Asanov aholi geografiyasi o'quv qo'llanmasi, sotsial-iqtisodiy geografiyaning izohli lug'ati haqida kitoblar ham chop qildirgan. Turli mavzu va kurslarga doir qo'llanma va uslubiy ko'rsatmalar R.Hodiev, A.Soliev, A.Qayumov, X.Salimov, J.Xoliqov, S.Boqiev va boshqalar muallifligida nashr ettirilgan. Surxondaryo, Namangan, buxoro, Qashqadaryo geografiyasi to'g'risida har xil hajmdagi asarlar yaratilgan (A.Ro'ziev, O.Abdullaev, I.Nazarov, M.Yangiboev, R.Qurbonniyozov).

9.4. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tabiiy geografik tadqiqotlar. O'zbekiston milliy geografiyasi bugungi kunda jahon geografiya fanining bir bo'lagi sifatida rivojlanmoqda. Milliy geografiyamiz butun XX asr mobaynida mazmunan chuqurlashib, shaklan teranlashgan ilm sohasiga aylandi. U o'zining dastlabki yuklatilgan vazifasi bo'lmish tasviriylilik doirasidan chiqib, tabiat va jamiyat aloqadorligini kosmiksayyoraviy miqyosda tadqiq etuvchi, olamshumul muammolarni konstruktiv hal qiladigan integral fan darajasiga ko'tarildi. Ilmiytexnika taraqqiyotining jadallashuv bosqichida tabiiy muhit o'zgarishi natijasida yuz beruvchi vaziyatlarni bashoratlashning nazariy asoslarini ishlab chiqish, geosistemalarning mahalliy o'zgarishi natijasida ro'y berishi mumkin bo'lgan tabiiy geografik jarayonlarning miqyosi va tezligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolarini tadqiq qilish ishlari bilan milliy geografiyaning tabiiy geografiya yo'nalishi shug'ullanmoqda. Umumbashar Er ilmi tadqiqotchilari

bilan bir safda borayotgan mamlakatimizning tabiiy geograflari landshaftshunoelik, tabiiy komplekslarni xaritalashtirish, tabiiy geografik rayonlashtirish, tabiiy sharoit hamda resurslarni qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi nuqtai nazaridan baholash kabi masalalaryechimi ustida ishlamoqdalar. O'rta Osiyo gidrometeorologiya, O'zRFA Seysmologiya instituti qoshidagi geografiya bo'limi, O'zMU, Samarqand, Nukus, Qarshi, Namangan, Farg'ona, Buxoro davlat universitetlari geografiya kafedralarida sug'orma dehqonchilik bilan geosistemalarni tog'li hududlarining o'zgarishi va barqarorligi mexanizmi omillarini tadqiq etish, hududiylik qonuniyatlari asosida tabiat va jamiyat munosabatlarini hududiy tashkil etishning qonuniyatlarini aniqlash muammolari ustida tadqiqot olib bormoqdalar.

O'zbek milliy geografiyasining yetakchi tarmog'i bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy geografiya sohasidagi yirik olimlar xo'jalik ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq masalalaryechimi ustida ishlamoqdalar. Iqtisodiy geografik tadqiqotlar, avvalo, kompleks tarzda yirik masshtabda amalga oshirilmoqda, ikkinchidan, qishloq xo'jalik geografiyasi, tibbiyot, turizm, aholi geografiyasi yo'nalishlarida etiborni jalb etuvchi tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Uchinchidan, hozirgi zamon o'zbek iqtisodiy va sotsial geografiyasi XXI asr boshida jahon fanida har jihatdan iqtisodiy, sotsiallashgan, demografiyalashgan, ekologiyalashgan va nig'oyat to'laqonli geografiyalashgan integral fan sifatida namoyon bo'lmoqda. Zero, geografiya fanida bu xususiyatlar bo'lmaganda edi, mintaqaviy siyosat va mintaqaviy iqtisod kabi yo'nalishlar rivoji geografiya bilan bog'lanmas edi. Shu sababli demografik xususiyatlari o'ziga xos bo'lgan O'zbekistonning ijtimoiy taraqqiyotida mazkur masala alohida ahamiyat kasb etib, rayonlashtirish muammolarini tadqiq etish, sotsial-iqtisodiy kartografiya, mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy hamda tarmoq tarkibini kompleks yondashuv asosida o'rganishga zamin hozirlaydi. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatimizda urbanizatsiya va demokratik jarayonlar bilan iqtisodiyotni bog'lab tadqiq etish, aholi turmush darajasi va mehnat resurslaridan foydalanib izlanishlar olib borishni kelgusida ham davom ettirishni taqozo etadi. Bozor iqtisodiyoti tobora rivojlanib borayotgan mustaqil O'zbekistonda iqtisodchi geograflar oldidagi kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan biri urbanizatsiya va demografik jarayonlar bilan bog'liq xo'jalik yuritish, mehnat resurslaridan oqilona foydalanishning geografik asoslarini ishlab chiqish masalasidir. Ayni shu vazifalar asnosida shahar va qishloqlarning demografik sig'imini aniq hududlar uchun ishlab chiqish eng dolzarb masala hisoblanadiki, bu borada respublika aholi geografiyasi bilan mashg'ul olimlar amaliyotda asqotadigan yechimlarni ishlab chiqmoqdalar. Suv resurslari va ulardan oqilona foydalanish bilan bog'liq masalalar milliy geograflar uchun azaldan eng dolzarb bo'lib kelgan, bugungi kunda esa yanada hayotiy masala bo'lib turibdi. Geosistemalar shakllanishidagi yetakchi komponent bo'lgan yer yuzasining tuzilishi, yani relef gidrokomponentning shakllanish va tarqalishida eng asosiy omil hisoblanadi. O'rta Osiyo markazida asosan g'arbdagi Turon tekisliklari bilan sharqda Tyanshan va Hisor-Oltov tog'li o'lkalari tutash hududda joylashgan O'zbekistonda aholining hayotiyer usti vayer osti suvlari bilan azalazaldan bog'liq

bo'lib kelgan. Shuning uchun oqim shakllanuvchi tog'larda daryoning gidrologik tavsifini baholash, tog' oldi va tekislikda suvdan foydalanishning samarali usullarini ishlab chiqish gidrologlarimiz olib borayotgan tadqiqotlarning eng ustuvori hisoblanadi. Suv shakllanishi bilan bog'liq ekologik masalalaryechimi ham sug'orma dehqonchilik mintaqasidayerning sho'rlanishi, zahlanishi va zovur suvlaridan foydalanish masalalari ham geografiyaning meliorativ geografiya deb yuritiladigan bir tarmog'i vazifasiga kiradi. Bu sohada milliy geograflar jahon olimlari etirofiga sazovor tadqiqotlarni davom ettirmoqdalar. Malumki, Erning sho'rlanishi, tuproq eroziyasi, daryolarning sayozlanishi, cho'llanish va boshqa shu kabi kishilik jamiyati uchun nomatlub hodisa va jarayonlar insoini o'rab turgan tabiiy muhitning yomonlashuviga olib keladiki, bular atrof-muhit o'zgarishi, yani ekologik muammo hisoblanadi. Muhitning yomon tomonga o'zgarishi ham iqtisodiy, ham sotsial muammo, u inson salomatligiga, uning yashash tarziga zararli tasir ko'rsatadi. Chunki sho'rlanish tasirida ekinlar hosili kamayadi, yerdan ko'tarilgan tuz zarralari kishilar nafas olayotgan havoni zararlaydi. Inson ekologiyasi bilan bog'liq bunday muammo muayyan bir joyda maydonda ro'y berganligidan bu eng avvalo, geografik masala, aniqroq qilib aytganda, joyning geosistemasi, geografik sharoitning o'zgarishi geografik ekologiya muammosi hisoblanadi. Bu qisqacha qilib geoekologik muammo deyiladi. MDH da birinchilardan bo'lib, mashhur olimimiz A.A.Rafiqov tomonidan geoekologik muammolar o'quv qo'llanmasi yozildi, aksar olimlar tomonida tan olingan, oliy maktablarda o'qitilayotgan bu darslik ham kasb-hunar kollejlari o'rgatilayotgan "Amaliy geografiya", o'rta maktablarda o'qitilayotgan "Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi", "Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi", "Turkiston tabiiy geografiyasi", "O'zbekiston tabiiy geografiyasi", "O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi", "Jahonning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi", "O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi" kabi darsliklar yaratildi. Bugungi davr umummilliy geografiyasining g'oyalari milliy qadriyatlarimizga singdirilgan tarzda yozilgan ushbu darsliklar, bundan atigi 1015 yil oldingi davrdagidek rus tilidan sal o'zgartilib tarjima qilingan kitoblar bo'lmay, milliy ruh, milliy istiqlol mafkurasi uslubiy asos qilib olingan, o'zbek tilining butun jozibasini o'zida mujassam etgan, butunlay yangi, orginal asarlardir. Milliy geografiyaning bunday boshqalarga ibrat bo'larlik mavqei avvalo, O'zbekistonda fan va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining tarkibiy qismi ekanligi, biz o'zbeklarning hech kimdan kam emasligimizdan darak beradi. Bu esa O'zbekistonda geografiya fanining taraqqiy etishida jonbozlik ko'rsatgan H.Hasanov, Z.Akramov, A.Rafiqov va boshqa fanimiz darg'alarining xizmatlari tufayli ekanligini alohida takidlash lozim. Chindan ham Al-Xorazmiy, Beruniy, Jayhoni, Bobur va boshqa sharq ilmu irfoni beshigini tebratgan allomalarining bevosita qonuniy merosxo'ri va davomchisi sifatida geografiya mutaxassislari tayyorlashni tashkil etishda jonbozlik bilan xizmat qilgan N.Dolimov, M.Nabixonov, M.Qoraxonov, L.N.Korjenevskiy, L.N.Babushkin, V.L.Shults, A.Azatyan, N.A.Kogay, M.Qoriev, M.Mirzaboev, R.L.Yugay, A.Saidov, P.Baratov, D.Mo'minov, M.Abdujabborov, Z.E.Tog'ayev, T.Mirzaaliev, M.Abirqulov, M.Umarov, M.Haydarov, M.Halimov, Ya.A.Leven, R.Rahimbekov,

P.G'ulomov, R.Saidova, M.Yangiboev, M.Yusupov, A.V.Xisamov, G.Asanov, P.Baratov, S.Nishonov, A.N.Ro'ziev va boshqa XX asr geograflarining nomlarini ehtirom bilan tilga olish zarur. Bu to'ng'ich olimlarning say-harakatlari tufayli Toshkent va Samarqand shaharlaridan boshqa Farg'ona, Nukus, Qarshi, Andijon, Namangan, Buxoro, Termiz, Urganch kabi shaharlardagi oliy o'quv yurtlarida geografiya kafedralari tashkil etildi, ularda o'ziga xos ilmiy-pedagogik jamoalar shakllandi.

XXI asrda milliy geografiyamizni yuksaklikka ko'tarishda jonbozlik qilayotgan A.Abulqosimov, L.Alibekov, A.Maqsudov, T.Jumaev, B.A.Bahriddinov, E.I.Chembarisov, M.Mamatqulov, A.Soliev, O.Otamirzaev, S.Qoraev, Sh.Azimov, R.V.Abdullaev va boshqa fan doktorlari, I.Nazarov, M.Mallaboev, G'.Pardaev, S.A.Abdullaev, I.Jonqobiloz, L.Erdonov, R.Usmonova, A.Hayitov, S.Abbosov, R.Halimov, I.Hasanov, A.Soatov, Sh.Zokirov, E.Safarov, M.Rasulov, A.Ochilov, A.Rahmatullaev, I.Usmonov, R.Usmonova, R.Ahmedov, M.Toirov va shu singari yuzlab fan nomzodlari yetishib chiqtsiki, bu istiqloq davrining kadrlari zamonaviy geograflarini tayyorlashda ham, ilmiy masalalargayechim qidirishda ham astoydil xizmat qilmoqdalar. Darvoqe, XXI asr boshida o'zbek milliy geografiyasi ilmiy darajali xodimlar jihatidagina emas, dolzarb muammoli masalalargayechimini ishlab chiqishda ham Markaziy Osiyodayetakchi, MDHda oldingi, etirofli o'rinda turadi.

Malumu mashhur allomalar tug'ilib o'sgan, o'zining 2700 yillik to'yini nishonlayotgan Qarshi shahrining geograf olimlari ham milliy geografiya rivojiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Tabiiy geografiya va iqtisodiy geografiya kabi ikki kafedra samarali faoliyat ko'rsatayotgan Qarshi Davlat universitetida "Geografiya" va "Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari" bo'yicha bakalavrlar tayyorlanmoqda. Abdimo'min Ro'ziev, Shodi Xoliqulov kabi yuksak malakali fan doktorlari faoliyat ko'rsatgan bu maskanda o'zlarining landshaftshunoslik, aholishunoslik, karstshunoslik, qishloq xo'jalik geografiyasi, sanoat geografiyasi, rekreatsion geografiya, ekologik talim sohasida salmoqli tadqiqot olib borayotgan o'nga yaqin ilmiy darajali va yana shuncha yuqori malakali hamda tadqiqotga ishtiyoqi baland umidli yosh geograflar faoliyat ko'rsatayaptilar. Respublika janubida tabiatdan foydalanish muammolariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot natijalari har biri 20 bosma taboq hajmdagi o'nga yaqin ilmiy to'plamda chop etilib, ular respublika geograf olimlari, MDH va Angliya olimlarining ham etiboriga tushgani qarshilik geograflarning salohiyatidan dalolat beradi.

9.6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishi. Respublikamizning siyosiy mustaqillikka erishuvi natijasida ilmu-fan taraqqiyoti uchun ham keng imkoniyatlar yaratildi. Bu davrda xususan ijtimoiy fanlarning masuliyatli va vazifalari tubdan o'zgardi, ularning mamlakat milliy iqtisodiyotini mustahkamlanishi, jahon hamjamiyatidagi geosiyosiy mavqeini yuksalishi va madaniy-marifiy hayotidagi o'rni yanada oshdi.

Ananaviy iqtisodiyot yoki iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'zining mazmun va mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ayni vaqtda ham ijtimoiy, ham tabiiy,

aniqrog'i ular qirrasidagi fandır. Mazkur fanning frontal rivojlanishi, noishlab chiqarish sohalari, aholining bevosita hayoti va faoliyatini hududiy jihatlari bilan bog'liq tomonlariga katta etibor berilishi uning keng qamrovli ijtimoiy geografiyaga aylanishiga olib keldi.

Biroq, tarixiy nuqtai nazardan ijtimoiy geografiyaning vujudga kelishi va rivojlanishida iqtisodiy geografiya asosiy o'ringa ega, zero kishilar hayoti, turmush tarzi va darajasining yaxshilanishi negizida ishlab chiqarish, iqtisodiyot yotadi. Binobarin, mamlakatimizning bozor munosabatlariga o'tishi keng mazmunli va murakkab jarayon bo'lishi bilan birga, uning muvaffaqiyati eng avvalo iqtisodiy islohotlar bilan belgilanadi. Shu bois ham ijtimoiy geografiya fanining O'zbekistonda shakllanish va rivojlanish tahlilini uning iqtisodiy qismidan boshlamoq maqsadga muvofiqdir.

1998G'1999 o'quv yilida bevosita professor A.Soliev tashabbusi bilan respublikamizda va ilk bor oliy o'quv tizimida «mintaqaviy iqtisodiyot» bakalavriat yo'nalishi ochilgan va 2003G'2004 o'quv yiligacha kadrlar tayyorlangan. 2003 yilda aynan shu yo'nalish uchun maxsus «Mintaqaviy iqtisodiyot» (18,5 b.t.) o'quv qo'llanmasi A.soliev rahbarligi va tahririyati asosida yozilgan. Bularning natijasida O'zMU iqtisodiy geografiya kafedrası «Ijtimoiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyot kafedrası» nomiga o'zgartirilgan. Ayni vaqtda Toshkent iqtisodiyot universitetidagi kafedra ham «Mintaqaviy iqtisodiyot va ekologiya» deb nomlangan, O'zMU-da esa ushbu mutaxassislik bo'yicha Ixtisoslashgan kengash tashkil etilgan.

Shunday qilib, hozirgi kunda respublikamizda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning ikki asosiy yo'nalishi shakllangan. Birinchi yo'nalish-qishloq xo'jaligi geografiyasi bo'lib, u nisbatan oldinroq vujudga kelgan. Agrogeografiyaning nazariy masalalari, qishloq xo'jaligini rayonlashtirish, ishlab chiqarishning hududiy tizimlari va agrosanoat majmualari bo'yicha V.M.Chetirkin, Z.M.Akramov, K.I.Lapkin, A.Ro'ziev, Q.Abirqulov, O.Abdullaev, M.Yusupov, A.Sodiqov va boshqalar tadqiqot olib borishgan. Yangiyerlar, cho'l va tog' oldi mintaqalarini o'zlashtirish va shu asosda qishloq xo'jaligini rivojlantirish, yer-suv zaxiralaridan foydalanish, suv omborlarini qurish va sug'orma dehqonchilik masalalari R.Hodiev, T.Egamberdiev, E.Umarov, S.Saidkarimov, S.Islomov, G'.Ashurov, Z.Hoshimov, Sh.Azimov, E.Zolotarev, Q.Qurbonov, B.Shotursunov, T.Shoto'raevlarning ishlarida o'rganilgan. Shuningdek, qishloq xo'jalik geografiyasi mavzusida M.Ahmedov, M.Yoqubovlarning ham nomzodlik dissertatsiyalari yozilgan.

Shahar atrofi qishloq xo'jaligi geografiyasi R.Usmanov, S.Boqiev, X.Xalilovalar tomonidan yoritilgan, bog'dorchilik va uzumchilik, chorvachilik, paxtayetishtirish va uni qayta ishlash bo'yicha M.Maxmudova, X.Shosaidov, K.Gadoev, A.Xolmirzaev, K.Allanovlar nomzodlik dissertatsiyalarini yozishgan, alohida rayonlar qishloq xo'jaligiga M.Valixonov (Qo'qon vohasi), O.Abdullaev (Farg'ona vodiysi), I.Ishchonov (Xorazm vohasi), E.Umarov (Qoraqalpog'iston Respublikasi) va boshqalarning ishlari bag'ishlangan.

Ikkinchi yo'nalish aholi manzilgohlarining geografiyasi va demografiya muammolari, shaharlar va urbanizatsiya jarayonining mintaqaviy masalalarini o'rganish birmuncha kechroq vujudga kelgan bo'lsada, u juda tez rivojlanib ketdi. Ushbu yo'nalishning shakllanishi eng avvalo N.V.Smirnov faoliyatidan boshlangan. N.V.Smirnov va N.G.TSapenko ilmiy rahbarligida respublikamizda, xususan Farg'ona vodiysi shaharlari bo'yicha ko'plab diplom ishlari bajarilgan. Buning natijasida N.V.Smirnov 1957 yilda o'zining Farg'ona vodiysi shaharlari to'g'risida kitobini nashr ettirgan. Keyinchalik O'zbekiston va uning ayrim rayonlari: Quyi Amudaryo. Toshkent va Toshkent viloyati shaharlari haqida ham ilmiy asarlar yaratilgan.

Aholining tabiiy va mexanik harakati, oila demografiyasi, aholini bashorat etish kabi muammolarni o'rganish ayniqsa M.Q.Qoraxonov rahbarligida tashkil etilgan O'rta Osiyoda yagona ilmiy tadqiqot laboratoriyasi faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Ushbu yo'nalishning rivojlanishida I.Mullajonov, H.Salimov, G.Asanov, O.Ota-Mirzoev, M.Bo'rieva, O.Ergashev, O.Saidaxmedovlar ham katta xizmat qilishgan. Aholi va mehnat resurslari R.Ubaydullaeva, A.Qayumov, O.Ergashev, O.Saidaxmedovlar, M.Yangiboev, I.Safarov, T.Jumaev, A.Hotamov, I.Atajonov, R.Qadirov, M.Mamajonov, aholi migratsiyasi S.N.Kononenko, L.P.Maksakova, B.Maxmudov, aholining tabiiy harakati-R.Valieva, N.Aliakbarova, M.O'rinovalar, Sh.Abdullaev, A.G'anievlar tomonidan o'rganilgan.

O'zbekiston garchi urbanizatsiya jarayoni nisbatan sust rivojlangan mamlakat bo'lsada, buyerda shaharlar mavzusi ancha oldinlab ketgan. Bu xususda eng avvalo T.Raimovning faoliyati samarali bo'lgan. U kishi Ota-Mirzoev va A.Solievlar bilan hamkorlikda («O'rta Osiyo uchligi») qator maqolalar yozishgan. Shuningdek, shaharlar muammolari E.Toshbekov, E.Ahmedov, N.Fayziev, I.Inomov, R.Tillaev, A.Qayumov, Z.Raimjonov, Sh.Imomovlar tomonidan ham tadqiq qilingan; turli iqtisodiy rayon va viloyatlar shaharlari, shahar aglomeratsiyalarining shakllanishi va rivojlanishi, ularning ekologik muammlariga T.Mallaboev, N.Mamatqulov, Vey Sin, U.Sultonov, R.Ahmedov, X.Tursunov, Z.Abdalova, S.Zokirovlarning ilmiy ishlari bag'ishlangan. Shu bilan birga shaharlar va qishloq manzilgohlari ayrim viloyatlar aholi geografiyasi doirasida I.Safarov, M.Yangiboev, A.Sadullaev, R.Mahamadaliev, M.Erdonov, M.Qodirov, Sh.Jumaxonov, Z.Tojiev, G.Xojaevalar tomonidan o'rganilgan, aholi joylashuvini boshqarish va ijtimoiy-infrastruktura to'g'risida V.M.Cheskidov va B.N.Smirnovlarning nomzodlik dissertatsiyalari yozilgan.

Yuqoridagi yo'nalishlardan tashqari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning boshqa muammolari ham ozmi-ko'pmi tadqiq qilingan. Jumladan, fanning umumnazariy masalalari, iqtisodiy geografiyaning asoslari va dolzarb muammolari Z.Akramov, O.Ota-Mirzoev, A.Soliev, A.Qayumov, Sh.Azimovlarning ishlarida ko'rilgan. Sanoat geografiyasi bo'yicha Sh.N.Zokirov, A.Jalilov, G'.Xolmatov, N.Sultonov, U.Sodiqov, X.Mamatqulov, Yu.Salomov, M.Toirov, M.G'opirov, F.Obidov, S.Xaydarov, B.Kalonov, Yu.Ahmadaliev, L.Erdonov, H.Mirzaahmedov, L.Qarshiboevalar tadqiqot olib borishgan. Alohida viloyat va kichik hududlar xo'jaligi F.Muqminov, Z.Tog'ayev, J.Musaev, K.Gadoev va boshqa mutaxassislar

faoliyatida o'z ifodasini topgan. Aholiga xizmat ko'rsatish, tibbiyot va ilmiy tadqiqotlar, turizm geografiyasi respublikamizda ilk bor M.Nazarov, N.Komilova, H.Nazarova, G.Bekbulatova, M.Usmanovlar tomonlaridan o'rganilgan.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning milliy va mintaqaviy markazlari, ilmiy yo'nalish va maktablari shakllanmoqda. Bunday markaz va yo'nalishlar katta ilmiy salohiyatiga ega bo'lgan Toshkentdan tashqari Namangan, Samarqand, Termiz, Farg'ona va Qarshi shaharlarida ham vujudga kelmoqda.

Ilmiy darajaga ega bo'lgan iqtisodiy geograflar hozirgi vaqtda O'zbekiston Milliy universitetida (A.soliev, A.Qayumov, M.Nazarov, N.Komilova, H.Nazarova, S.L.Yanchuk, Z.Tojiev, O'.Yakubov), Toshkent Davlat Pedagogika universitetida (Z.Rayimjonov, B.Mirtursunov), Toshkent Iqtisodiyot universitetida (T.Jumaev), Toshkent moliya institutida (X.Salimov, Sh.Azimov, Z.Abdalova), Samarqand Davlat universitetida (N.Mamatqulov, M.Qodirov, X.Xaliev, M.Usmonov), Nukus Davlat universitetida (G.Xodjaeva, G.Bekbulatova), Nukus pedagogika institutida (E.Umarov), Qarshi Davlat universitetida (L.Erdonov), Urgench Davlat universitetida (I.Atajonov), Namangan davlat universitetida (T.Mallaboev, S.Haydarov, Sh.Jumaxonov, H.Mirzaaxmedov, M.Maxmudova), Farg'ona Davlat universitetida (Yu.Axmadaliev), Andijon Davlat universitetida (M.Mamajonov, R.Qodirov), Guliston Davlat universitetida (M.Nurnazarov, L.Qarshiboeva, K.Xidiraliev), Jizzax pedagogika institutida (K.Qurbonov), Andijon muhandislik-iqtisodiyot institutida (A.Hotamov) xizmat qilishmoqda.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning istiqboldagi rivojlanishi va vazifalari eng avvalo O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga o'tish davridagi dolzarb muammolaridan kelib chiqadi. Masalan, yangi iqtisodiy munosabatlarga o'tish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, mamlakatni iqtisodiy rayonlashtirish va uning mintaqaviy siyosatini ilmiy jihatdan yaratish, sanoat va qishloq xo'jalik geografiyasini mulkchilikning turli shakllarini hisobga olgan holda tadqiq etish, qo'shma va kichik korxonalar, erkin iqtisodiy zonalar, investitsiya makoni, qurilish, transport, tashqi iqtisodiy aloqalar geografiyasini o'rganish, respublikayer-suv, mineral xom ashyo va boshqa tabiiy resurslarga iqtisodiy jihatdan baho berish muhim yo'nalishlar hisoblanadi. Shuningdek geograflar mamlakatimizning g'alla (don), neft va yo'l mustaqilligiga erishuvdagi muammolarning yechimiga, iqtisodiyotning turli tarmoqlarini o'rganishga ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shishlari lozim.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar doirasida aholi va mehnat resurslarining hududiy tarkibi, turli yiriklikdagi shahar aglomeratsiyalari, urbanizatsiya jarayonini o'rganish, savdo, marketing va hududiy boshqaruv (menejment), aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi bo'yicha tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish, tabiatdan foydalanish va ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishdagi ekologik masalalar, aholi migratsiyasi va boshqa mavzular tadqiq etilishi kerak. Ayni paytda qishloq joylarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bu joylarda ijtimoiy infrastruktura tizimini shakllantirishga oid tadqiqotlarning ahamiyati ham beqiyos.

Fanimizning jahon andozlariga mos ravishda rivojlanishi va uning to'laqonli ijtimoiy geografiya maqomida shakllanishida sotsial muammolarning hududiy jihatlarini o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Aholining yashash sharoiti va tarzi, urf-odatlar, hulq-atvor geografiyasi, fan, rekreatsiya, turizm, din, tibbiyot va jinoyatchilik geografiyasi shular jumlasidandir. Bunday tadqiqotlar sotsiologiya, psixologiya, tarix etnologiya, huquqshunoslik va demografiya fanlari qirrasida bajariladi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi, uning jahon hamjamiyatida suveren davlat sifatida o'ziga munosib o'rin olishi siyosiy geografiyaga oid mavzularni ham kun tartibiga qo'ydi. Xususan, mamlakatimizning xorijiy davlatlar bilan munosabati, uning turli xil davlatlararo mintaqaviy tashkilotlardagi ishtiroki, mamuriy-hududiy tuzilmasi, milliy poytaxti-Toshkentning siyosiy funksiyalari va diplomatik aloqalari, harbiy va elektoral geografiya kabi muammolar keng o'rganilmog'i zarur. Shu bilan birga fan tarixi va tarixiy geografiya, xalqaro turizmga doir tadqiqotlarni ham olib borish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida qisqacha ko'rib chiqilgan fan tarixidan malum bo'lishicha, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya respublikamizda katta yo'lni bosib o'tgan, biroq uning nazariy va amaliy salohiyati, keng qamrovda rivojlanishini aynan mustaqillik davriga to'g'ri keladi. Chunonchi bu davrda:

1. Iqtisodiy geografiya fanining amaliy (konstruktiv) ahamiyati kuchaymoqda. Jumladan, bu fan vakillari mustaqil mamlakatimizning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishda, demografik jarayonlarni boshqarish va bashorat qilishda, milliy iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni hududiy tashkil qilish masalalarida salmoqli ishlarni bajarishmoqda.

2. Iqtisodiy geografiyaning frontal rivojlanishi uning integratsion salohiyatidan to'laroq foydalanishga keng imkoniyatlar yaratdi, fanning yanada sotsiallasuvi, siyosiy, ekologik, tarixiy yo'nalishlarga katta ahamiyat berildi. Bularning natijasida iqtisodiy va sotsial geografiya ijtimoiy geografiyaga aylandi.

3. Ijtimoiy geografik tadqiqotlarni zamon talabi bozor munosabatlariga mos holda olib borishda O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent iqtisodiyot universiteti, Toshkent moliya instituti, Namangan, Samarqand, Termiz Davlat universitetlari olimlari O'zbekiston Geografiya jamiyati, Ijtimoiy fikr markazi xodimlarining xizmatlari katta va salmoqlidir.

4. Shu bilan birga, mustaqillik va bozor munosabatlariga o'tish ijtimoiy geografiyaning nazariy (fundamental) muammolarini yanada chuqurroq va aniqroq o'rganishni taqozo etmoqda. Xususan bu davrda ishlab chiqarishni joylashtirishni tartibga solish va boshqarish, ijtimoiy va demografik jarayonlar, turli mintaqalarda mehnat bozorini shakllantirish va faollashtirish, geoekologik muammolaryechimini ilmiy jihatdan asoslab berish muhim ahamiyatga ega.

5. Tabiiy resurslardan mamlakat milliy iqtisodiyotini mustahkamlash maqsadida oqilona foydalanish, ekologik muammolarga bag'ishlangan qator ilmiy va ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazildi, ijtimoiy geografiyaning turli muammolariga

doir davlat, yani o'zbek tilida monografiya, o'quv qo'llanma va darsliklar, maruza matnlari nashr ettirildi.

6. Ijtimoiy geografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi kuchaydi, ushbu fan turkumiga kiruvchi sohalar o'quv yurtlarining qator fakultetlarida joriy etildi, umumtali maktablarda iqtisodiy bilim asoslarini o'rganish yo'lga qo'yildi.

7. O'zbekiston olimlari va ilmiy maktablarining O'rta Osiyo hamda Qozog'iston respublikalari MDH davlatlari doirasidagi mavqe-obro'i, ular bilan amaliy aloqalar kuchaymoqda. Ushbu yo'nalishdayetishib chiqqan milliy kadrlar respublikamizning turli nufuzli tashkilotlarida faoliyat ko'rsatib kelmoqdalar. Bu esa ijtimoiy (iqtisodiy va ijtimoiy) geografiyaning yuksak salohiyati, integratsion imkoniyatlaridan darak beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbekistonda iqtisodiy geografiya fan yo'nalishi sifatida qachon vujudga kelgan va u nimalar bilan bog'liq bo'lgan?
2. Respublikamizda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining qaysi yo'nalishlari yaxshiroq rivojlangan?
3. Iqtisodiy geograflar geografiyasi haqida nimalarni bilasiz?
4. Respublikamizda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining rivojlanishida qanday muammolar mavjud?
5. Siz iqtisodiy va ijtimoiy geografining qaysi sohasiga qiziqasiz?

Amaliy mashg'ulot ishlanmalari

1 amaliy mashg'ulot

Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Antik va o'rta asrlarda geografik kashfiyotlar Antik va o'rta asrlar davri geografik kashfiyotlari kartasini yaratish Antik va o'rta asrlarda geografik va kartografik bilimlarning rivojlanishi
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining Antik davr va o'rta asrlar geografiyasi xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	Bahs – munozara, amaliy ish
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhliy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, karta
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni

		O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq	1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq)	1 Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 2 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Antik va o'rta asrlarda geografik kashfiyotlarni ta'riflashadi 2 guruhga topshiriq Antik va o'rta asrlarda geografik va kartografik bilimlarning rivojlanishi ta'riflashadi 2. Antik va o'rta asrlar davri geografik kashfiyotlari kartasini yaratish	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar
3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	3 bosqich. Talabalarni baholash 25 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.

2 amaliy mashg'ulot

Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o'rtalari)

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Buyuk geografik kashfiyotlar Buyuk geografik kashfiyotlarning oqibatlari Buyuk geografik kashfiyotlar kartasini tayyorlash
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning Buyuk geografik kashfiyotlar davri tarixiy geografiyasi (XVasr – XVIIasr o'rtalari) xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	“kontseptual jadval”, amaliy mashg'ulot
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq	1. Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 2 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Buyuk geografik kashfiyotlar, kontseptual jadval yordamida yoritib bering 2 guruhga topshiriq Buyuk geografik kashfiyotlarning oqibatlar tavsiflash 2. Buyuk geografik kashfiyotlar kartasini tayyorlash, amaliy mashg'ulot	Talabga muvofiq guruhlarga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar
3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.

3 amaliy mashg'ulot

XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar. Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlar. Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlar. XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asr geografik kashfiyotlarni kartasini tayyorlash
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asrda geografik kashfiyotlar xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	Suhbat – diskussiya, munozara
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash	Faoliyat mazmuni
----------------	-------------------------

bosqichlari, vaqti		
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq	1 Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 3 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Tinch Okeani va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar haqida chiqish qilishadi, qolgan guruhlar ularga o'z munosabatini bildirishadi 2 guruhga topshiriq Amerikaning ichki oblastlaridagi geografik kashfiyotlarni baholash, qolgan guruhlar ularga o'z munosabatini bildirishadi 3 guruhga topshiriq Osiyo va Afrikadagi geografik kashfiyotlarni baholash, qolgan guruhlar ularga o'z munosabatini bildirishadi 2. XVII asr ikkinchi yarmi XVIII asr geografik kashfiyotlari kartasini tayyorlash	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.

4 amaliy mashg'ulot

XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. K.Ritter I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi. Rus geografiyasining umumiy masalalari. Kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish. Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning XVIII asr va XIX asr birinchi yarmi Jahon</i>	

<i>geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	"Klaster", kontseptual jadval
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq)	Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 4 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Tabiiy geografik tadqiqotlar taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash 2 guruhga topshiriq I.Tyunenning birinchi ishlab chiqarishni joylashtirish kontseptsiyasi klasterini tuzish 3 guruhga topshiriq Rus geografiyasining umumiy masalalari, kompleks iqtisodiy – geografik tadqiqotlar va iqtisodiy rayonlashtirish masalalarini tavsiflash 4 guruhga topshiriq Aholini geografik, statistik va etnografik tadqiq etish	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar
3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	

5 amaliy mashg'ulot

XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Rossiyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar

	O'rta va Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlar Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar Arktika va Antarktikadagi geografik kashfiyotlar
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshidagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar to'g'risida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar.
Ta'lim usullari:	"Klaster", kontseptual jadval, amaliy mashg'ulot
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq)	1 Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 5 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Rossiyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar ga doir tahlillar qilish 2 guruhga topshiriq O'rta va Markaziy Osiyodagi geografik kashfiyotlar kontseptual jadvalini tuzish 3 guruhga topshiriq Afrikaning ichki rayonlaridagi geografik kashfiyotlarni ta'riflash 4 guruhga topshiriq Amerika va Avstraliyadagi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar jadvalini tuzish 5 guruhga topshiriq Arktika va Antarktikadagi geografik kashfiyotlarni ta'riflash	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar

3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.
---	---	--

6 amaliy mashg'ulot

XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar Xorijiy geografiyada xorologik kontsepsiya Xorijiy geografiyada shtandart kontsepsiya
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshida Jahon geografiyasi nazariyasining asosiy masalalari xususiyatlari to'g'risida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar.
Ta'lim usullari:	"Klaster", amaliy mashg'ulot
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq)	1 Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 3 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Xorijiy tabiiy ilmiy geografik maktablar klasterini tuzish 2 guruhga Xorijiy geografiyada xorologik kontsepsiya tahlili 3 guruhga topshiriq Xorijiy geografiyada shtandart kontsepsiya tahlili	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar

3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.
---	--	---

7 amaliy mashg'ulot

Xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Xorologizmning bir ko'rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi. Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar. Xorijiy regional fan. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarning xorijiy geografiyada shtandart kontseptsiya xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	Suhbat – diskussiya
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq	1. Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 3 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Xorologizmning bir ko'rinishi sifatida noyoblik kontseptsiyasi, suhbat – diskussiya 2 guruhga topshiriq Ijtimoiy-siyosiy kontseptsiyalar. Tarixiy – geografik ilmiy maktablar, suhbat – diskussiya 3 guruhga topshiriq Xorijiy regional fan. Zamonaviy radikal (so'l) geografiya. Xorijiy landshaft kontseptsiyalari, suhbat – diskussiya	Talabga muvofiq guruhlarga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar

3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.
---	---	--

8 amaliy mashg'ulot

Sobiq sho'ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Urushgacha bo'lgan davr sho'ro geografiyasining rivojlanishi. Urush va urushdan keyingi davrda Sho'ro geografiyasining rivojlanishi. Sobiq sho'ro geografiyasi ilmiy maktablari.
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining sobiq sho'ro tabiiy va iqtisodiy geografiyasining rivojlanish tarixi xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	Suhbat – diskussiya, amaliy mashg'ulot
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq	1 Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 2 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Urushgacha bo'lgan davr sho'ro geografiyasining rivojlanishi, munozara 2 guruhga topshiriq Urush va urushdan keyingi davrda Sho'ro geografiyasining rivojlanishi, munozara 2. Sobiq sho'ro geografiyasi ilmiy maktablari haqida yozma bayon	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar

3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	Har bir talaba o'z faoliyati bahosini eshitadi va e'tirozi bo'lsa aytadi. Mashg'ulot yuzasidan mulohazalari bo'lsa bildirishi mumkin.
---	---	--

9 amaliy mashg'ulot
O'zbekistonda geografiyaning rivojlanishi

O'quv vaqti: 80 minut	Talaba soni
O'quv mashg'ulotining tuzilishi Amaliy mashg'ulot rejasi	Respublikada geografiya maktablarining shakllanishi. Milliy tabiiy geografiya maktabi Milliy iqtisodiy geografiya maktablari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining O'zbekistonda geografiyaning rivojlanishi xususida olgan ma'lumotlarini to'ldirish va bilimlarini baholash.</i>	
Pedagogik vazifalar: Talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish va baholash	O'quv faoliyatining natijalari: Talabalarni mavzu bo'yicha bilimlarini ko'rsatadilar. Axborotlarni reja asosida ochib beradilar
Ta'lim usullari:	Suhbat – diskussiya, munozara, amaliy mashg'ulot
O'quv faoliyatini tashkil qilish shakli	guruhiy
Ta'lim vositalari	marker, flipchart, topshiriqlar
Qayta aloqa usullari va vositalari	Savol javob

O'quv mashg'ulotining texnologik haritasi

Ishlash bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining	Talabaning
1 bosqich O'quv xujjatlarini To'ldirish, davomat olish 5 daq. kirish 5daq)	Talabalarni ped. Texnologiya talablari asosida 4 ta guruhga bo'ladi va topshiriqlar beradi. 1 guruhga topshiriq Respublikada geografiya maktablarining shakllanishi yo'nalishlarini ta'riflash 2 Milliy tabiiy geografiya maktabi asosiy yo'nalishlarini ta'riflash 3 Milliy iqtisodiy geografiya maktablari asosiy yo'nalishlarini ta'riflash	Talabga muvofiq guruhlariga bo'linadilar va topshirig'larni qabul qilib oladilar
2 bosqich Asosiy 20 daq. Davomida guruhlarda ishlash, 30 daq davomida har bir guruh 7 daq chiqish qiladi.	Har bir guruh topshiriq ustida ishlashini nazorat qilib zaruriy ko'rsatmalarni va yordamini berib boradi.	Har bir guruh o'z topshirig'i ustida ishlaydi, markerlar yordamida klaster, sxema yoki jadvalini chizib to'ldirib boradi. Guruhlardan 2 ta (va bundan ortiq) ishtirokchi topshiriq bo'yicha chiqish qiladilar
3 bosqich. Talabalarni baholash 20 daq.	Mavzu bo'yicha xulosa qilish. Har bir guruh faoliyati tavsiflanada va guruhning har bir ishtirokchisi qanday baholanganligi aytiladi	

TARIXIY GEOGRAFIYA FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Insonlar tomonidan yaratilgan ilk geografik manbalar qaysi davrga mansub
Paleolit
mezolit
*neolit
Eneolit
2. To'rtlamchi davrning ilk bosqichiga (paleolitga) oid arxeologik ashyolar tosh qurollar hamda jonivorlarning suyaklari O'zbekistonda qaerdan topilgan
Qoratorov tizmasidagi Bo'riqazg'an va Tanirqazg'andan.
Uisortizmasidan
*Farg'ona vodiysida Baqirg'onsoy dasidan, Isfayramsoydan, Shurkul va Qayroqqum.
Nurota tog'laridan
3. Neandertal odam yashagan g'orlar qaysilar.
*Surxondaryodagi Teshiktosh, Samarqanddagi Omonquton.
Buxorodagi Ko'kbuloq
Toshkent viloyatidagi Ko'kbuloq.
Samarqanddagi Obirahmat
4. Neandertal odam qoldiqlari O'zbekistonning qayeridan topilgan
Omonqotondan
*Teshiktoshdan
Selengurdan
Qoratorovdan
5. Qaysi davrda yovvoyi hayvonlarni qo'lda boqishga asoslangan chorvachilik paydo bo'ldi.
Paleolit
Neolit
Mezolit
*Bronza
6. Qadimgi Xorazmliklar uy joy qurulishida hatto asosiy shamol yo'nalishlarini hisobga olganliklarni qayd etadi.
*S.P.Tolstov
O.I. Islomov
Prejevalskiy
Fedchenko
7. "Avesto" er oldingi VII-VI asrlarda qaerda paydo bo'lganq
Old Osiyoda (Suriyada)
*Old Osiyoda (Eronda)
Janubiy Osiyo (Hindistonda)
O'rta Osiyo (Xorazmda)
8. "Behustun yozuvlarida" qaysi obektlar tilga olinadi.
Orol dengizi

Orol dengizi va Amudaryo

Amudaryo va Sirdaryo

*Orol dengizi, Amudaryo va Sirdaryo

9. 17 kitobdan iborat "Geografiya" asarini yozgan olim kim

Plutarx

Polibiy

Kvant Kurtsiy Ruf

*Strabon

10. "Geografiya" nomli asarining 8 tomi 6 kitobida O'rta Osiyoning tekislik qismi tabiati aholisi, asosiy karvon yullari va yirik shaharlarini tasvirlaydi.

Plutarx

Polibiy

*Ptolomey

Strabon

11. Ptolomey atlasining 23 kartasida O'rta Osiyoning qaysi qismi tasvirlangan.

82° - 147° sh. uz. va 36° - 65° sh. k. orasi.

*81° - 147° sh. uz. va 35° - 63° sh. k. orasi.

82° - 147° sh. uz. va 35° - 63° sh. k. orasi.

81° - 147° sh. uz. va 33° - 63° sh. k. orasi.

12. Ptolomey atlasining 23 kartasida O'rta Osiyoning qaysi daryosi tasvirlanmagan.

Amudaryo

Sirdaryo

Zarafshon

*Ili

13. Ptolomey kartasida Amudaryo bilan Sirdaryo orasidagi yerlar qanday atalgan.

*Transoksiana

Baqtriya

Marg`iyona

Imaus

14. Ptolomeyning O'rta Osiyo aks ettirilgan kartasi uatto XVIII asrning birinchi yarmidagi Yevropa geograflarining ma'lumotlaridan kengroq va to'laroqdir degan fikrni aytgan.

A.F. Gumbol't

P.P.Semyonov

*I.V Mushketov

V. Grigorev

15. O'rta Osiyo tasvirlangan dastlabki nisbatan mukammalroq kartalar kimga tegishli

Poibiy

Strabon

*Ptolomey

Pompey Trog

16. Ptolomey kartalarida O'rta Osiyo kengligida qanday ko'l tasvirlangan

*Oks

Xorazm

Amur

Kurdor

17. Kartalar mazmuniga kura necha xilga bulinadi.

5

4

3

*2

18. Kartalar masshtabiga kura necha xil buladi.

5

4

*3

2

19. Quyidagilardan qaysi biri yirik masshtab

1: 500000

1: 400000

1: 300000

*1: 200000

20. Quyidagilardan qaysi biri o'rta masshtab

1: 5000000

*1: 400000

1: 3000000

1: 2000000

21. Quyidagilardan qaysi biri mayda masshtab

1: 100000

1: 400000

*1: 10000000

1: 200000

22. XV asrda O'rta Osiyo astronomiyasini yuksak cho'qqiga olib chiqqan
ma'rifatparvar

Qozizoda Rumiy

*Mirzo Ulug`bek

Fiyosiddin Jamshid

Ali Qushchi

23. Yunon-Rim manbalarida Amudaryo qanday nom bilan atalgan

*Oks

Amul

Jayxun

Yaksart

24. Qadimgi Yunon-Rim manbalarida Sirdaryo qanday nom bilan yozilgan

Politimet

Sayxun

*Yaksart

Sugdiyona

25. Qadimgi Yunon-Rim manbalarida Zarafshon qanday nom bilan yozilgan

*Politimet

Sayxun

Yaksart

Sugdiyona

26. Qaysi asarda ilk O'rta asrlarga tegishli O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiati va halqlarining ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi keng yoritilgan

"Xaydar Mirza"Tarixi-Rashidiy"

Bobur "Boburnoma"

"Tarixi arba' ulus"

*Mahmud Koshgariy "Devonu lugotit turk"

27. 629 y. O'rta Osiyo va O'zbekiston bo'ylab sayohat qilgan xitoy sayyohi

Chjan Tszan

*Syuan Tszan

Chan li

Sima Tszan

28. O'rta Osiyoda geografiya fanining IX-XII asrlarda rivojlanishi xususiyatlariga qarab uni nechta davrga ajratadilar

1

*2

3

4

29. VI-VIII asrlar O'zbekiston hududidagi davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi xususiyatlari qanday

Yagona ijtimoiy-iqtisodiy makonning mavjudligi

*Siyosiy va iqtisodiy tarqoqlik

Kichik davlatlar konfederatsiyasi, iqtisodiy-siyosiy ittifoq

Mustamlaka davri, qaram ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish

30. VIII asr boshlaridagi turklar davlatining chegaralari, tabiati, aholisi va uning kasbkori haqida ma'lumotlar quyidagi manbalarning qay birida uchraydi.

Behustun yozuvlarida

*Bilka Qoon, Kultegin, Tunyukuk kabrtoshlariga o'yilgan yozuv (bitik) larda O'rxun-Enisey bitiklarida

Ismoil Somoniy maqbarasi yozuvlarida

31. Qaysi asar turkiy tillar entsiklopediyasi deb nom olgan

Xaydar Mirza"Tarixi-Rashidiy"

Bobur "Boburnoma"

"Tarixi arba' ulus"

*Mahmud Koshgariy "Devonu lugotit turk"

32. Arab istilosi O'zbekiston hududida yashovchi halqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qanday ta'sir o'tkazdi

Yagona iqtisodiy makonga birlashuvi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy etishga oli b keldi.

*Iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga juda katta zarar yetkazdi, tabiiy fanlarchuqur tanazzulga yuz tutdi olib keldi

Fan taraqqiy qildi, yagona arab yozuvi joriy etildi.

Surunkali ijtimoiy-iqtisodiy regressiya yuz berdi.

33. O`rta Osiyoda "uyg`onish davri" qaysi asrlarga to`g`ri keladi.

VIII-IX asrlar

VIII-X asrlar

*IX- XII asrlar

XII- XIII asrlar

34. "Iqimlar" kitobining muallifi kim

*Al-Ma'sudiy

Istaxriy

Ibn Xurdodbeh

Ibn Rusta

35. Qaysi davr O`rta Osiyoda fan va madaniyat inqirozi bo`ldi

*Arab va Mo`g`ullar istilolalari davri

Temuriylar davri

Shayboniylar davri

Ashtarxoniylar

36. O`rta osiyoda birinchi bo`lib kim yer sharsimon degan farazni oldinga surgan

Bobur

Mahmud Qosh-ariy

*Beruniy

Plutarx

37. O`rta Osiyo geografiyasining asoschisi kim

Beruniy

Farobiy

*Al Xorazmiy

Fargoniy

38. Beruniyning minerologiyaga bag`ishlangan asari qanday nomlanadi

Geodeziya

Saydana

*Qonuni Ma'sudiy

Kartografiya

39. Buyuk alloma Muhammad Muso al Xorazmiy qachon yashagan

*VII -VIII asrda

IX - X asrda

XI - XII asrda

X asrda

40. "Surat al arz" asari kim tomonidan yozilgan

*Muhammad Muso al Xorazmiy

Abu Nasr Farobiy

Abu Rayhon Beruniy

Abu Ali ibn Sino.

41. Zahiriddin Muhammad Bobur qachon yashagan
 XY-XYI asrda
 *XIY- XY asrda
 XIY asrda
 XY asrda
42. Buyuk qomusiy olim Abu Rayuon Beruniy qaysi asrlarda yashab ijod etgan
 YIII-IX asrda
 *IX-X asrda
 X-XI asrda
 XI-XII asrda a
43. "Osar ul boqiya" asari muallifi kim.
 *Abu Rayuon Beruniy
 Al-Xorazmiy
 Abu Ali Ibn Sino
 Maumud Qoshg`ariy
44. "O'rta Osiyolik geograf va sayyular" nomli kitob muallifi
 P. G. Bulgakov
 *H. Hasanov
 S. U. Umurzokov
 O. I. Islomov
45. Fanlar akademiyasi "Bayt ul-hikma" ("Donolar uyi") qayerda joylashgan edi.
 *Bog`dodda
 Suriyada
 Xivada
 Qouirada
46. yer Yuzidagi 537 ta geografik punkt, jumladan 200 dan ortiq
 tog`ning tafsiloti berilgan, mamlakatlar, okeanlar, ko'plab dengiz hamda daryolar,
 ko'llar haqida ma'lumotlar keltirilgan.
 "Aljabr val muqobala" da
 "Astronomiya jadvallari" da
 "Madual an nujum" da
 *"Surat al arz" da
47. "Dengizlar, suvlar va tog`larning foydasi" asari muallifi kim.
 Abu Rayhon Beruniy
 Al-Xorazmiy
 Ahmad Farg`oniy
 *Ahmad Sarausiy
48. "Suvor al aqolim"- "Iqlimlar tasviri" nomli kitobi muallifi
 *Abu Zayd Balxiy
 Abu Abdulla Jayhoni
 Aumad Farg`oniy
 Abu Nasr Forobiy

49. Mahmud Gaznaviyning o'g'li Mas'ud hukmronligi davrida erkin ilmiy ijod qilish imkoniyatiga ega bo'lgan uning sharafiga "Qonuni Mas'udiy", ya'ni Mas'ud qonuni" nomli astronomik asar yezdi.
 *Abu Rayhon Beruniy
 Al-Xorazmiy
 Ahmad Farg'oniy
 Abu Nasr Forobiy
50. O'rta Osiyo geografiyasiga oid qiziqarli ma'lumot bergan tarixiy shaxslardan biri Buxorolik Muhammad Avfiyning asari.
 "Ravzat ul il albob fi tavorix ul akobir va ansob"
 "Astronomiya jadvallari"
 *"Madual an nujum"
 "Javomi al uikoyot va lavomi al rivoyot"
51. Rim papasi Innokentiy IV va fransuz koroli Lyudovik IX topshirig'iga ko'ra elchi qilib yuborilgan U O'rta Osiyo orqali Mongoliyaga borishda deyarli Plano Karpini marshruti bilan ketadi
 Marko Polo
 *Vilgelm Rubruk
 Plano Karpini
 N. Ya. Bicho'rin
52. XIII asr o'rtalarida O'rta Osiyo bo'ylab sayohat qilgan va Xitoyga borgan ital'yan sayyohi
 *Marko Polo
 Vilgelm Rubruk
 Plano Karpini
 N. Ya. Bichurin
53. XIV asr oxirida O'zbekiston hududida ijtimoiy-iqtisodiyot hayotning yuksalishi nima bilan bog'liq
 Mo'g'ullarning islohotlari bilan
 *Amir Temurning davlat tepasiga kelishi va islohotlar o'tkazishi bilan
 Feodal davlatlar ittifoqining yuzaga kelishi bilan
 Ulug'bek islohotlari bilan
54. "Tarixi Rashidiy" kitobi muallifi kim.
 Qozizoda Rumi
 Mirzo Ulug'bek
 G'iyosiddin Jamshid
 *Muhammad Haydar Mirza
55. Ulug'bekning astronomik-geografik merosi
 "Ziji Ko'ragoniy"
 "Tarixi arba' ulus"
 "Buxoro tarixi"
 "Shajarai tarokima"
56. Temuriylardan qaysi birisining hukmronligi davrida Movorounnahr va Xurosonda ilm-fan rivoji eng cho'qqisiga chiqdi

Shohrux Mirzo

*Ulug`bek Mirzo

Bobur Mirzo

Mironshoh

57. XV-XVI asrlarda yashagan buyuk temuriy geograf.

Shohrux Mirzo

Ulug`bek Mirzo

*Bobur Mirzo

Mironshoh

58. XVI asrlarda yashagan, Tyan'shan orogidrografiya haqida dastlabki to`g`ri ilmiy manba bergan temuriy geograf

Shohrux Mirzo

Ulug`bek Mirzo

Bobur Mirzo

*Haydar Mirzo Dug`lot

59. XVI- XVII asrlarda O`zbekiston hududida iqtisodiy-ijtimoiy siyosiy tushkunlikning boshlanishini sababi nimada

O`zaro feodal urushlarning ko`payishi

*O`rta Osiyo hududidan o`tuvchi Buyuk ipak yo`lining barham topishi

Shayboniylar hukmronligi

Qo`shni davlatlarning tez-tez hujumi

60. XVII asrlarda yashab ijod etgan va geografik bilimlar rivojiga katta hissa qo`shgan olimlarni ko`rsating

*Shohrux Mirzo, Ulug`bek Mirzo, Bobur Mirzo, Haydar Mirzo Dug`lot

Mahmud ibn Vali, Sayd Muhammad Tohir ibn Abulqosim, Abulg`oziy

Bahodirxon

Abulg`oziy Bahodirxon, Haydar Mirzo Dug`lot, G`iyosiddin Jamshid

Haydar Mirzo Dug`lot, G`iyosiddin Jamshid, Sayd Muhammad Tohir ibn

Abulqosim

61. 1903 yil maxsus ekspeditsiya uyushtirib Balxashni o'rgangan atoqli geograf

N. Ya. Bichurin

I.V Mushketov

V. Grigorev

*L. S. Berg

62. XVII asrda O`zbekiston hududidagi xonliklar ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida katta ma'lumotlar bergan rossiyalik sayyoh va olimlar

*I. Xoxlov, B. Pazuxin, S. Pazuxin

N. Ya. Bichurin, I.V Mushketov, V. Grigorev

L. S. Berg, B. Pazuxin, S. Pazuxin

I.V Mushketov, V. Grigorev, S.S. Tyan'shanskiy

63. XVIII asrda O`zbekiston hududida hunarmandchilik soqalarining rivojlanishi xususiyatlari qanday

Ishlab chiqarishda mujassamlashuv kuchaydi.

*Ishlab chiqarishda predmet ixtisoslashuv kuchaydi.

Hunarmandchilik inqirozga yuz tutdi.

Sanoat ishlab chiqarishi hunarmandchilikni siqib chiqardi.

64. XVIII asrda O`rta Osiyo xonliklaridan qaysi biri Rossiya bilan eng faol aloqalar olib borgan

Buxoro xonligi

Qo`qon xonligi

*Xiva xonligi

Buxoro va Qo`qon xonligi

65. XVIII asr boshida Kaspiyning sharqiy sohilini kimlar o`rgangan

I. Xoxlov, B. Pazuxin, S. Pazuxin

L. S. Berg, B. Pazuxin, S. Pazuxin

*A. Bekovich-Cherkasskiy, A. Kojin, F.I. Soymonov, Van Verdenlar

I.V Mushketov, V. Grigorev, S.S. Tyan'shanskiy

66. XVIII asr o`rtalarida kimlarning ekspeditsiyalarida Xiva va Buxoro xonliklari geografiyasi, tarixi va etnografiyasiga oid material to`plangan

*Florio Beneveni, Gladishev va Muravin, Rukavkin

I. Xoxlov, B. Pazuxin, S. Pazuxin

A. Bekovich-Cherkasskiy, A. Kojin, F.I. Soymonov, Van Verdenlar

I.V Mushketov, V. Grigorev, S.S. Tyan'shanskiy

67. XVIII asr 2-yarmida O`rta Osiyo bo`ylab tutqunlikda sayyohat o`ilgan va "To`qqiz yillik sayyoqat" asarini yozgan rus sayyoqi

*F. Yefremov

I. Xoxlov

B. Pazuxin

A. Kojin

68. XIX asr boshida bor O`rta Osiyoda maxsus biogeografik va ekologik tadqiqotlar olib borgan ekspeditsiya

*A. Negri ekspeditsiyasi

Florio Beneveni ekspeditsiyasi

E.I. Eyxval'd ekspeditsiyasi

S. Pazuxin ekspeditsiyasi

69. "Buxoro xonligi tavsifi" (1843) nomli ensiklopedik geografik asar muallifi kim

I. Xoxlov

B. Pazuxin

A. Kojin

*N.V. Xanikov

70. "Xiva xonligi tavsifi" (1851) nomli ensiklopedik geografik asar muallifi kim

*G.I. Danilevskiy

B. Pazuxin

A. Kojin

N.V. Xanikov

71. XIX asrning 40-yillarida kimning rahbarligida Orol dengizini o`rganish uchun ekspeditsiya uyushtirilgan

B. Pazuxin

A. Kojin

N.V. Xanikov

*A.I. Butakov

72. XIX asrning birinchi yarmida O`rta Osiyoga ingliz harbiy razvedka ekspeditsiyalarini kimlar uyushtirgan

*El'finston, Murkroft, Berns va Vud

Berns, Livingston va Stenli

Kuk, Marshal va Tasman

Livingston, Berns, Valixonov

73. butun umrini T'yanshan tog`larini o`rganishga bag`ishlagan mashhur rus olimi

*P.P. Semyonov-Tyanshanskiy

L.S.Berg

V.Dokuchayev

N.L. Korjenevskiy

74. P.P. Semyonov-Tyanshanskiy O`rta Osiyo tog`larini nechta tabiiy (ekologik) rayonga ajratgan

2

3

4

*5

75. 1869-1872 yillarda Zarafshon, Farg`ona va Oloy vodiylari Qizilqum cho`li o`rgangan olim

M.Behbudiy

Ch.Valixonov

*O.A. Fedchenko

A.Boboyev

76. 1857-1879 yy. da O`rta Osiyo tabiatini o`rganish uchun 9 ta ekspeditsiya uyushtirgan mashhur rus olimi

N. Ya. Bicho`rin

I.V Mushketov

V. Grigorev

*N.A. Seversov

77. XIX asrda O`rta Osiyoni 5 ta balandlik mintaqasi (vertikal zonasi) ajratgan olimlar

Ch. Valixonov, P. Musayev

*P.P. Semyonov-Tyanshanskiy, N.A. Seversov N. N. Semenov

T. Z. Zohidov, B.A. Kuznesov

V.L. Shul's, N.N. Pal'gov,

78. O`rta Osiyo tog`lari uch orografik guruhga ajratgan rus olimi

V.Dokuchayev

N.L. Korjenevskiy

N.N. Pal'gov

*I.V. Mushketov

79. Rossiya Geografiya jamiyatining Turkiston bo`limi nechanchi yilda tashkil etilgan
 1890 y.
 *1897 y.
 1917 y.
 1918 y.
80. XX asrning boshi Orol dengizini o`rgangan olim
 V.Dokuchayev
 N.L. Korjenevskiy
 N.N. Pal'gov
 *L.S. Berg
81. Turkiston general gubernatorligi nechanchi yilda tashkil etilgan
 *1867
 1897
 1877
 1887
82. Amudaryo viloyati nechanchi yilda tashkil etilgan
 1888
 *1873
 1874
 1899
83. Mustamlaka davrida Turkiston general gubernatorligida qanday sanoat siyosati olib borilgan
 *Xom ashyoga dastlabki ishlov beruvchi va ayrim xizmat qiluvchi sanoat tarmoqlari rivojlantirilgan
 qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirishga keng imkoniyatlar ochib berilgan
 Sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishga ruxsat berilmagan
 hunarmandchilik sohalari sanoat tarmoqlariga aylantirilgan
84. Mustamlaka davrida O`zbekistonda hunarmandchilikning rivojlanishi qanday xususiyat kasb etgan
 Bozorning arzon sanoat mollari bilan to`ldirilishi hunarmandchilikning inqirozga uchratgan
 *Hunarmandchilik o`z mavqeini saqlab qolgan
 Hunarmandchilik sohalari rivojlanishi sustlashgan va asta-sekin barham topgan
 Hunarmandchilik bazasida sanoat tarmoqlari shakllantirilgan
85. Turkiston hududida milliy chegaralanish qachon o`tkazilgan
 *1922 yil
 1923 yil
 1924 yil
 1925 yil
86. 1913 yilda hozirgi O`zbekiston hududida qancha sanoat korxonasi bo`lgan
 450
 *425
 400

375

87. O`zbekistonda birinchi va ikkinchi besh yilliklar davrida quyidagi qaysi yirik korxonalar ishga tushirildi

Nukus to`qimachilik kombinati, Toshkent Chkalov avia birlashmasi

*Toshkent to`qimachilik kombinati, Chirchiq elektrokimyo kombinati

Urganch yog` moy kombinati, Termiz rom korxonasi

TTZ, O`zbekqishmash

88. 1924 yil Orolbo`yi va Ustyurtda qaysi institut kompleks tadqiqotlar olib bordi

*Leningrad instituti

Moskva instituti

Omsk instituti

Toshkent instituti

89. Respublika og`ir sanoatining yadrosi qaysi davrda barpo etildi

1924-41 yy. oralig`ida

*1941-45 yy. oralig`ida

1945-70 yy. oralig`ida

1970-80 yy. oralig`ida

90. 1928 yilda kimning rahbarligida g`arbiy Tyanshanga gidrometeorologik ekspeditsiya uyushtirilgan

V.L. Shul's

V.Dokuchayev

*N.L. Korjenevskiy

N.N. Pal'gov

91. Nechanchi yillarda sobiq Ittifoq FA tomonidan qoraqalpog`istonda kompleks tadqiqotlar olib borildi

20-yy.

*30-yy.

40-yy.

50-yy.

92. O`tgan asr boshlarida O`zbekistonda tuproqlar geografiyasi va melioratsiyasi bo`yicha tadqiqotlar olib borgan mashhur olimlar

V.Dokuchayev, A.Aslonov

*N.A. Dimo, V.S. Maligin.

M.Qoraxonov, O.B. Ota-Mirzayev

V.L. Shul's, N.N. Pal'gov

93. O`rta Osiyo barcha Sobiq Ittifoqdosh respublikalarining obzor tuproq kartalari tuzishga rahbarlik qilgan mashhur tuproqshunos olim

*N.A. Dimo

N.A. Seversov

V.F. Oshanin

N.A. Zarudniy

94. O`tgan asr 40-yillarida respublikada tabiiy geografik rayonlashtirish bilan shug`ullangan olimlar qatorini ko`rsating

V.L. Shul's, N.N. Pal'gov

L. Ye. Rodin va N. I. Rubsov
 N.A. Seversov, V.F. Oshanin
 *V.M. Chetirkin R.I. Abolin M.G. Popov Ye.P. Korovin, A.N. Rozanov
 95. Ikkinchi jahon urushi yillarida o'lkani gidrologik-glyasiologik jihatdan
 o'rganishda kimlar ishtirok etishdi
 T.Z. Zohidov, B.A. Kuznesov, Ye.N. Pavlovskiy
 *V.L. Shul's, N.N. Pal'gov, B.D. Zaykov va 3.V. Jorjio
 L. Ye. Rodin va N. I. Rubsov
 N.A. Seversov, V.F. Oshanin, N.A. Zarudniy va D.N. Kashkarov
 96. Mashhur gidrolog va "O'rta Osiyo daryolari" asari muallifi
 *V.I. Shul'sning
 T.Z. Zohidov
 B.A. Kuznesov
 E.N. Pavlovskiy
 97. "SOPS" tashkiloti nima bilan shug'ullangan?
 Tadqiqot institutlari ishlarini jamlagan
 Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga doir nazariyalar yaratgan
 *Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bilan shug'ullangan
 HICHM larni o'rgangan
 98. O'rta Osiyo miqyosida iqtisodiy geografik rayonlashtirish bo'yicha nechanchi
 yillarda yirik ilmiy anjumanlar o'tkazilgan.
 *1959, 1961, 1967 va 1971 yy.
 1955, 1960, 1965 va 1970 yy.
 1962, 1965, 1967 va 1970 yy.
 1977, 1980, 1983 va 1973 yy.
 99. Mustaqillik yillarida tabiiy geografiya maktab darsliklarini yozish va uslubiyoti
 bilan kimlar shug'ullanmoqda
 *P.Musayev, P.G'ulomov
 A.Rafiqov, A.S. Soliyev
 A.Qayumov, A.Rafiqov
 R.Qurbonniyozov, M.Nazarov
 100. O'zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta hissa
 qo'shgan ilk mahalliy iqtisodiy geograf
 O.B.Ota-Mirzayev
 T.Raimov
 *Z.M. Akromov
 A.S. Soliyev